

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ
А К А Д Е М И Я

ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ томонидан Вазирлик олий таълим
муассасалари учун дарслик сифатида рухсат этилган*

(Иккинчи нашр)

ТОШКЕНТ

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг
Таҳририят-ноширлик кенгашида маъқулланган*

Тақризчилар:

Тошкент давлат юридик институти профессори, юридик фанлар доктори,
профессор **М.Б. Усмонов;**

Ўзбекистон Миллий Университети ҳуқуқшунослик факультети декани,
юридик фанлар номзоди, доцент **Р.А. Икромов**

Э-40 Экология: Дарслик / Ж.Т. Холмўминов, Н.Б. Шоимов,
О.А. Камалов, О.Ж. Холмуминов. – Т.: Ўзбекистон Республи-
каси ИИВ Академияси, 2013. – 256 б.

Мазкур дарсликда «Экология ҳуқуқи» фанининг тушунчаси, пред-
мети, методлари, тизими, принциплари ва манбалари, табиат ресурсларига нисбатан мулкчилик, экология соҳасида давлат бошқаруви ва назоратининг экологик-ҳуқуқий ҳолати, экологик ҳуқуқбузарлик содир этганлик учун жавобгарлик, ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ва алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг экологик-ҳуқуқий тартиби, экологик-ҳуқуқий таълим-тарбия ҳамда атроф табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш масалалари атрофлича ёритилган.

ИИВ Академиясининг тингловчилари ва профессор-ўқитувчиларига, ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларининг амалиётчи ходимларига ҳамда экологик ҳуқуқ масалалари билан қизиқувчи барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ББК 67.99 (2У) 5я73

КИРИШ

Экология муаммоси давримизнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб қолди. Инсоният XXI асрга кадам қўяр экан, унинг олдида оламни асраш, келажак авлоднинг барқарорлигини таъминлаш, турли экологик муаммоларнинг олдини олишдек долзарб масала кўндаланг турибдики, бу ҳеч кимни ташвишга солмай қолмайди.

Натижада иқлимнинг ўзгариши, табиий ресурсларнинг камайиб кетиши, турли касалликларнинг пайдо бўлиши, фаслларнинг ўзгариб бориши каби салбий оқибатлар келиб чиқмоқда. Атроф табиий муҳитни ифлослантириш, табиий ресурсларни ишдан чиқариш, экотизимдаги экологик алоқаларни бузиш глобал муаммо бўлиб қолди. Ҳозирги пайтда дунёнинг қайси бир минтақасини олиб қарамайлик, инсон ҳаёти учун катта хавф туғдираётган экологик вазиятни бартараф қилишдек оғир муаммолар ўз ечимини кутиб турганлигининг гувоҳи бўламиз.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов таъкидлаганларидек, «Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммолардан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир»¹.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримовнинг ташаббуси билан 2013 йилнинг «Обод турмуш йили»² деб номланиши ёшларга бозор иқтисодиёти шароитида экологик таълим ва тарбияни халқаро андозалар талаби даражасида олиб борилишини ҳам тақозо этади.

Шу боис, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасида «Фуқаролар атроф-муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар» ва 54-моддасида «Мулкдор ўз мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари // Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т., 1998. – 110-б

² Каримов И.А. Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир // Инсон ва қонун. – 2012. – 8 дек.

этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан қўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт», деб ифода этилган.

Қомусимизнинг 55-моддасида «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир»¹, деб кўрсатилганлиги ҳам алоҳида аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислоҳ Каримов ҳозирги шароитда барча ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, экологик ва географик хусусиятларни инобатга олиб, мамлакатимизда экологик хавфсизликни таъминлашнинг асосий йўналишларини белгилаб берди. Улар жумласига ҳаво ва сув муҳитига бўладиган зарарли таъсирларни камайтириш, саноат корхоналарида замонавий тозалаш қурилмаларини ўрнатиш, мавжуд ер ва қазилма бойликларидан оқилона фойдаланиш, жонли табиат генофондини сақлаб қолиш, шаҳар ва қишлоқларда аҳоли учун қулай шароит яратиш, жаҳон жамоатчилиги эътиборини минтақанинг экологик муаммоларига қаратиш каби долзарб масалалар киради.

Бу масала хусусида Президентимиз Ислоҳ Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисидаги маърузасида алоҳида қайд этганидек, «...атроф-муҳитни муҳофаза қилиш аҳолини, айниқса, ёшларни иш билан таъминлаш, ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламларни қўллаб-қувватлаш ва шу каби катта социал аҳамиятга молик бошқа масалалар бўйича муҳим давлат дастурларини амалга оширишда нодавлат нотижорат ташкилотлари иштирокининг ҳуқуқий асосини яратиб берадиган қонун ҳужжатлари мажмуасини ишлаб чиқиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Хусусан, атроф-муҳитни ҳимоя қилишни таъминлаш тизимида нодавлат нотижорат ташкилотларнинг роли ва ўрнини белгилашга қаратилган «Экологик назорат тўғрисида»ги Қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва бошқа қатор қонун ҳужжатларини қабул қилиш фурсати етди, деб ўйлаймиз»², деган кўрсатмалари

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2012.

² Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., – 2010.

табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида бир қатор муаммоларни бартараф этишда асос бўлди.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 27 майдаги 142-сонли қарорига асосан «2013-2017 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ҳаракатлар Дастури»¹ қабул қилинганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Ушбу Дастурни бажариш қуйидаги бешта асосий йўналишлар бўйича амалга оширилади:

– аҳоли ва давлат учун яшаш муҳити ва экологик хавфсизлик даражасининг кафолатланган ва қулай шарт-шароитларини яратиш;

– иқтисодий тармоқларини экологизациялаштириш, технологик жараёнларни ва табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини такомиллаштириш;

– атроф-муҳитнинг ишлаб чиқариш ва хўжалик фаолияти чиқиндилари билан ифлосланишининг олдини олиш;

– атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиатдан фойдаланиш, экологик таълим ва барқарор ривожланиш мақсадларидаги таълим соҳасида табиатни муҳофаза қилиш қонунчилигини ва меъёрий-услубий базани ривожлантириш;

– табиатни муҳофаза қилиш фаолиятини такомиллаштириш ва табиий муҳитни трансчегаравий ифлосланишининг олдини олиш бўйича минтақавий ва халқаро ҳамкорликни ривожлантириш².

Умуман олганда, табиат мутаносиблигининг бузилиши, табиий ресурсларнинг камайиб бориши ва атроф-муҳит ифлосланишининг 90-97 % инсонларнинг хўжасизларча фаолият юритишлари билан боғлиқ. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, табиий ресурслардан оқилона фойдаланмаслик ва уларни экологик муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаслик, иқтисодий ривожланишда экологик талабларни инкор этиш, табиат бойликларининг камайиб кетишига, экологик мувозанатнинг бузилишига, жамиятнинг эса инқироз ҳолатига тушиб қолишига ва экологик хавф пайдо бўлишига олиб келади.

Мустақиллик йилларида табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш муносабатларини тартибга солувчи қонунларни такомиллаштириш ва ривожлантиришга оид кенг

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2013.– № 22. – 282-м.

² Ўша манба. – 282-м.

камровли ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикасининг экологик муносабатларни тартибга солувчи ўнлаб қонун ҳужжатлари қабул қилинди.

Бу қонунларнинг қабул қилиниши у ёки бу даражада табиатни муҳофаза этиш муносабатларини такомиллаштиришга, табиий ресурсларни муҳофаза этишнинг ҳуқуқий воситалари самарадорлигини оширишга хизмат қилди. Хусусан, бозор иқтисодиёти муносабатлари талабларига жавоб берувчи, халқимизнинг миллий бойлиги ҳисобланган ҳар бир табиат объектининг янги ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи Ер кодекси, Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида», «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида», «Ер ости бойликлари тўғрисида», «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида», «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида», «Ўрмон тўғрисида», «Экологик экспертиза тўғрисида», «Чиқиндилар тўғрисида», «Аҳолини ва ҳудудларни табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлардан муҳофаза қилиш тўғрисида», «Гидротехника иншоотларининг хавфсизлиги тўғрисида», «Радиация хавфсизлиги тўғрисида», «Ер кадастри тўғрисида», «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида», «Ёнғин хавфсизлиги тўғрисида», «Маданий мерос объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида», «Археология мероси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш тўғрисида» қабул қилинган қонунлар ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 27 майдаги «2013-2017 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ҳаракатлар дастури тўғрисида»ги қарорининг қабул қилинганлиги моддий бойликларимиз асоси бўлган табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишга оид муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишда янги мазмун касб этди.

Комил ишонч билан айтиш мумкинки, табиат – биосферани сақлаб қолиш ва уни ўзгартириш кўп жиҳатдан инсон фаолияти, айниқса экологик-ҳуқуқий саводхонлик, экологик ҳуқуқий таълим ва тарбия билан ҳам боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримов «Мустақиллик йилларида «Ободлик кўнгилдан бошланади» деган чуқур мазмунли ибора эл-юртимиз ўртасида кенг тарқалиб, одамларимизни бунёдкорлик туйғуси билан яшашга даъват этиб келаётгани ҳам бу фикрни тасдиқлайди»,– деб эътироф этган

ғоялари баркамол авлодни ҳар томонлама тарбиялаб вояга етказишда экологик ҳуқуқий таълим ва тарбияни халқаро андозалар асосида олиб боришни талаб этади.¹

Шу маънода АҚШ, Англия, Германия, Франция, Япония, Швейцария, Италия, Хитой, Жанубий Корея каби ривожланган хорижий мамлакатларнинг тажрибаларига эътибор берадиган бўлсак, уларда биринчи галдаги вазифа сифатида экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбияга алоҳида эътибор берилган.

Ушбу дарслик экология қонунчилигига киритилган сўнгги қўшимча ва ўзгартиришлар, Президент фармонлари ва қарорлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари ва бошқа қонун ости норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, тегишли Давлат дастурлари талабларини инобатга олинган ҳолда тайёрланган. Ўйлаймизки, дарслик ҳурматли китобхон ва азиз ўқувчиларга экология соҳасидаги билимларни кенгроқ эгаллашга ёрдам беради.

¹ *Каримов И.А.* Инсон манфаати, ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, ҳаётимизнинг янада эркин ва обод бўлишига эришиш – бизнинг бош мақсадимиздир // Инсон ва қонун. – 2012. – 8 дек

УМУМИЙ ҚИСМ

Биринчи боб

ЖАМИЯТ ВА ТАБИАТНИНГ ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИ. ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ, УНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТИЗИМИ ВА МАНБАЛАРИ

1-§. Табиат, жамият ва инсон. Атроф-табиий муҳитнинг ҳозирги замон ҳолати

Табиат – кенг маънода – борлиқ, олам ва унинг хилма-хил шакллари; тор маънода – кишиларнинг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш манбаи бўлган атроф табиий муҳит. Жамият ва табиат тизимини кўриб чиқаётганда иккинчи тор маънодаги тушунча қўлланилади. Чунки инсон ўзининг ҳаёти давомида бутун борлиқдан эмас, балки уни ўраб турувчи ва унинг таъсири доирасида турган атроф табиий муҳитдан фойдаланиши мумкин.

Шу тариқа инсоният тарихида жамият билан табиат ўртасида тўхтовсиз ва хилма-хил ўзаро таъсирлар рўй бериб келган. Аммо табиат инсонларсиз бу моддий дунёда ҳукм суриб келган, лекин инсонлар табиатнинг бир бўлаги бўлиб, улар табиатсиз ҳаёт кечира олмайди. Инсонлар ўз ҳаёти учун зарур бўлган, барча нарсани табиатдан олади. Масалан, озиқ-овқат маҳсулотлари, кийим-бош учун хом ашё, қурилиш учун бинокорлик материаллари, нафас олиш учун атмосфера ҳавоси, ичиш учун сув, дам олиш учун гўзал ландшафтлар ва ҳ.к. Шундай қилиб инсон ҳаёти давомида фойдаланилган барча нарсаларни табиий модда ва кишилар фаолиятининг маҳсулидир.

Жамият – кенг маънода инсонларнинг тарихан қарор топган биргаликдаги фаолиятлари мажмуи ёки тор маънода – ижтимоий муносабатларнинг конкрет типи. Шундай қилиб, ақлий меҳнат фаолиятига эга бўлган инсонлар йиғиндиси бўлган жамият атроф табиий муҳит билан *пассив (суст)* эмас, балки *актив (фаол)* таъсир доирасида бўлиши муқаррардир.

Инсон – тирик организмлар туркумига кирувчи мураккаб ижтимоий ва меҳнат фаолиятини юргазувчи индивид. Инсон

тарихий – жамоат жараёни субъекти бўлиб, у Ер куррасидаги моддий ва маънавий-маданий ривожланишнинг асосчисидир. Инсон бошқа турдаги тирик мавжудотлар билан генетик боғланган ҳолатда, лекин улардан онгининг юқорилиги, меҳнат қуролларини ишлаб чиқара олиши, нутқнинг ривожланганлиги, ижодий фаоллиги ҳамда ахлоқий, маънавий ва руҳий ўз-ўзини англай олиши билан ажралиб туради.

Инглиз олими Ч. Дарвиннинг таълимотига кўра, инсонлар ҳайвонларнинг маълум бир турларини меҳнат фаолияти активлашуви, яъни кенгайтирилиши ва чуқурлаштирилиши мобайнидаги эволюцион ривожланиш маҳсули. Лекин фан ва техника ютуқлари бундай таълимотнинг мутлоқ тўғри эмаслиги ҳақидаги маълумотларга эга ва бошқа гипотезаларни олдинга сурмоқда. Нима бўлганда ҳам кишилар жамияти мана бир неча миллион йилдирки Ер куррасида табиат билан ўзаро узвий боғланган ҳолда яшаб келмоқдалар ва бу боғлиқлик кундан-кунга кучайиб бормоқда.

Мутахассисларнинг маълумотларига кўра, Ер юзида содир бўлаётган табиий жараёнларнинг 9/10 қисмида инсон фаолиятининг маҳсули акс этмоқда. Бу жараёнларни доимо ҳам ижобий деб бўлмайди. Чунки экологик хавфсиз муҳит, яъни инсонларнинг муҳим ҳаётий манфаатлари ва авваламбор тоза, соғлом, қулай табиий шароитга эга бўлиш талабини тўла қондиришга қодир бўла оладиган атроф табиий ва ижтимоий муҳит ҳолати инқироз ва талафот томон интилиб бормоқда.

Агарда жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларга инсон ҳаётининг тарихи нуқтаи назаридан қарайдиган бўлсак, уларни қуйидаги муносабат шаклларига ажратсак бўлади:

- 1) оддий;
- 2) оддий-иқтисодий;
- 3) иқтисодий;
- 4) иқтисодий-экологик;
- 5) экологик.

Жамият ва табиат ўртасидаги оддий муносабат шакли – кишиларнинг экологик тизимни бузмайдиган соддалаштирилган ҳаёт тарзи. Экологик тизим (экотизм) – тирик организмлар мажмуи ва уларнинг яшаш муҳити йиғиндиси бўлиб, тирик организмлар ўзаро ва атроф табиий муҳит билан узвий алоқадорлик қонуниятлари асосида бўлган ҳолати. Бу шакл кишиларнинг ибтидоий жамоа тузумидаги

ҳаёт тарзига, яъни инсоният тарихининг илк ижтимоий-иқтисодий формацияси даврига хосдир.

Кишилар фаолиятининг табиатга оддий-иқтисодий таъсири даврида маълум бир ҳудудларда сезиларли даражада экологик хавфсиз муҳитга таъсир этгани учун ҳам қадимги ёзув ва қонун кучига эга бўлган китобларда табиатга нисбатан инсонларнинг эҳтиёткорона муносабатда бўлишлари кўрсатилиб ўтилган. Масалан, зардуштарнинг «Авесто» китобига биноан болалар ёшлигиданок дарахт кўчатини ўтказишлари шарт бўлган. Инсон бутун умри давомида сув, тупроқ, олов, умуман дунёдаги жамики яхши нарсаларни пок ва бус-бутун асрашга бурчлидир. Ер, сув, ҳаво, оловни асраш қоидаларини бузган киши 400 қамчи жазосига маҳкумдир. Лекин бу китобда экологик жазо сифатида бир турдаги табиий объектни бузгани учун иккинчи бир турдаги табиий объектдан қутулишни ҳам меъёр қилиб қўйганлар. Сувни ифлос қилган ёки ов итини ўлдирган киши 10000 руҳиятни тетиклаштирадиган ўсимлик барги териши, 1000 та эчкемар, 1000 та сув қўнғизи ва касаллик тарқатувчи пашшани ўлдириб, гуноҳини ювиши лозим бўлган.

Қадимги Вавилонда шоҳ Ҳаммурапи томонидан «Ўрмонлар муҳофазаси»га оид қонун бор йўғи шоҳнинг тириклик даврида (эрамиздан аввал 1792-1750 йилларда) ҳукм сурган холос. Худди шундай ҳолат эр.аввал III асрда Ҳиндистон рожаси Ашоки қарорига «Ҳайвонот дунёсини овлаш қоидалари» ҳам тааллуқлидир.

Шундай қилиб, экологик хавфсиз муҳит инқирози кишилар фаолиятининг атроф-муҳитга антропоген таъсирининг уч оқибатлар мажмуи – табиий ресурслар камайиши, атроф-муҳит ифлосланиши ва экологик тизимларни бузилиши маҳсулидир.

Табиий ресурслар камайиши – кишиларнинг хўжалик ва бошқа ҳаётий фаолияти манбаи бўлган табиий объектларнинг йўқола боришидир. Мутахассисларнинг маълумотларига кўра, «инсоният цивилизацияси» даврида, тўғрироғи иқтисодий маданиятлашган кишиларнинг изчил фаолияти даврида Ер қуррасидаги ўрмонларнинг 2/3 қисми кесилиб кетди, 250 хил турдаги ҳайвон ва ўсимликлар йўқ бўлиб кетди, 3-4 млрд. гектар ер қишлоқ хўжалик оборотидан чиқариб юборилди, атмосфера ҳавосидаги кислороднинг захираси 10 млрд. тоннага камайди. Кейинги 100 йил ичида, француз олими А.Геррэннинг маълумотларига кўра, тупроқ эрозияси ва техноген бузилиши 2 млрд. гектар ерни унумдорлигини йўқотиб юборган. Шу кунларда Ер қуррасида 1 дақиқада 20 та ўрмон кесил-

моқда, кунига бир турдаги ҳайвонот ёки ўсимлик тури қизил китобга киритилмоқда.

Табиий ресурсларнинг камайиб боришидан ташқари атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши экологик тизимларнинг бузилишига, модда ва энергия алмашувининг табиий ҳолатда кечишига кескин таъсир қилмоқда. Атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши деб табиий моддалар (тупроқ, сув, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси) таркибининг физик ва кимёвий ўзгаришига айтилади. Агарда бундай ўзгариш инсон ҳаётининг фаолияти билан кечса – антропоген ифлосланиш, унинг иштирокисиз кечса – табиий ифлосланиш дейилади.

Экологик инқироз – жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабат мувозанатининг барқарор равишда бузилиши натижасида атроф табиий муҳит ҳолатининг ёмонлашиб бориши, давлат бошқарув ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг юзага келган ҳолатдан чиқа олмасликлари, экологик тизимларни тиклаш имкониятларининг йўқолиши, табиий муҳит инқирози ёки ижтимоий муҳитнинг фалокатидир. Экологик инқирозга мисол қилиб, Орол денгизи ва унинг атрофидаги ҳолатини олсак бўлади. Қирқ йил мобайнида Орол денгизи акваторияси 7 баравар қисқарди, сув ҳажми 13 марта камайди, унинг минераллашуви эса ўнлаб баравар ошиб, денгизни тирик организмларнинг яшаши учун яроқсиз аҳволга келтирди. Натижада қарийб барча ҳайвонот ва наботот олами таназзулга учради ва йўқолди¹.

Аҳоли сонинг кўпайиши ва сувга бўлган эҳтиёжнинг ортиши, янги ерларни жадал ўзлаштириш, суғорма деҳқончиликни янада ривожлантириш, сув тақчил бўлган йилларнинг мунтазам такрорланиб туриши энг янги тарихдаги йирик глобал экологик ҳалокатлардан бири содир бўлишига – сайёрамиздаги энг чиройли сув ҳавзаларидан бирининг қуриб боришига олиб келди. Қачонлардир дунёда энг катта кўллар тоифасига кирган Орол денгизи инсоният кўз онгида ҳалокатга юз тутиб бормоқда.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси ва Марказий Осиё давлатларининг биргаликдаги саъйи-ҳаракатлари туфайли 1995-1997

¹ *Каримов И.А.* БМТ Бош Ассамблеясининг Минг йиллик ривожланиш мақсадларига бағишланган олий даражадаги ялпи мажлисидаги нутқ // Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т. 19. – Т., 2011. – Б. 15.

йилларга келиб, Оролга сув қуйилиши 15-17 куб км.гача кўпайтирилди. Ёпиқ хавзанинг сув тақсимооти халқаро шартнома ва декларациялар орқали тартибга солинмоқда.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг илк бор қабул қилган экологик муносабатларни тартибга солишдаги қонунларидан бири «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1992 йил 9 декабрь қонуни. Бу қонун Ўзбекистон Республикаси Конституцияси билан бир қаторда қабул қилинган бўлиб, ундаги принцип ва меъёрлар табиат билан жамият муносабатлари ўзаро уйғунлашган ҳолда бўлишини тақозо қилади. Мамлакатимиз ёш, тез суръатлар билан ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти томон олға бораётган давлатлар тоифасига киради. Иқтисодий ривожланиш, вақтинчалик, жуда бой (100 га яқин минерал хом ашё туридан фойдаланилади) табиий ресурслардан фойдаланишга суянган ҳолда амалга ошмасдан иложи йўқ. Шунинг учун ҳам миллий қонунчилигимиз орқали табиат инъомларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш шакли иқтисодий-экологик кўринишдадир. Қабул қилинган экологияга оид 100 дан зиёд қонунлар табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асоси бўлиб хизмат қила олади, лекин бу қонун меъёрларини ҳаётга татбиқ қилишнинг иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий чора-тадбирларини ишлаб чиқиш шу қонуннинг долзарб масалалари туркумига киради.

Экологик концепция – табиат ва жамиятнинг ўзаро таъсири тўғрисидаги қарашлар тизими, яъни жамият қонунлари билан табиат қонунларининг ўзаро ҳаракат йўналишлари ўрни, аҳамияти ва моҳияти ҳақидаги дунёқараш.

Жамият қонунлари – кишиларнинг хатти-ҳаракатларини ёки бирон-бир объектга нисбатан муносабатини белгилайдиган ҳуқуқий-меъёрлар йиғиндиси.

Табиат қонунлари – кишиларни ўраб турувчи табиий муҳитда кечаётган воқеа, ҳодиса, жараёнларнинг жамият қонунларига бўйсунмайдиган ва кишилар фаолиятисиз намоён бўла оладиган кечинмаси. Табиат қонунларига қуйидагилар киради: табиий омилларнинг биргаликда ҳаракат қилиши, табиий модда (сув, энергия, кислород, углерод ва шу каби)ларнинг катта ва кичик айланиши, модда ва энергия сақланиш, табиий ресурсларнинг камая бориши, эволюцион тезланиш, тирик организмларнинг эволюцион ривожланиши ва ҳ.к.

Натуралистик концепция – жамиятдан устун турувчи табиатни илоҳий куч, доно яратувчи, идеал борлиқ деб қарайдиган фалса-

фий оқимлар ва мактаблар. Бундай қарашлар тизими табиат ва жамият ўртасидаги муносабатларнинг оддий ва оддий-иқтисодий шакли давридаги кишиларга хос дунёқараш. Шунинг учун ҳам уларнинг худоси сув, олов, ер ва бошқа табиат объектлари ёки ҳодисалари бўлиб келган. Улар шу муҳитда табиатнинг бир бўлаги сифатида яшаб келганлар ва ўзгача яшашни тушуна олмайдилар ҳам.

Натуралистик концепциясига қарама-қарши дунёқараш *истеъ-молчилик концепцияси* – жамият қонунларини табиат қонунларидан устун ёки кишиларни табиат устидан ҳукмронлик ғоясини илгари сурадиганлар. Бундай ғоя намоёндалари жамиятни иқтисодий муносабат шаклига олиб келганлар. Бу оқимга кирувчилар асосан бозор муносабатлари шакллана бошлаган капитализмнинг бошланғич даврида турган «янги бизнес» соҳибларидир. Улар ҳақида буюк америкалик ёзувчи Джек Лондон ўзининг ўлмас асарларида акс эттирган ва уларнинг «олтин орқасидан қувиб, бутун борлиқдаги табиатни фақатгина иқтисодий талабларини қондириш манбаи деб қарайдиганлар» деб атаган.

Алармизм намоёндалари маълум бир ягона партияга бирлашмаганлар ва аниқ бир дунёқарашга ҳам эга эмаслар, лекин уларнинг экологик инқирознинг олдини олишга бор куч ва билимларини сарф қилаётган олимлар, ишчилар, маиший-хизмат ва спорт соҳасида ишлайдиган турли касб соҳиблари бўлиб, «Гринпис», «Яшиллар партияси», «Кедр» каби оқимларга бирлашганлар. Уларнинг сони 10 дан ошиб кетган ва ўз сафларига 30 млн.дан ошиқ кишиларни бирлаштирганлар.

Алармизмчиларга яқин бўлган дунёқараш *экологик инқироз сабаблари концепцияси*. Улар ҳам экологик инқирознинг келиб чиқиш сабабларини илмий-техник тараққиёт ва аҳоли сонининг тез суръатларда ўсиб кетиши деб биладилар. Шунингдек, цивилизация ва демографик портлаш экологик хавфсизлик даражасига тескари пропорционал ва экологик инқироз ҳолатидан чиқиб кетиш учун демографик ҳолатни бошқариш ва табиий ресурсларга нисбатан аҳоли сонини уйғунлаштириш керак деб ҳисоблайдилар. Бундай тадбирлар ҳар бир мамлакатнинг иқтисодий кўрсаткичлари, табиий шароити ва ресурслари имкониятларига монанд равишда олиб борилиши лозим, деб эътироф этадилар.

Табиатга аралашмаслик концепциясини ҳаракатсизликлар стратегиясига киритиш мумкин. Чунки, *биринчидан* – экологик тизимларни айрим худуд ва минтақаларда бузилганлигига бефарқ, ара-

лашмасдан қараб туриб бўлмайди. *Иккинчидан*, Ер қуррасида яшаётган 7 млрд.дан зиёдроқ аҳолини моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга мажбурмиз. Табиатга аралашмаслик принципини алоҳида бир муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар биосфера кўриқхонаси ва кўриқхоналарда амалга оширса бўлади, лекин оммавий тарзда табиатдан ажралган инсонларнинг ҳаётини тасаввур қилиш қийиндир.

Атроф табиий муҳитга кишиларни мослаштириш орқали экологик инқироздан чиқиб кетишни тавсия этаётганлар бир томонлама экологик тизимларни ташқи кучларга нисбатан қарши туриш (буферлик) ва ўз-ўзини тиклаш қонуниятларига ишонган ҳолда инсонларнинг ҳаракат доирасини шунга монанд равишда олиб боришни тавсия этсалар, иккинчи томондан, кишиларни тарихан атроф-муҳитга мослашиб боришининг эволюцион жараёнларини жадаллаштиришни ёқлаб чиқадиганлар. Бу концепция намоёндаларини табиат қонунларини жамият қонунларига кўчиришга уринаётганлар десак муболаға бўлмайди. Афсуски, бу қонунлар ҳозирги инсоният тарихи босқичида кўпинча бир-бирига зид келмоқда ва бири иккинчисини инкор этиши мумкин.

Ўсиш чегараси ва органик ривожланиш концепцияси намоёндалари Ер қурраси ресурслари имкониятларига монанд равишда, илмий-техник ва инсонларнинг ўсиш чегарасини белгилаш ёки бундай илмий асосланган ўсишни чегаралашни маълум бир регион (минтақа), ҳудуд ёки маъмурий чегарада амалга оширишни тавсия этади.

Афсуски, илмий-техникавий жиҳатдан ривожланмасдан туриб тез суръатларда ўсиб бораётган аҳолининг ҳаётий эҳтиёжларини қондириб бўлмайди. Илм-фанни «консервация» қилиш ва инсонларнинг ўсишини «ноль» вариантга тушириш 5-10 йилда амалга ошириладиган тадбирлар эмас. Бу жараён узоқ ва катта кучни талаб қиладиган тадбирлардандир. Чунки, бу масалани биринчи навбатда аҳолиси тез ўсиб бораётган ва мусулмон диний эътиқоди кучли бўлган давлатларда амалга ошириш керак бўлади, лекин бу жуда мушкул ишдир. «Рим клуби» аъзоларининг модели (бунинг филиали «Тошкент клуби») жаҳон иқтисодиётининг маълум бир типдаги регионларда маиший-техник ютуқларни ҳаётга кенг татбиқ қилиш ва оилани режалаштиришни шу ердаги иқтисодий, маданий, тарихий, маънавий ҳолат даражасига қараб туриб ўсиш ва органик ривожланишни чеклашни тавсия этадиганлар.

Глобал бошқарув концепцияси намоёндалари атроф табиий муҳит компонентлари ягона бир тизимда ҳаракат қилади ва улар

ажралмасдир деган ғояни олға сурувчилардир. Шунинг учун ҳам атроф табиий муҳитни сақлаб қолиш маълум бир ҳудуд ёки мамлакат доирасида эмас, балки халқаро миқёсда, бутун дунё ҳамжамиятининг биргаликдаги тадбири орқали амалга оширилишини, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш учун давлатлар устидан турувчи ягона бир ташкилотни тузишни, ушбу ташкилот нафақат бошқарув, балки назорат ваколатига эга бўлишини ёқлаб чиқадилар. Уларнинг фикрича, БМТнинг ЮНЕП, ЮНЕСКО, ВОЗ, МОП деган ташкилотлари ҳозирги кунда фақатгина давлатларнинг экология борасидаги фаолиятини кузатадилар ва фактларни келтириш билан чекландилар. Афсуски, бундай оқим намоёндалари Ер куррасидаги ҳамма давлатларнинг суверен ҳуқуқи бўлмиш табиий ресурслардан ўз қонунларига биноан фойдаланиш имкониятларини осонликча бериб қўймасликларини инобатга олишмайди. Лекин, бизнинг фикримизча, экологик глобал бошқарув тизимига инсоният олдинми-кечми албатта етиб боради. Чунки, маълум бир жойдаги экологик инқироз, (Орол денгизи муаммоси, Чернобил АЭС фалокати, Тожикистон Регар алюминий заводи, Охота денгизининг радиоактив моддалар билан заҳарланиши) маҳаллий экологик инқироз эмас, балки глобал таъсир кучига эга бўлган инқироз эканлиги ҳаммамизга аён дир.

Муҳофаза қилиш ва ривожланиш концепцияси намоёндалари жамиятнинг экологик талабларини иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш талабларига мослаштиришни таклиф қиладилар. Бу оқим қарашлари ривожланган давлатларда кенг тарғиб қилиняпти.

Экологик революциялар концепцияси – сиёсий тузум ва кишиларнинг экологик дунёқарашларини кескин равишда – революцион йўл билан истеъмолчилик психологиясидан экологик талаблар доирасига ўтказиш. Аммо бу таклиф қанчалик яхши бўлмасин, қуйидаги қоидани эсдан чиқармасликка ундайди: кишилик жамиятида (табиатдаги сингари) революцион йўл билан бирон-бир тадбирни амалга ошириш уларда салбий оқибатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади.

Социалистик концепция асосчилари К.Маркс ва Ф.Энгельс томонидан кенг таърифланган дунёқараш атроф табиий муҳит ҳолатини инобатга олиб жамият кучларини бир меъёрда режали ривожлантиришни ёқлаб чиқадиганлар. Албатта, бу дунёқараш амалда (70 йил Совет тузуми ҳукм сурганда) ўз ифодасини топа олмади.

Табиатни бирон-бир мамлакат даражасида муҳофаза қилиш ёки ундан фойдаланиш экологик ҳолатга эмас, балки иқтисодий-ижтимоий, сиёсий ҳолатга қараб олиб борилишини исбот қилди. Табиий ресурсларнинг аниқ ҳисобини олиш ва улардан режали фойдаланиш бирон-бир ҳудуд ёки мамлакатда эмас, балки бутун бир ҳудуд ёки Ер қурраси бўйича глобал ҳолда амалга оширилиши мумкин бўлади.

Юқорида санаб ўтилган экологик концепциялардан ташқари дунёнинг турли жойларида, турли дунёқарашга эга бўлган қарашлар тизимидаги партиялар, оқимлар, ҳаракатлар, кенгашлар, жамғармалар мавжуд. Лекин, бизнингча, *экологик концепция – табиат қонунлари билан жамият қонунларини ўзаро уйғунлашган ва илмий асосланган ҳолда ривожланишини ёқлаб чиқадиган қарашлар тизимидир*. Акс ҳолда бошқача қарашлар тизими ноэкологик концепциялар тизимига киради.

Шундай қилиб, биз табиат ва жамият ўртасидаги турлича муносабат шаклларини кўриб чиқдик. Лекин инсонларнинг табиатга нисбатан дунёқарашлари уларнинг характериға ўхшаб турлича бўлиши табиий ҳолдир. Буюк олим ўрта асрнинг улуғ файласуфи бобокалонимиз А.Н.Форобий айтганидек, «кишиларнинг дунёқарашлари, уларнинг ташқи кўринишиға ўхшаб турлича бўлади ва фазилат уларнинг илмиға, ҳаёт тарзига, яшаш муҳитига тўғридан-тўғри боғлиқдир». Биз ҳам ўрта асрнинг улуғ файласуфи А.Н.Форобийнинг фикриға қўшилган тарзда экология борасидаги дунёқарашларни кўриб чиқамиз. Н.Ф.Реймерс: «экология кенг маънода инсонларни яшаб кетиши ҳақидаги таълимот», деб бежиз айтмаган. Чунки инсонларнинг Ер қуррасида яшаш муддати уларнинг экологик дунёқарашларини амалда татбиқ қила олиш имконияти билан белгиланади.

2-§. «Экология ҳуқуқи» тушунчаси, предмети, вазифалари ва тизими

Жамият ва табиат ўртасидаги иқтисодий муносабат шакли фанда янги таълимотни – «экология»ни юзага келтирди. «Экология» сўзи фанға немис биолог олими Эрнест Геккель (1866–1869 йилларда) томонидан олиб кирилган. Э. Геккель Ч. Дарвиннинг тирик организмларнинг эволюцион ривожланиш қонуниятларини кенг татбиқ этиб, 1866 йил 14 сентябрь куни ўзининг «Умумий

морфология» номли китобига экология ҳақидаги ўзининг илк фикрларини баён этади. Экология сўзини фанга олиб киришга XIX асрнинг иккинчи ярмида энг ривожланган ва Европанинг аксарият давлатларида саноат, ишлаб чиқаришнинг гуркираб ривожланиши натижасида, атроф табиий муҳит ҳолатининг кескин ёмонлашуви, экологик инқирознинг юзага келиши, кишилар ва тирик организмлар ҳаёти билан шуғулланувчи айнан биологларни ташвишга солиши асосий сабаб бўлди ва янги фанни олға суришга асос бўлди.

Шундай қилиб, «экология» тушунчасини асосан иккига бўлиб ўрганамиз. *Тор маънода ўргансак*, уйимиз ҳақидаги таълимотга, *кенг маънода* эса, тирик организмлар яшайдиган макон ҳақидаги таълимотга эга бўламиз. Шунингдек, бу тушунча фан сифатида тирик организмларнинг ўзаро ва улар атрофини ўраб турувчи табиий муҳит билан муносабатлар ёки алоқадорлик қонуниятларини ўрганади.

«Экология» сўзининг грекча луғавий маъносига эътибор берадиган бўлсак, «oikos» – «уй», «турар жой» ва «logos» – «таълимот» ёки кенгроқ маънода «табиатда қандай жамият бўлишидан қатъи назар, тирик организмлар (мавжудотлар) яшайдиган макон ҳақидаги таълимотдир». «Экология» тушунчаси амалиётга жуда секинлик билан кириб келди. XIX асрнинг охири – XX асрнинг бошларида инглиз физиологи И.Бердонсандерсон ҳамда америкалик олимлар С.Фарбе ва К.Шретерлар экология тўғрисида ўзларининг фикр ва таълимотларини ёздилар. Экология XX асрнинг бошларига келиб фаннинг мустақил соҳаси сифатида шаклланди. Кейинчалик экология хусусида АҚШда 1913 йилда Ч.Эдамснинг «Ҳайвонлар экологиясини ўрганишга оид қўлланма»си, инглиз зоологи Ч.Элтоннинг «Ҳайвонлар экология»си, Россия экология мактабининг асосчиларидан зоолог олим Д.Н.Кашкаревнинг «Ҳайвонот экологияси асослари» каби китоблари чоп этилди.

Умуман олганда, экология ҳуқуқининг фан сифатида шаклланишида ҳуқуқшунос олимларнинг хизматини алоҳида таъкидлаш зарур. Мазкур фаннинг асосчиси сифатида М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университетининг ер ва колхоз ҳуқуқи кафедраси мудири Н.Д.Казанцевнинг хизмати катта бўлган. Экология ҳуқуқи дастлаб, «Табиатни ҳуқуқий муҳофаза қилиш» номи билан 1960 йилнинг сентябрь ойидан Қозон университетида, 1973 йилдан бошлаб М.В.Ломоносов номидаги Москва давлат университетида алоҳида фан сифатида ўқитила бошланган.

Экология ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг олий ўқув юртларида алоҳида фан тармоғи сифатида 1980 йилдан бошлаб ўқитила бошланди.

Демак, экология ҳуқуқи ҳуқуқ тизимининг ягона бир тармоғи ҳисобланиб у табиат, жамият ва умуман инсоният ўртасидаги ўзаро экологик муносабатларни тартибга солади, унинг ҳуқуқий-экологик принципларини, нормаларини ўрганувчи фан сифатида шаклланиб боради. Чунки, инсон табиатдан фойдалана бориб, унинг географик муҳитини ўзгартиради, табиийликка путур етказиб, ривожланиш мувозанатини бузади, табиий жараёнга салбий таъсир кўрсатади. Бундай экологик салбий таъсирнинг оқибати эса табиатдаги ўзаро мутаносибликка зарар етказиб, биосфера ва инсон ўртасидаги мувозанатнинг бузилишига олиб келади. Шунинг учун ҳам табиат, жамият ва инсон ўртасидаги мувозанат меъёрини сақлаб қолиш, она табиатдан ва унинг бойликларидан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза қилишга жуда катта эътибор бериш инсоният олдидаги долзарб вазифа бўлиб қолади.

Зеро, ҳозирги шароитда, табиатни муҳофаза қилиш, экологик муаммоларни ҳал этиш, экологик ҳуқуқбузарликларга қарши кураш инсониятнинг онгли фаолияти бўлмоғи лозим.

Шундай экан, экология ҳуқуқи табиат, жамият ва инсон ўртасидаги мавжуд қонуниятларни очиб беради, бошқа экология ҳуқуқи институтларини кенгроқ ўрганиш учун назарий асос ҳисобланади, экологик сиёсатнинг шаклланишига ва ривожланишига кенг таъсир кўрсатади, экологик-ҳуқуқий онг ва тафаккур ҳамда экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятнинг негизини яратади.

Экология ҳуқуқининг ҳуқуқ тизимида мустақил фан тармоғи сифатида тан олинishi унинг предмети ва методига оид махсус белгиларидир. Экология ҳуқуқи фанининг предмети у ўрганадиган масалаларнинг мажмуи ҳисобланади. Демак, *экология ҳуқуқи фанининг предмети* – табиат, жамият ва инсоният (кишилар) ўртасидаги ўзаро табиий мутаносибликни сақлаш ҳамда экологик ҳуқуқий муносабатларни мустаҳкамлашдан иборат.

Экология ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ тармоқларидан ўзининг субъекти ва объектига эгаллиги, давлат экологик бошқарув тизими мавжудлиги, экологик ҳуқуқий нормаларга риоя қилиш, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш, халқаро экология ҳуқуқи нормалари билан боғлиқлиги нуқтаи назаридан фарқ қилади. Буни кенг маънода экологияга оид муаммолар чегара бил-

маслиги ва глобал тусга эга эканлиги билан тушунтириш мумкин.

Ҳозирги кунда барча фанлар қатори экология ҳуқуқининг бир қатор вазифалари мавжуд. Бу вазифалар унинг мақсадлари билан чамбарчас боғлиқ.

Экология ҳуқуқининг асосий мақсади – табиат, жамият ва инсон ўртасидаги мувозанатни сақлаш, ҳозирги ва келажак авлод учун табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш ҳамда жамиятдаги экологик муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш.

Шундай қилиб, экология ҳуқуқи фанининг ҳозирги кундаги *асосий вазифалари* қуйидагилар ҳисобланиши мумкин:

– Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсатини мустаҳкамлаш;

– мустақил республикамиздаги мавжуд табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш;

– иқтисодий, ҳуқуқий, географик ва миллий хусусиятларни инобатга олиб, экология соҳасида қабул қилинган қонун устуворлигини таъминлаш;

– халқимиз, айниқса ёшлар ўртасида экологик-ҳуқуқий таълим-тарбияни ривожлантириш;

– омманинг ҳуқуқий-экологик маънавияти ва маданиятини янада юксалтириш;

– экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашиш чора-тадбирларини мустаҳкамлаш;

– халқаро экология ҳуқуқи принципларига риоя этиш, уларни ҳаётга жорий этиш ва халқаро экология ҳуқуқи талаблари асосида иш олиб бориш.

Экология ҳуқуқи фани бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган *умумий* ва *махсус* қисмлардан иборат. Экология ҳуқуқи фанининг тизими – экологик қонуниятларга асосан, ўзаро бир-бири билан боғлиқ экология ҳуқуқи институтларининг мантиқий жойлашиш мажмуи ҳисобланади. Экология ҳуқуқи махсус қисмининг нормаларини амалда жорий этишда умумий қисм нормаларининг қоидалари татбиқ этилади. Умумий қисмининг нормалари фақат махсус қисмининг нормалари асосида ёки биргаликда қўлланилади. Махсус қисм нормаларини қўллашда умумий қисм нормалари йўналтирувчи ва тартибга солувчи нормалар ҳисобланади. Шундай экан, экология ҳуқуқи махсус қисмининг нормалари умумий қисм нормалари қоидаларига ва институтларига асосланган ва унга мувофиқдир.

Экология ҳуқуқининг умумий қисми – ҳамма қисмларга ва институтларга тегишли умумий масалаларнинг бир тартибда кўриб чиқилиши ва ўрганилиши ҳолатини намоён этади. Мазкур дарсликнинг умумий қисмида: «экология ҳуқуқи» тушунчаси, предмети, методи, тизими, принциплари ва манбалари, табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқи, экология соҳасида давлат бошқаруви ва назоратининг ҳуқуқий-экологик ҳолати, экологик ҳуқуқбузарликлар ва экологик-ҳуқуқий жавобгарлик масалалари ўрганилади.

Экология ҳуқуқининг махсус қисмида эса – ер, сув, ер ости бойликлари, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон, атмосфера ҳавоси, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг экологик-ҳуқуқий тартиби ҳамда атроф табиий муҳитни халқаро экологик ҳуқуқий муҳофаза қилиш масалалари ёритилади. Ҳар қандай ўқув фани муайян методга, усулга яъни ўрганилаётган ҳодисаларни англаб етиш воситаларига эга бўлади.

3-§. Экология ҳуқуқининг методи, принциплари ва манбалари

Экология ҳуқуқининг методини табиат, жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, мувозанатни акс эттирувчи экологик-ҳуқуқий билимлар олишда қўлланиладиган илмий фаолият принциплари, усуллари ташкил қилади.

Умуман олганда, методларни хусусиятига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, барча ўқув фанларига хос бўлган методлар бўлиб, уларнинг асосида табиат, жамият ва тафаккурнинг умумий қонуниятлари ётади. Иккинчиси, махсус методлар бўлиб, уларга тарихий, мантиқий, социологик, қиёсий, кибернетик ва системали методлар киради.

Ушбу талабдан келиб чиқадиган бўлсак, экология ҳуқуқи фанининг методлари табиат, жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва мувозанат, уларнинг ривожланиш қонуниятлари, табиатни ҳозирги ва келажак авлод учун сақлашнинг аҳволи ва моҳияти ҳақида экологик-ҳуқуқий билим олишга ёрдам берувчи усул ва воситалар бирлигидан иборат.

Экология ҳуқуқи курсининг метод (усул)лари ўзаро боғлиқ бўлган муайян тизимини ташкил қилади. Бу тизимга бир қанча методларни киритиш мумкин.

Тарихий-ҳуқуқий метод – экология соҳасида табиат, жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро табиий боғлиқликни тарихий асосда ўрга-

нишни тақозо этади. Мазкур методда кишилик жамиятининг турли даврларида рўй берган экологик ҳодисалар, табиат ва инсон ўртасидаги муайян мутаносибликлар ҳақида тегишли экологик ҳуқуқий билим олиш имконини берадиган тарихий-ҳуқуқий экологик манбалар, қонунлар, бошқа ҳуқуқий нормалар тарихий таҳлил қилинади.

Мантиқий метод – экологик-ҳуқуқий муаммоларни ўрганишда, экологик ҳуқуқбузарликларга баҳо беришда ҳар томонлама тўғри мантиқий хулоса чиқаришга ундайди, экология ҳуқуқи фанини ўрганишда, экологик қонун ҳужжатларини қўллашда маълум зиддиятларни келтириб чиқаришнинг олдини олади.

Социологик метод – экологик муаммоларни ҳал қилишда, турли сўровлар орқали ўрганишни, анкеталар ёрдамида экология соҳасида турли маълумотлар тўплашни, ҳуқуқий-экологик статистик маълумот ва олинган натижалардан фойдаланишни талаб қилади.

Бу метод орқали, экологик-ҳуқуқий талим-тарбия, экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданият ҳамда экология борасида олиб бориладиган бошқа тадбирларнинг самарадорлиги аниқланиши мумкин.

Қиёсий метод – экологик муаммолар ва уларнинг олдини олиш, экологик ҳуқуқбузарликлар ва уларга қарши кураш ёки экология соҳаси билан боғлиқ барча ҳодисалар, тушунчалар, назария ва ғоялар, жараёнларни ўзаро солиштириш, таққослаш ва шу асосда улар ўртасидаги мавжуд ўхшашликлар ҳамда фарқларни аниқлаш имконини беради. Экологик муаммоларни билиш ва ҳал қилишда турли мамлакатларнинг экологик-ҳуқуқий қонунлари таққослаб ўрганилиши мумкин.

Кибернетик метод – экология муаммосини ёки экология ҳуқуқи олдига қўйган барча вазифаларни ҳал қилиш борасида, математик-статистик, ахборот-қидирув тизимини яратишда ушбу методларни қўллаган ҳолда ҳуқуқий-экологик статистик ахборотни компьютерлар ёрдамида билиб олиш, сақлаш, қайта ишлашда турли хил техника воситаларини қўллашни ўрганишга ёрдам беради.

Системали метод – экология ҳуқуқи фани экологик муаммоларни ўрганиш ва уларни ҳал қилиш, ушбу глобал муаммонинг олдини олишда тизимли ёндашувни ҳисобга олган ҳолда илмий объективлик ҳамда тарихийлик принципларига асосланади. Ушбу методлар, деярли барча фанларга хос бўлиб, бевосита экология ҳуқуқи фани учун ҳам қўлланиши мумкин. Бундан ташқари, экология ҳуқуқининг бир қатор ўзига хос методлари ҳам мавжуд.

Табиатни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий методи – бу табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва муҳофаза қилишда экологик назоратнинг давлат ва жамоат усулларини қўллаш, экология соҳасида бошқарувни ташкил этишда тақиқловчи, рухсат берувчи, тавсия берувчи, мажбурловчи, компенсацияловчи ва бошқа нормаларни ҳуқуқий жиҳатдан белгилаш, экологик ҳуқуқбузарликлар учун экологик иқтисодий ва юридик жавобгарлик чораларини белгилаш, етказилган экологик зарарни қоплаш ёки тўлаш тадбирларини ўз ичига олади.

Табиатни муҳофаза қилишнинг маъмурий ҳуқуқий методи – асосан, табиатни муҳофаза қилиш ёки экология соҳасида, табиат ресурсларидан оқилона фойдаланишда келиб чиқадиган ижтимоий муносабатларни ҳуқуқий тартибга солиш йўли бўлиб, тақиқловчи, олдини олувчи ҳамда мажбурловчи нормаларни қўллаш орқали амалга оширилади.

Табиатни муҳофаза қилишнинг фуқаровий-ҳуқуқий методи жамиятдаги муносабатларни ҳуқуқий-экологик тартибга солиш йўли бўлиб, моддий (иқтисодий) манфаатдорликни қўллаш орқали табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишдан келиб чиқади.

Экологлаштириш методи – экология соҳасидаги барча муаммоларни ҳал этишда, экология ҳуқуқи нормаларини қабул қилишда, табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда, табиат, жамият ва инсон ўртасидаги ўзаро боғлиқликни мустаҳкамлашда «экологиялаштириш», яъни экологик талабга жавоб берадиган технологиялар жорий этиш ва экологик муозанатни сақлашда намоён бўлади.

Экология ҳуқуқи фани предмети ва методларини ҳуқуқий тартибга солишда унинг принциплари катта аҳамиятга эга.

Экология ҳуқуқи фанининг принциплари деганда, экология ҳуқуқи нормаларида мустаҳкамлаб қўйилган, унинг умуман мазмунини ва алоҳида институтлари мазмун ва моҳиятини белгиловчи назариянинг ғоялари ҳамда қоидалари тушунилади. Шуниси эътиборлики, экология ҳуқуқининг принциплари табиат, жамият ва инсон ўртасидаги узвий, чамбарчас боғлиқликни мустаҳкамлайди.

Зеро, экология ҳуқуқи фанининг ўзига хос принциплари шундаки, у мазкур фаннинг, табиатни муҳофаза қилишнинг асосий мақсад ва вазифалари билан мустаҳкам боғлиқ.

Экология ҳуқуқи фанининг принциплари ва моҳияти Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 3-4 моддалари талабидан келиб чиқади¹.

Демак, экология ҳуқуқи фанининг принциплари умумижтимоий, ҳуқуқий фанларга хос ва алоҳида ўзига хос принципларга эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

1) табиат ресурсларидан оқилона, самарали фойдаланиш ва уларни муҳофазасини таъминлаш;

2) инсоннинг яшаш муҳити бўлмиш биосфера ва экологик тизимлари барқарорлигини сақлаш;

3) инсон ва унинг келгуси авлодлари генетик фонди ҳақида ғамхўрлик қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлаш;

4) фуқароларнинг ҳаёт учун қулай табиий муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини таъминлаш;

5) таълим муассасаларида экологик ўқишнинг мажбурийлиги;

6) жамиятнинг экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатларини илмий асосланган ҳолда уйғунлаштириш;

7) табиатдан махсус фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш ва умумий асосларда фойдаланганлик учун ҳақ тўламаслик;

8) экологик экспертиза ўтказишнинг мажбурийлиги;

9) табиатдан оқилона фойдаланишни ва табиатни муҳофаза қилишни рағбатлантириш;

10) табиатни муҳофаза қилиш вазифаларини ҳал этишда ошкоралик;

11) табиат ресурсларини доимо тиклаб боришнинг зарурлиги;

12) табиатни муҳофаза қилиш соҳасида миллий, минтақалараро ва халқаро манфаатларни уйғунлаштириш;

13) табиатни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлашда давлатнинг ташқи ва ички экологик сиёсатини мустаҳкамлаш;

14) табиатни муҳофаза қилиш қонунлари талабларини бузганлик учун жавобгарлик.

Мазкур принципларнинг устуворлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (50, 54, 55, 80, 93 ва 100 м.м.) ўз аксини топган ва мустаҳкамланган.

Экологик-аграр қонунларнинг ҳаммасида ҳам аниқ принциплар

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1993. – №1. – 37-м.

кўрсатилмаган. Аммо Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган. «Ер кодекси»да¹ ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий принциплари аниқ кўрсатиб берилган.

Барча фанлар каби экология ҳуқуқи фани ҳам ўзининг манбаларига эга. Табиат, жамият ва инсон ўртасидаги экологик муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга соладиган норматив ҳуқуқий ҳужжатлар экология ҳуқуқининг манбалари ҳисобланади.

Норматив экологик ҳуқуқий актлар – тегишли ваколатли давлат органининг белгиланган тартибда қабул қилган юридик ҳужжати ҳисобланиб, умуммажбурий хусусиятга эга, шунингдек норматив экологик ҳуқуқий ҳужжатлар ҳам бир қатор *хусусиятга эга*:

1) улар экологик ҳуқуқий нормаларни белгилаб берадилар, ўзгартирадилар ва бекор қиладилар;

2) табиатни муҳофаза қилишга оид қоидаларнинг мазмуни батафсил ёритилади;

3) белгиланган экологик ҳуқуқий нормаларга умуммажбурий тус беради ёки табиатни муҳофаза қилишга оид бўлган илгари белгиланган экологик ҳуқуқий нормаларнинг амалда бўлишини бекор қилади ёки тўхтатади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида экология ҳуқуқи фанининг тарихий ривожланиши қуйидаги *босқичлардан* иборат бўлиши мумкин:

1) 1924–1957 йиллар Ўзбекистонда дастлабки ер-сув, аграр ислохотларнинг ўтказилиши ва олиб борилиши;

2) 1957–1963 йилларда Ўзбекистонда табиатни муҳофаза қилишга оид қонунларнинг қабул қилиниши;

3) 1968–1981 йилларда республикамизнинг ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот дунёси ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунлари кодификация қилиниши;

4) 1985–1990 йилларда табиатни муҳофаза қилишга оид бир қатор ўзгаришлар, табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг ташкил этилиши;

5) 1991 йилдан ҳозирги давргача, яъни Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги, собиқ иттифоқнинг емирилиши ҳамда бир қатор экологик ва аграр аҳамиятга эга бўлган қонунларнинг қабул қилиниши билан боғлиқ.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – № 5-6. – 82-м.

Демак, биз юқорида тўхталиб ўтган норматив экологик-ҳуқуқий ҳужжатлар қуйидаги турларга бўлиниши мумкин:

1. Қонун – Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси бош йўналтирувчи ҳисобланиб, барча экологик қонунлар Конституция талабларига мос равишда қабул қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50, 54, 55, 80, 93 ва 100-моддаларида бевосита табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ ҳуқуқий асослар аниқ белгилаб берилган¹.

2. Экологияга оид қонунлар – Ўзбекистон Республикасининг экологик сиёсатини мустақамловчи ҳуқуқий нормалар бўлиб, Олий Мажлис сессияларида муҳокама этилгач, матбуотда эълон қилиниб, халқ муҳокамасидан кейин тегишли таклифлар инобатга олиниб қабул қилинади.

Улар жумласига «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992 й.), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида» (1993 й.), «Ер ости бойликлари тўғрисида» (2002 й.), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида» (1996 й.), «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997 й.), «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида» (1997 й.), «Ер кодекси» (1998 й.), «Ўрмон тўғрисида» (1999 й.), «Экологик экспертиза тўғрисида» (2000 й.), «Чиқиндилар тўғрисида» (2002 й.), «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида» (2004 й.) ва бошқа қонунларни киритиш мумкин.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг фармонлари Конституциянинг 94-моддасига биноан, Президент томонидан чиқариладиган ва экологик муаммоларни ҳал қилиш, уларнинг олдини олиш ва табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар экология ҳуқуқининг манбаи ҳисобланади.

Президентимизнинг мустақиллик даврида қабул қилинган бир қатор фармон ва қарорлари экология масалаларини ҳал қилишга қаратилган бўлиб, бениҳоя катта экологик, иқтисодий, сиёсий, ижтимоий ва халқаро аҳамиятга эга. Улар жумласига:

– «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданият даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрлар тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш тўғрисида»ги 1997 йил 25 июндаги фармони;

¹ Батафсил маълумот учун қаранг: *Шоимов Н.Б.* Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлашнинг конституциявий-ҳуқуқий асослари // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг Ахборотномаси. – 2012. – № 4. – Б. 62-65.

– «Санитария қонунларини бузганлик учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида»ги 1998 йил 2 март фармони;

– «Ўзбекистон Республикасининг Ер ресурслари давлат кўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги 1998 йил 24 июлдаги фармони;

– «Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун ягона ер солиғини жорий этиш тўғрисида»ги 1998 йил 10 октябрдаги фармони;

– «Ўзбекистон Республикаси Давлат ўрмон кўмитасини Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги Ўрмон хўжалиги бош бошқармасига айлантириш тўғрисида»ги 2000 йил 7 февралдаги фармони;

– «Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензиялар бериш тартибини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2007 йил 7 июндаги қарори;

– «Норуда фойдали қазилмаларни ўз ичига олган ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи учун лицензиялар бериш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 2011 йил 2 майдаги қарори;

– «2013-2017 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини янада яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2013 йил 19 апрелдаги қарори ва бошқа кўплаб фармонлари катта аҳамиятга эга.

4. Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари – Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 98-моддасига асосан, Вазирлар Маҳкамаси амалдаги қонунларга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги барча органлар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, мансабдор шахслар ва фуқаролар томонидан бажарилиши мажбурий бўлган қарорлар ва фармойишлар чиқаради. Мазкур ҳуқуқий ҳолат, бевосита экологик муаммо ва табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ қарор ва фармойишлар бўлиши мумкин.

Вазирлар Маҳкамасининг табиатни муҳофаза қилиш ва экология муаммаси билан боғлиқ қарор ва фармойишлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосан қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикасининг экологик қонунлари ва Президентнинг фармонларини амалга оширишга қаратилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг:

– «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастурини амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 1998 йил 29 май 235-сонли қарори;

– «2011-2015 йилларда маданият ва истироҳат боғларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва уларнинг фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2010 йил 29 декабрдаги қарори;

– «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги фойдали қазилмалар захиралари бўйича Давлат Комиссияси тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 2010 йил 24 декабрдаги қарори;

– «Ер қаърини геологик жиҳатдан ўрганиш, ундан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назорати тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 2011 йил 28 июлдаги қарори;

– «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит давлат мониторинги дастурини тасдиқлаш тўғрисида»ги 2011 йил 31 октябрдаги қарори;

– «Ўзбекистон Республикасида сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида»ги 2013 йил 19 мартдаги қарори;

– «2013-2017 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ҳаракатлар дастури тўғрисида»ги 2013 йил 27 майдаги қарори;

5. Ўзбекистон Республикасидаги турли вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид буйруқ ва йўриқномалари давлат бошқаруви органларининг норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари. Масалан, Табиатни муҳофаза қилиш Давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ер қаърини геологик ўрганиш, саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси, Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар ва Адлия вазирликлари ва бошқалар томонидан қабул қилинган буйруқ ва йўриқномалар экология ҳуқуқининг ҳам манбаи бўлади.

Улар Конституциямизга асосан қабул қилиниб, Ўзбекистон Республикасининг экологик қонунлари ва Президентнинг ушбу соҳадаги фармонлари ҳамда ҳукумат қарарларини бажаришга қаратилган.

6. Қорақалпоғистон Республикасининг экологик масалага оид норматив ҳуқуқий ҳужжатлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, бундай экологик ҳуқуқий ҳужжатлар Қорақалпоғистон Республикаси ҳудудида амалда бўлади.

7. Давлат ҳокимияти маҳаллий органларининг табиатни муҳофаза қилиш ва экология муаммоларини ҳал қилишга қаратилган қарорлари. Таъкидлаш жоизки, давлат ижроия ҳокимият органларининг экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари вакиллик органлари ҳамда юқори турувчи ижроия органларининг экология ва табиатни муҳофаза қилишга оид ҳужжатларига мувофиқ келиши шарт.

Экология ҳуқуқи ўқув фани сифатида турли ижтимоий ва ҳуқуқий фанлар билан чамбарчас боғланган. Бу узвий боғлиқлик ушбу фанларнинг ўрганиш объекти умумийлигидан, аҳамиятлигидан келиб чиқади. Улар ўз предмети доирасида табиат, жамият ва инсон ўртасидаги муносабатлар ҳамда у билан боғлиқ турли ижтимоий ҳодисаларни ўрганади.

Бу фанларнинг хусусияти шундаки, улар ўзлари ўрганадиган фан соҳасига ва унинг аниқ предметига эга бўлади.

Шундай экан, экология ҳуқуқи фани ижтимоий фанлар бўлмиш иқтисодиёт, сиёсатшунослик, фалсафа ва социология фанлари билан узвий боғлиқдир.

Иқтисодий фанлар ва экология ҳуқуқи. Иқтисодий фанлар ишлаб чиқариш муносабатлари тизими, хўжалик ҳаётини ташкил этиш, хўжалик соҳалари меҳнат, молия ва шунга ўхшаш базис ҳисобланувчи ҳодисаларни ўрганади. Экология ҳуқуқи фани эса табиат, жамият ва инсон ўртасидаги иқтисодий ҳолат билан боғлиқ бўлган ҳодисаларни экологик нуқтаи назардан ўрганади.

Экология ҳуқуқининг яна бир хусусияти шундаки, у бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий муносабатларни амалга оширишда ҳар бир табиат объектидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни талаб қилади.

Сиёсатшунослик ва экология ҳуқуқи. Сиёсатшунослик сиёсатни, унинг шаклларини, сиёсий жараёнлар, давлат ҳокимиятига эришиш воситалари, партиялар ва уларнинг фаолиятини, давлат ва шахснинг ўзаро муносабатларини ҳамда фуқаролик жамияти ва шунга ўхшаш кўплаб сиёсий муаммоларни ўрганади.

Экология ҳуқуқи эса айнан шу жамиятда инсон ва табиат ўртасидаги узвий боғланиш, давлатнинг экологик сиёсати ва унинг халқаро микёсдаги ўрни билан боғланади.

Фалсафа ва экология ҳуқуқи. Фалсафа табиат ва жамият ривожланишининг умумий қонуниятларини ўрганади. У табиат, жамият ва инсон ўртасидаги экологик-ҳуқуқий масалаларни умумий тарзда, ижтимоий ҳодиса сифатида ўрганиши мумкин.

Аммо экология ҳуқуқи фани фалсафий хулосаларга таянган ҳолда табиат, жамият ва инсон ўртасидаги турли муаммоларни ҳуқуқий-экологик жиҳатдан ўрганишни аниқлаштиради ҳамда бир қатор назарий ва амалий масалаларни ўрганади.

Социология ва экология ҳуқуқи. Социология жамиятнинг яхлит ва алоҳида тузилиши, ижтимоий гуруҳлар социал жараёнлар, алоҳида шахслар ва гуруҳлар ҳулқ-атвори қонуниятлари ҳақидаги фан ҳисобланади. Социология ўзининг хулосаларида ижтимоий тажриба ва сўров маълумотларига асосланиб иш олиб боради.

Экология ҳуқуқи фани эса ўз ривожланишида табиат, жамият ва инсон ўртасидаги муаммоларни ечишда, олдини олишда социологик тадқиқотлар, сўровлар, ижтимоий тажриба хулосалари, экологик ҳуқуқий фикр ва дунёқарашга эга бўлган ғоялардан фойдаланади.

Ҳуқуқий фанлар ва экология ҳуқуқи. Экология ҳуқуқи ўқув фани юридик фанлар билан узвий алоқадордир. Экология ҳуқуқи фанининг асосий пойдевори бўлиб давлат ва ҳуқуқ назарияси ҳисобланади ҳамда умум методологик назарий фан сифатида намоён бўлади.

Экология ҳуқуқи фанининг ҳам ҳаётийлиги, ҳам хусусияти шундаки, у кўплаб ҳуқуқ тизимида алоҳида аҳамиятга эга бўлган фанлар, яъни:

- 1) сиёсий таълимотлар ва ҳуқуқий қарашлар тарихи;
- 2) давлат ҳуқуқи, давлат қурилиши ва бошқаруви, маъмурий ҳуқуқ ва молия ҳуқуқи, инсон ҳуқуқи, конституциявий ҳуқуқ;
- 3) фуқаролик ҳуқуқи, оила ҳуқуқи, фуқаролик процессуал ҳуқуқи, халқаро ҳуқуқ, хўжалик ҳуқуқи, меҳнат ҳуқуқи;
- 4) қишлоқ хўжалик ҳуқуқи, ер, сув, ўрмон ва тоғ-кон ҳуқуқи;
- 5) жиноят ва жиноят-процессуал ҳуқуқлари, криминология, прокурор назорати ҳуқуқи;
- 6) мусулмон ҳуқуқи, солиқ, божхона ва бошқа ҳуқуқ тизими соҳалари билан чамбарчас боғлиқдир.

Хуллас, экология ҳуқуқи жуда долзарб фан бўлиб, у глобал экологик муаммони ўрганишда, уни ҳал қилишда юқоридаги ижтимоий ва ҳуқуқий фанларнинг назарий қоида ва хулосаларига бевосита таяниб иш олиб боради.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. «Табиат», «жамият» ва «инсон» тушунчалари нима?
2. «Экология» сўзи қандай маънони англатади?
3. Президент И.А.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида экологик муаммоларнинг қайси жиҳатларига кўпроқ тўхталган?
4. Экология ҳуқуқининг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
5. Нима учун экология ҳуқуқи умумий ва махсус қисмларга бўлиб ўрганилади?
6. Экология ҳуқуқи фани қайси юридик ва ижтимоий гуманитар фанлар билан узвий чамбарчас боғланган ҳолда ўрганилади?
7. Бугунги кунда экологик муаммоларнинг олдини олиш учун қандай ҳаракатларни амалга ошириш лозим?
8. Экологик концепция деганда нимани тушунасиз?
9. Экологик концепциянинг қандай турларини биласиз?
- 10.) Алармизм нима?
11. Экология ҳуқуқининг методи деб нимага айтилади?
12. Экология ҳуқуқининг қандай принципларини биласиз?
13. Экология ҳуқуқининг манбалари нима ва унга нималар киради?

Иккинчи боб

**ЭКОЛОГИЯ СОҲАСИДАГИ ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ ВА НАЗОРАТИ.
ТАБИЙ ОБЪЕКТЛАРГА НИСБАТАН МУЛК ҲУҚУҚИ**

**1-§. «Экология соҳасида давлат бошқаруви ва назорат этиш»
тушунчаси ҳамда унинг вазифалари**

Бозор иқтисодиёти шароити ва мустақиллик Ўзбекистон Республикасида табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни талаб қилади.

Экология соҳасида давлат бошқарувини ташкил этиш ҳамда назоратини кучайтириш ва уни олиб бориш мустақил давлатимиз экологик сиёсатининг асосини ташкил этади.

Экология соҳасида давлат бошқаруви давлат органлари томонидан атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишни ташкил қилишда намоён бўлади ва жамиятда ижтимоий бошқаруving таркибий қисми ҳисобланади.

Экология соҳасида давлат бошқарувини шакллантириш орқали давлат ўзининг экологик ваколатини ва сиёсатини амалга оширади. Ушбу бошқаришни ташкил этиш асосида инсон атроф-муҳитни яхшилаш, табиатни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишни таъминлаш мақсадлари туради.

Экология соҳасида давлат бошқаруви орқали давлат табиий ресурсларнинг мулкдори сифатида табиий ресурслардан фойдаланишни ташкил этиш мақсадида уларни тассаруф этиш ҳуқуқини амалга оширади.

Экология ҳуқуқи фанида экология соҳасида давлат бошқаруви алоҳида институт ҳисобланиб, ўз хусусиятига кўра, бир қатор принциплари, шакллари ва функциялари билан фарқланиб туради.

Чунки Собиқ иттифоқ даврида маъмурий буйруқбозлик ушбу соҳага ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатган. Эндиликда маъмурий буйруқбозлик мазкур соҳада йўқотилди, ҳозирги шароитда кўп мулкчиликнинг хусусиятлари инобатга олиниб, экология соҳасида давлат бошқаруви амалга оширилмоқда.

Экология соҳасида давлат бошқаруви – давлатнинг ижроия фармойиш бериш ва ижроия бошқарув фаолияти бўлиб, у табиат ва

инсон ўртасидаги мавжуд мувозанатни сақлашга қаратилган, табиат ресурсларидан фойдаланувчи субъектларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишлари, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тартиби билан бевосита боғлиқдир.

Экология соҳасида давлат бошқарувининг объекти – инсоннинг яшаш учун қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш борасидаги фаолияти ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш.

Экология соҳасида давлат бошқарувидан мақсад табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ тадбирларни ўтказиш, уларнинг бажарилишини таъминлаш, табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги ва экологик қонунларга қатъий риоя этиш, инсон ҳаёти учун қулай экологик муҳит яратиш, мавжуд табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ҳамда барча табиат бойликларини келажак авлод ва мустақил давлатмизнинг равнақи учун кўз қорачиғидек сақлашдан иборат бўлиши лозим.

Экология соҳасида давлат бошқарувини таъминлаш бир қатор принципларга амал қилишни ҳам тақозо этади. Булар:

– инсон ҳаёти ва унинг соғлиғини таъминлаш, бунинг учун табиат объектларини сақлаш ва тиклаб бориш;

– табиат ресурсларига нисбатан давлат мулкчилиги;

– ижтимоий-иқтисодий ривожланиш жараёнида экологик муаммоларни ҳал қилишда давлатнинг алоҳида эътибор бериши;

– экология соҳасида давлат бошқарувини олиб бориш, ташкил этиш ва бажариш жараёнида турли самарали иқтисодий методлардан фойдаланиш лозимлиги;

– экологик муаммоларни ҳал қилишда кенг жамоатчилик, фуқаролар, жамоат ташкилотлари ва маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органларини жалб қилиш;

– демократик централизм ва қонунийлик;

– келажак авлод олдида экологик муаммоларни ҳал этишдаги жавобгарлик каби ва бошқа асосий хусусиятга эга бўлган принциплар мавжуд.

Булардан ташқари, ушбу соҳада қонунчилик, режалаштириш ва бўйсунуш каби умумий принципларни ҳам ўз ичига олади.

Экология соҳасида давлат бошқаруви уч шаклда амалга оширилади:

1) *ҳуқуқ ижодкорлиги* – бунда экология соҳасини бошқариш билан боғлиқ бўлган норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни тайёрлаш ва қабул қилиш мумкин бўлади;

2) *ҳуқуқни татбиқ этиши* – давлат томонидан аниқ тадбирларни амалга ошириш учун қабул қилинган норматив ҳужжатларни бошқариш жараёнида қўллашни таъминлаш;

3) *ҳуқуқни муҳофаза қилиши* – давлатнинг экология соҳасини бошқариш ва бу билан боғлиқ бўлган бошқа талабларни ўз вақтида бажармаганлик учун тегишли жавобгарликлар белгилаши орқали амалга оширилади.

Экология соҳасида давлат бошқарувини ташкил этишнинг алоҳида методлари ҳам мавжуд бўлиб, бунда, албатта, кўп мулкчилик ва субъектларнинг ушбу соҳадаги хусусиятлари инобатга олинади. Масалан, кўрсатманинг мажбурийлиги, чиқарилган буйруқларнинг давлат органлари томонидан бажарилиши, давлат томонидан рухсат берилиши (экологик экспертиза учун) ва бошқалар.

Экология соҳасида давлат бошқарувини амалга ошириш жараёни давлат бошқарувини мустақамловчи ўзининг бир қатор функцияларига таянади.

1) атроф табиий муҳит сифатининг нормативлари ва стандартлари;

2) экологик мониторингнинг мавжудлиги;

3) табиат ресурсларига нисбатан экологик кадастрнинг юритилиши;

4) экологик экспертизанинг ўтказилиши;

5) экологик назоратни ташкиллаштириш ва олиб бориш;

6) экологик тўлов ва солиқларни ундириш;

7) экология соҳасидаги қонунларни бузганлик учун аниқ жавобгарликлар мавжудлиги.

Биз мавжуд кўрсатилган функцияларни кейинги параграф ва бобларимизда аниқ ва кенгроқ таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Ўзбекистон Республикасида экологик муаммоларни ҳал этиш бир қанча давлат органларининг биргаликда ва чамбарчас иш олиб боришини тақозо қилади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 11-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикаси давлат ҳокимиятининг тизими – ҳокимиятнинг қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятига бўлиниши принципига асосланади.

Бу шундан далолат берадики, юқоридаги органлар ўз ҳуқуқий ваколатлари жараёнида экологик муаммоларни ҳал этишда давлатнинг экологик сиёсатини амалга оширадилар.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунида экология соҳасида давлат бошқарувиغا катта эътибор берилиб, алоҳида II боб «Давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг табиатни муҳофаза этишга тааллуқли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари» (7–11 моддалар) деб номланади.

Давлат бошқарув органларини экология соҳасидаги ваколатларига қараб тизимга бўлиш мумкин.

Умумий ва махсус.

Умумий ваколатли давлат бошқаруви органларига қуйидагилар киради:

- Президент ва унинг девони;
- Олий Мажлис;
- Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорғи Кенгеси;
- Вазирлар Маҳкамаси;
- Маҳаллий ҳокимиятлар.

Президент экология соҳасидаги ишларни амалга ошириш жараёнида Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддасида кўрсатилган ёки ўз ваколатига кирадиган бошқа масалаларни ҳал этади.

Шунингдек, Президент ўз ваколати доирасида:

1) экология соҳасидаги қонунларни имзолайди ва шунга оид фармон, фармойиш ва қарорлар қабул қилади;

2) экологик хавфсиз муҳитни таъминлаш учун зарурий чоратадбирлар кўради;

3) Олий Мажлис тасдиғига табиатни муҳофаза қилиш кўмитасининг раиси лавозимига номзод тақдим этади;

4) экологик инқироз ёки талофат кўрган ҳудудлар ёки бутун ҳудуд бўйича фавқулодда ҳолат жорий этади;

5) республика ички ва халқаро экологик сиёсатига доир ваколатларни амалга оширади ва бошқалар.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг табиатни муҳофаза қилишга оид ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари берилган бўлиб, унга асосан Ўзбекистон

Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатларига қуйидагилар киради:

- табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш;

- давлат экология дастурларини тасдиқлаш;

- табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги қонунларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиш;

- ҳудудларни фавқулодда экологик вазият, экологик офат ва экологик ҳалокат зоналари деб эълон қилиш, бундай зоналарнинг ҳуқуқий режимини ва жабрланганларнинг мақомини белгилаш;

- табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ижроси устидан назоратни мувофиқлаштириб бориш;

- табиий ресурслардан фойдаланганлик учун ҳақнинг чегара миқдорларини белгилаш, шунингдек тўловларни ундириш бўйича имтиёзлар белгилаш;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Амалдаги қонунчиликка асосан атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва бошқа норматив ҳужжатларига мувофиқ Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатлари қуйидагилардир:

- табиатни муҳофаза қилишга доир ягона сиёсат юритиш;

- табиат ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш;

- табиий ресурсларга нисбатан табиат кадастри юритилиши тартибини белгилаш ва бундай кадастр юритилишини таъминлаш, республика аҳамиятига молик табиий ресурсларнинг захираларини тасдиқлаш;

- экология жихатидан танг вазиятлар, табиий офатлар ва фалокатларнинг олдини олиш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

- табиий офатлар ва йирик аварияларнинг оқибатларини тугатиш чора-тадбирларини амалга ошириш;

- табиий ресурслардан фойдаланганлик, атроф табиий муҳитни ифлослантганлик, чиқиндилар, зарарли таъсир этувчи бошқа нарсалар жойлаштириб ташлаганлик учун ҳақ тўлаш тартибини, шунингдек табиий ресурслардан фойдаланиш, чиқиндилар жойлаштириш лимитларини белгилаш;

– экология маорифи ва тарбияси тизимини яратиш ҳамда унинг амал қилишини таъминлаш;

– табиатдан алоҳида тартибда фойдаланиладиган ҳудудларнинг чегараларини, табиатни муҳофаза қилиш ва хўжалик фаолияти режимларини тасдиқлаш;

– табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида давлатлараро муносабатларни ривожлантириш;

– Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа тадбирларни амалга ошириш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколат доирасига киради.

Эътироф этиш лозимки, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг ваколатлари ҳам мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

– ўз ҳудудида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш, минтақанинг (ҳудуднинг) экология дастурини тасдиқлаш;

– табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва уларнинг аҳволига баҳо бериш, экология жиҳатидан зарарли бўлган объектларни рўйхатга олиш;

– табиатни муҳофаза қилишга доир тадбирларни моддий-техника жиҳатидан таъминлаш;

– табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи, саноат чиқиндиларини ёки рўзғор чиқиндиларини тўплаш ёки кўмиб ташлашга рухсатномаларни белгиланган тартибда бериш ёки уларни бекор қилиш;

– табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловлар ундириш;

– табиатнинг муҳофаза қилиниши устидан назорат ўрнатиш, атроф муҳитга зарар етказаётган маҳаллий аҳамиятга молик объектлар фаолиятини вақтинча ёки бутунлай тўхтатиш ва қайта ихтисослаштириш тўғрисида қарорлар қабул қилиш;

– Ўзбекистон Республикаси қонунларида кўзда тутилган бошқа масалаларни тартибга солиш давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идораларининг ваколатига киради.

Атроф муҳитга зарар етказаётган тадбиркорлик субъектлари ҳисобланган маҳаллий аҳамиятга молик объектларнинг фаолиятини тўхтатиб қўйиш (фавқулодда вазиятлар, эпидемиялар ҳамда аҳолининг ҳаёти ва саломатлиги учун бошқа реал хавф юзага келишининг олдини олиш билан боғлиқ ҳолда фаолиятни ўн иш кунидан кўп

бўлмаган муддатга тўхтатиб қўйиш ҳоллари бундан мустасно) ёки тугатиш ва қайта ихтисослаштириш, шунингдек уларга берилган табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқига доир рухсатномани бекор қилиш суд тартибида амалга оширилади.

Махсус тизимга кирувчи давлат органлари экология соҳасидаги тегишли ваколатларига қараб, *комплекс, тармоқлараро* ва *функционал* гуруҳларга бўлинади.

1. Комплекс гуруҳларга кирувчи давлат органлари қуйидагилардир:

- Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси;
- Соғлиқни сақлаш вазирлиги;
- Давлат санитария назорати;
- Ўзгидромет;
- Фавқулодда вазиятлар вазирлиги;
- Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси.

2. Тармоқлараро гуруҳга қуйидагилар киради:

- Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги;
- Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси;
- Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси;
- Ички ишлар вазирлиги;
- Ер ресурслари давлат қўмитаси;
- Ўзбалиқ.

3. Функционал гуруҳга қуйидагилар киради:

- Ички ишлар вазирлиги;
- Божхона қўмитаси;
- Солиқ қўмитаси;
- Ер қаърини геологик ўрганиш, саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси;

- Давлат ветеринария назорати ва бошқалар.

Юқорида номлари кўрсатиб ўтилган барча вазирлик, идора ва қўмиталар экология соҳасида бошқарув ва назорат этиш ишларини амалга ошириш жараёнида Ўзбекистон Республикаси қонунларига қатъий амал қиладилар, Президент фармонлари ва Вазирлар Маҳкамасининг барча қарорлари ҳамда Олий Мажлиснинг қарорларини бажарадилар, шунингдек ўз низомлари ва бошқа норматив ҳужжатларга таяниб иш олиб борадилар.

2-§. Экология соҳасида давлат бошқаруви органларининг тизими ва ваколатлари

Экология соҳасида давлат бошқарув органларининг ваколатлари деганда уларнинг шу соҳадаги фаолиятларининг алоҳида турлари тушунилиши лозим.

Экология соҳасида давлат бошқарув органлари қуйидаги ваколатларни амалга оширадилар:

Табиий ресурсларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш йўли билан давлат органлари қонун ва ҳукумат қарорларидаги қоидаларни янада ривожлантирувчи ва деталлаштирилган идоравий норматив ҳужжатлар қабул қиладилар. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида ер солиғига оид меъёрлар киритилган ва унга мувофиқ ер солиғи ставкалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади. Бундан ташқари, ер солиғини ҳисоблаш ва ундириш бўйича муносабатлар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат солиқ қўмитаси томонидан 2002 йил 21 январда тасдиқланган ва Адлия вазирлигида 27 март 2002 йил 1118-рақам билан давлат рўйхатига олинган «Ер солиғини ҳисоблаш ва тиклаш тартиби тўғрисида»ги Йўриқнома билан тартибга солинади. Идоравий меъёрий ҳужжатлар асосан меъёрий ҳужжатларда техник ва табиий фанлар талабларини киритиш лозим бўлганда қабул қилинади. Бундай йўриқномалар геология ва конлардан фойдаланиш соҳасида кўп қабул қилинган.

Экология соҳасида давлат бошқарувининг асосий элементи табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг давлат томонидан назорат қилинишидир. Бу катта аҳамиятга эга.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»¹ги қонунда мазкур масалага алоҳида эътибор берилган ва унга қонуннинг VII боб, 28–32-моддалари бағишланган.

Шу билан бирга, экология соҳасида давлат назорати ва унинг ҳуқуқий томонлари бир қатор ҳуқуқий адабиётларда² ҳам

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1993. – № 1. – 37-м.

² Калонов Б.Х. Ўзбекистон Республикасида давлат экология назоратининг ҳуқуқий муаммолари. ю.ф.н.дисс... автореферати. – Т., 2004. – Б.21.

кўрсатилган. Умуман олганда, қуйидаги хусусиятлар «экологик назорат» тушунчасини белгилаб беради:

– экологик назорат республикамизда табиатни муҳофаза қилишнинг асосий бўлаги;

– у мустақил давлатимизнинг экологик сиёсатини ўзида акс эттиради;

– экология соҳасида давлат бошқарувининг асосий элементи.

Амалдаги «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 29-моддасига асосан, экологик назоратнинг қуйидаги вазифалари мавжуд:

– атроф табиий муҳит ҳолатини ҳамда хўжалик юритиш ва бошқа фаолият таъсири остида унда бўладиган ўзгаришларни кузатиб бориш;

– атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, табиатни ҳимоя қилишга доир қонунлар талаблари ва атроф муҳит сифатининг нормативларига риоя этиш борасидаги дастурлар ҳамда айрим тадбирларнинг бажарилишини текшириш.

Экологик назорат тизими Давлат атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш хизмати, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат, идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назоратидан иборат.

Айтиш жоизки, табиатни муҳофаза қилиш соҳасида экологик назорат жараёнида қуйидагилар устидан назорат ўтказилади:

1) мавжуд табиат объектлари: ер, сув, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг ҳолатини назорат этиш;

2) ишлаб чиқилган экологик лойиҳалар, ҳужжатлар ва уларнинг барча соҳаларда қўлланилиши назорат қилиш;

3) табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган тадбирларнинг амалга оширилишини назорат этиш;

4) амалдаги экологик қонунларга риоя қилинишини назорат этиш.

Экологик назоратнинг қуйидаги *шакллари* мавжуд:

– ахборотлаш;

– огоҳлантириш;

– жазолаш.

Амалдаги қонунчиликка асосан экологик назоратнинг қуйидаги *турлари* мавжуд:

- 1) атроф табиий муҳит мониторинги;
- 2) давлат экологик назорати;
- 3) идоравий экологик назорати;
- 4) ишлаб чиқариш назорати;
- 5) жамоат экологик назорати.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 28-моддасида *атроф табиий муҳит мониторинги* берилган ва унга асосан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида атроф табиий муҳитнинг ҳолати ва унинг ресурсларини кузатиш, ҳисобга олиш, уларга баҳо бериш ва уларнинг истиқболини белгилашни таъминлаш мақсадида атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги тизими ташкил этилади.

Атроф табиий муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланиш устидан кузатув махсус ваколат берилган идоралар, шунингдек фаолияти атроф табиий муҳитнинг ҳолатини ёмонлаштирадиган ёки ёмонлаштириши мумкин бўлган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар томонидан амалга оширилади.

Махсус ваколат берилган идоралар, шунингдек айтиб ўтилган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар ўз кузатувларига доир материалларни тегишли давлат идораларига бепул беришлари шарт.

Мониторинг тузилиши, мазмуни ва уни амалга ошириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ишлаб чиқилади ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланади.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 31-моддасида кўрсатилганидек, табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги *давлат назоратини* давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари, махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари томонидан амалга оширилади.

Қуйидагилар махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари ҳисобланади:

- Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси;
- Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги;
- Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси;
- Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги;
- Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги;

– Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси.

Махсус ваколатли давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини амалга оширишда қатнашишга идоравий экология хизмат бўлинмаларини белгиланган тартибда жалб этишлари мумкин.

«Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 32-моддасида табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги *идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назорати* қайд этилган бўлиб, унга биноан вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг экология хизмати шу вазирлик, давлат қўмитаси ёки идора тасарруфидаги корхоналар ва ташкилотлар фаолияти устидан табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги идоравий назоратни амалга оширади.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ишлаб чиқариш назоратини корхоналар, бирлашмалар, ташкилотларнинг экология хизмати амалга оширади ва табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни тиклаш, атроф табиий муҳитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларнинг талаблари бажарилиши юзасидан дастурлар ҳамда айрим тадбирлар ижросини текшириш мақсадини кўзлайди.

Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги жамоат назоратини жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоалари, фуқаролар амалга оширадilar.

Идоравий, ишлаб чиқариш назоратини амалга оширувчи экология хизматларини ва экология соҳасидаги жамоат назоратини ташкил этиш ҳамда уларнинг фаолият кўрсатиши тартиби ушбу қонун ва мазкур хизматлар ҳамда жамоат назорати тўғрисидаги низомлар билан тартибга солиб борилади.

Амалдаги экологик қонунлар талабларидан маълумки, экологик назоратни олиб боришда бир қанча *усуллардан* фойдаланилади:

- 1) кузатиб бориш, маълумотлар олиш ва бериш;
- 2) текшириш;
- 3) экологик ҳалокат ва хавфнинг олдини олиш;
- 4) экологик қонунлар бузилишининг олдини олиш;
- 5) тегишли рухсатномалар бериш, фаолиятни чеклаш, тўхтатиш ва бекор қилиш;
- 6) тегишли жарималар солиш;
- 7) содир этилган ҳуқуқбузарлик қуролларини мусодара қилиш.

Хуллас, экология соҳасида давлат назоратини олиб бориш барча табиат объектларидан оқилона фойдаланишни ва уларни

муҳофаза қилишни таъминлайди ҳамда экологик қонун ва талабларнинг тўғри амалга оширилишини таъминлайди.

Экология соҳасида давлат бошқарувининг яна бир функцияси экологик экспертиза ҳисобланади.

Экологик экспертиза деганда режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини белгилаш ҳамда экологик экспертиза объектини рўёбга чиқариш мумкинлигини аниқлаш тушунилади.

Экологик экспертизанинг мақсади – табиатни муҳофаза қилиш, одамлар саломатлигини сақлаш ва жамиятнинг экологик хавфсизлигини таъминлаш учун хўжалик юритишдаги зарарли фаолиятларнинг олдини олиш.

Экологик экспертизанинг асосий вазифаси – муайян хўжалик объектларининг атроф табиий муҳитга ва кишилар саломатлигига таъсири даражасини баҳолашдан иборат.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги ва «Экологик экспертиза тўғрисида»ги¹ қонунлари экологик экспертизанинг ҳуқуқий асослари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг «Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонуни 2000 йил 25 майда қабул қилинган бўлиб, 26 моддадан иборат.

Айтиш жоизки, экологик экспертиза ўтказиш учун аниқ мақсад бўлиши керак. Амалдаги қонунда ушбу масалага алоҳида эътибор берилган. Мазкур қонуннинг 3-моддасида кўрсатилганидек, экологик экспертиза қуйидаги мақсадларда ўтказилади:

– мўлжалланаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятни амалга ошириш тўғрисида қарор қабул қилинишидан олдинги босқичларда бундай фаолиятнинг экологик талабларга мувофиқлигини аниқлаш;

– режалаштирилаётган ёки амалга оширилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолият атроф табиий муҳит ҳолатига ва фуқаролар соғлиғига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлса ёки шундай таъсир кўрсатаётган бўлса, бундай фаолиятнинг экологик хавфлилик даражасини аниқлаш;

– атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш бўйича назарда тутилаётган тадбирларнинг етарлилиги ва асослилигини аниқлаш.

¹ Қаранг: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2000. – № 5-6. – 144-м.

Давлат экологик экспертизасини ўтказиш муддати ўттиз кундан ошмаслиги лозим. Уни ўтказиш муддати давлат экологик экспертизаси объектининг мураккаблигига қараб Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси томонидан кўпи билан икки ойга узайтирилиши мумкин.

Экологик экспертиза турлари асосан қуйидагилардан иборат:

- 1) давлат экологик экспертизаси;
- 2) жамоат экологик экспертизаси;
- 3) экологик аудит.

Қонунга асосан, экологик экспертиза буюртмачиси ёки бошқа манфаатдор шахсларнинг экологик экспертиза экспертнинг фаолиятига аралашувига йўл қўйилмайди.

Ана шу талабларни амалга ошириш учун экологик экспертиза бир қатор принципларга асосланади:

- 1) қонунийлик;
- 2) холислик;
- 3) асослилик;
- 4) экологик хавфсизлик талабларини ҳисобга олишнинг мажбурийлиги;

5) ҳар қандай режалаштирилаётган хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг эҳтимол тутилган экологик хавфлилик презумпцияси;

6) хўжалик ва бошқа хил фаолиятнинг атроф табиий муҳитга ва фуқаролар соғлиғига таъсирини баҳолашнинг комплекслиги («Экологик экспертиза тўғрисида»ги қонуннинг 5-м).

Давлат экологик экспертизаси – экология соҳасида ваколатли давлат органи томонидан тайинланган комиссия фаолияти бўлиб, унинг хулосаси бутун соҳалар учун бажарилиши мажбурийдир.

Жамоат экологик экспертизаси – экологик асосланиш зарур бўлган ҳар қандай фаолият соҳасида нодавлат, нотижорат ташкилотлари ва фуқароларнинг ташаббуси билан амалга оширилиши мумкин. Жамоат экологик экспертизасини амалга оширишга тўсқинлик қилиш тақиқланади.

Жамоат экологик экспертизаси давлат экологик экспертизаси ўтказилишидан қатъи назар амалга оширилиши мумкин. Жамоат экологик экспертизасининг хулосаси тавсия хусусиятига эга бўлади.

Экологик аудит – экологик аудиторлар (фирмалар)нинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда атроф табиий муҳит ҳолатига салбий таъсир кўрсатаётган, ишлаб турган корхоналар ва бошқа объектларни мустақил экологик экспертиза қилиши.

Экологик аудит хўжалик ва бошқа хил фаолият объекти мулкдорининг қарорига биноан ўтказилади.

Булардан ташқари, соҳавий, илмий, ҳуқуқий, норматив ва санитария – экологик экспертизалар ҳам ўтказилиши мумкин.

Умуман олганда, экология соҳасида (давлат) экологик экспертизасини ўтказиш ва уни олиб бориш табиат бойликлари ва инсон ҳаётини сақлашдан иборат бўлиб, давлат экология экспертизасининг ижобий хулосасига эга бўлмаган лойиҳаларни амалга оширишни ман этади.

3-§. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг объектлари, субъектлари тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига мувофиқ, ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир, деб кўрсатилиши табиий ресурсларга нисбатан давлат ва халқнинг эгаллигини белгилайди. Масалан, ерга нисбатан давлат мулки деганда шуни тушуниш керакки, ер устидан ва барча ер фонди тоифаларидан ҳукмронликни, яъни уни тасарруф қилиш ҳуқуқини фақат давлат амалга оширади.

Давлат ернинг эгаси сифатида ерга оид ҳамма масалаларни ҳал эта олади, яъни фойдаланиш учун беради, қайтариб олади, ердан фойдаланиш мақсадларини белгилайди, ер тузиш ишларини амалга оширади ва ҳоказо.

Зеро, ер – умуммиллий бойлик деганда ундан шу ҳудудда яшайдиган халқларнинг манфаатини кўзлаб фойдаланиш тушунилади ёки халқ бевосита ернинг эгаси ҳисобланмайди, яъни ер халқнинг мулки ҳисобланмайди. У бу ҳуқуқни маълум давлат органлари орқали амалга оширади. Ерга нисбатан мулк ҳуқуқини халқ ўзича, бевосита амалга ошира олмайди.

Шунинг учун ҳам табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг субъекти – асосан давлат. Демак, давлат қонун асосида табиат ресурсларидан фойдаланиш ва уни бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлади ҳамда қонун асосида уни бошқа фойдаланувчиларга беради.

Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»нинг 17-моддасига асосан юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган

ҳуқуқлари белгиланиб, «юридик шахслар ушбу кодекс ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ доимий эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

Жисмоний шахслар ушбу Кодекс ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин».

Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 18-моддасида: «Мулкчиликнинг барча шаклидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар сувдан фойдаланувчилар бўлишлари мумкин. Қонунларда назарда тутилган ҳолларда бошқа ташкилотлар ва шахслар ҳам сувдан фойдаланувчи бўлишлари мумкин» деб кўрсатилган.

Демак, Ўзбекистон Республикасида табиий ресурслардан фойдаланиш тартиби умумий ва махсус йўсинда олиб борилади.

Табиатдан умумий тарзда фойдаланиш фуқаролар томонидан ҳаётий зарур эҳтиёжларни қондириш учун текинга табиий ресурсларни айрим фойдаланувчиларга бириктирмай ва ҳеч қандай рухсатномалар бермай туриб амалга оширилади.

Табиатдан махсус йўсинда фойдаланиш тариқасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқароларга ишлаб чиқариш ва ўзга хил фаолиятни амалга ошириш учун табиий ресурслар ҳақ олиб махсус рухсатномалар асосида эгалик қилишга, фойдаланишга ёки ижарага берилади (Ўзбекистон Республикасининг Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуни, 6-модда).

Табиий ресурсларга нисбатан мулкчиликнинг объекти – табиий ресурслар, яъни ер, сув, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ости бойликлари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»нинг 8-моддасида кўрсатилган барча ер фонди тоифалари, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида кўрсатилган ягона давлат сув фонди, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида кўрсатилган давлат ўрмон фонди, «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида кўрсатилган ўсимлик дунёси объектлари, «Ҳайвонот дунёсини

муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида кўрсатилган ҳайвонот дунёси объектлари, «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддасида кўрсатилган ер ости бойликлари давлат фонди ва бошқалар табиий ресурсларга нисбатан мулкчиликнинг объекти ҳисобланади.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикаси «Фуқаролик кодекси»нинг 168-моддасига асосан фуқаролар, юридик шахслар ва давлат мулк ҳуқуқининг субъектлари бўлади. Мулк ҳуқуқининг объекти масаласи ҳам Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексида аниқ кўрсатилган.

«Ер, ер ости бойликлари, сувлар, ҳаво бўшлиғи, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий ресурслар, корхоналар, ашёлар, жумладан бинолар, квартиралар, иншоотлар, асбоб ускуналар, хом ашё ва маҳсулот, пул, қимматли қоғозлар ва бошқа мол-мулк, шунингдек интеллектуал мулк объектлари мулк бўлиши мумкин» (Фуқаролик кодекси, 169-модда).

Табиат ресурсларига нисбатан *мулк ҳуқуқининг мазмуни* асосан учта элементдан иборат: табиат ресурсларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва уларни тасарруф қилиш ҳуқуқи.

Мазкур ҳолат, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 164-моддасида янада мустаҳкамланган. Унга асосан «Мулк ҳуқуқи шахснинг ўзига қаршли мол-мулкка ўз хоҳиши билан ва ўз манфаатларини кўзлаб эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш, шунингдек ўзининг мулк ҳуқуқини, ким томонидан бўлмасин ҳар қандай бузишни бартараф этишни талаб қилиш ҳуқуқидан иборат. Мулк ҳуқуқи муддатсиздир», деб кўрсатилган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунига асосан ўрмондан фойдаланувчилар ўрмонни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмас, зеро бу ҳуқуқ фақат ўрмоннинг эгаси бўлган давлатда сақланиб қолади. Бундан кўриниб турибдики, ўрмондан фойдаланувчи субъектлар ўрмоннинг мулк ҳуқуқи асосида эгаси ҳисобланмайдилар ва тасарруф қилиш ҳуқуқига эга эмаслар. Ушбу ҳолатдан хулоса қилиб айтиш мумкинки, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддасига асосланиб, ўрмондан фойдаланувчи субъектлар фақат ўрмонни эгаллаш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар.

Табиат ресурсларидан фойдаланувчи субъектларнинг табиат ресурсларидан фойдаланишга оид муносабатларида табиий ресурсларга эгалик ҳуқуқи катта аҳамиятга эга. Бу ҳуқуқ орқали табиий

ресурслардан фойдаланувчи субъектлар ўзларини табиий ресурсларнинг «хўжайини» сифатида ҳис этадилар. Мазкур ҳуқуқ туфайли табиий ресурслардан фойдаланувчилар қонунда белгиланган тартибда ундан мустақил тарзда фойдаланишлари мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»нинг 17-моддасида юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқлари аниқ кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 20-моддасида «Ер участкаларига доимий ва муддатли (вақтинча) эгалик қилиш ҳамда улардан доимий ва муддатли (вақтинча) фойдаланиш ҳуқуқи» ҳам аниқ ўз аксини топган.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқининг мазмуни ҳақида фикр юритилганда, мазкур ҳуқуқнинг чекланиши, тугатилиши масалалари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Ана шундай ҳолатлар, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида» қонуннинг 23-моддасида, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 34-моддасида, «Ер кодекси»нинг 42-моддасида, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 10-моддаларида қонуний ўз ифодасини топган.

Демак, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи мазмунининг ўзгариши фойдаланишда бўлган табиат объектларининг бир тоифадан иккинчи тоифага ўтиши, айрим майдонлардан фойдаланиш режимининг ўзгариши билан боғлиқ.

Зотан, табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида гап борганда бу ҳуқуқни бекор қилиш ёки тўхтатиб қўйиш масаласи ҳам катта аҳамиятга эга. Амалдаги қонунларда, масалан, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш тартиби «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 37-моддасида Ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни бекор қилиш тартиби Ер кодексининг 36-моддасида ва бошқа қонунларда ўз аксини топган.

Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг мазмуни табиат объектларидан фойдаланувчи субъектларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан ҳам чамбарчас боғлиқ.

Табиат ресурсларидан фойдаланувчи субъектларнинг ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларининг мазмунини яхши англаб етишлари ҳамда унга риоя қилишлари табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза этиш, табиатни муҳофаза қилиш ва экологик қонунчилик талабларини бажаришга, белгиланган талабларни бузмасликка хизмат қилади.

Амалдаги бир қатор қонунларда, жумладан, «Ер кодекси»нинг 5-боб 39- 42-моддаларида ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва

ер участкаси эгасининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, «Ўрмон тўғри-сида»ги қонуннинг 21-моддасида ўрмондан доимий фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, 22-моддаси ўрмондан вақтинча фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари аниқ кўрсатилган.

Хуллас, юқоридаги барча ҳолатлар табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга, содир этилиши лозим бўлган экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш учун асосий манба бўлади.

Табиий ресурсларга нисбатан *мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш* ҳар бир объектдан оқилона фойдаланишни таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасида: «Фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар», деб кўрсатилиши ҳар бир табиат ресурсларидан фойдаланувчилар мазкур объектлардан оқилона фойдаланишлари ва уларни муҳофаза қилиб, кўз қорочиға асрашларига ундайди.

Шунинг учун ҳам табиат ресурсларига нисбатан давлат мулкчилигини муҳофаза қилиш табиат ресурсларидан фойдаланувчи субъектларнинг мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлиб, корхона, муассаса, ташкилотларнинг ушбу ҳолат юзасидан ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга ошириш, бу борада давлат назоратини олиб бориш ҳамда ножўя хатти-ҳаракатлар, яъни экологик ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун юридик жавобгарликни белгилаш билан бевосита боғлиқ.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 54-моддасида кўрсатилганидек, мулкдор мулкига ўз хоҳишича эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф этади. Мулкдан фойдаланиш экологик муҳитга зарар етказмаслиги, фуқаролар, юридик шахслар ва давлатнинг ҳуқуқларини ҳамда қонун билан кўриқланадиган манфаатларини бузмаслиги шарт.

Мазкур ғоя табиат ресурсларидан фойдаланувчиларга нисбатан бир қатор масъулиятлар юклайди. Бунда фойдаланувчиларни ер, ер ости бойликлари, сув ўрмон, атмосфера ҳавоси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан ногўри фойдаланганлик учун фақат жавобгарликка тортиш эмас, балки уларнинг табиий ресурслардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган мулк ҳуқуқини муҳофаза қилишдан иборат. Бунда давлат томонидан бир қатор масъулиятли ишлар олиб бориш талаб этилади. Масалан, экологик ва аграр қонунларнинг моҳиятини тушунтириш, замонавий илмий-техника ютуқларидан фойдаланиб табиатни муҳофаза қилиш ишларини

яхшилаш, ушбу соҳада малакали кадрлар тайёрлаш, экологик ҳуқуқий таълим ва тарбияни, экологик ҳуқуқий маънавият ва маданиятни ошириш, табиат объектларидан фойдаланишни назорат этиш ва бошқалар шулар жумласидандир. Ушбу талабларни амалга оширишда асосан жамоатчилик ва маҳалла кўмиталарининг фаол иштироки катта роль ўйнайди. Шундай экан, табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш асосан суд тартибида ва маъмурий тартибда олиб борилади.

Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини суд тартибида ҳимоя қилиш ер, сув, ер ости бойликлари, ҳаво, ўрмон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига нисбатан эгалик ҳуқуқи, мулк ҳуқуқи, битим ва шартномаларнинг қонунийлиги оқибатида етказилган моддий ва маънавий зарар, табиат объектларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш ҳуқуқларини бузганлик учун етказилган зарарлар ёки содир этилган экологик жиноятларнинг кўриб чиқилишида намоён бўлади.

Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш маъмурий тартибда ҳам олиб борилиши мумкин. Бунда содир этилган экологик ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий органлар томонидан маъмурий жазолар қўлланилиши, мансабдор шахсларнинг чиқарган тегишли актлари юқори орган томонидан бекор қилиниши мумкин.

Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш усули, маълум ҳуқуқ тармоғи талаби асосида олиб борилади. Умуман олганда, табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқини, давлат мулкчилигини қонун асосида кўриқлаш асосан интизомий-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, фуқаролик-ҳуқуқий ва жиноят-ҳуқуқий усуллар орқали амалга оширилади.

Ҳар қайси усул ўзининг алоҳида хусусиятига эга бўлиб, етказилган зарар, унинг оқибати, қонунга хилофлиги ҳамда даъво аризасида кўрсатилган ҳолатларнинг қай даражада содир этилганлиги билан боғлиқ.

Шундай қилиб, табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқини муҳофаза қилиш меҳнат, маъмурий, фуқаролик ва жиноят ҳуқуқий тизимлар билан боғлиқ бўлиб, содир этилган ва етказилган зарар учун аниқ жазо чоралари юқоридаги ҳуқуқ тизимларида ва амалдаги қонунчиликда аниқ кўрсатилган.

1992 йил 9 декабрида қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида табиатни муҳофаза қилишдан мақсад берилган ва унга асосан:

– инсон саломатлиги учун, экологик мувозанатни сақлаш учун, республикани самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароит яратиш;

– жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш;

– экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш;

– экология хавфсизлигини таъминлаш;

– табиат объектлари билан боғлиқ маданий меросни асраб қолиш.

Ушбу мақсадларга эришиш барча ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар қатори ички ишлар органлари зиммасига ҳам катта масъулият юклайди.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида»ги 1997 йил 25 июндаги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида»ги қарорида ҳуқуқий ва ҳуқуқий-экологик муаммоларни ҳал этишда Ички ишлар вазирлиги ва органлари фаолиятига алоҳида эътибор қаратилган, шунингдек ИИВ бир қатор вазифаларни бажариши зарурлиги кўрсатиб берган.

Экологик муаммоларни ҳал этиш, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарлик ва жиноятларнинг олдини олиш ва очишда ИИВнинг бир қатор бўлинмалари ижобий ишларни амалга ошириб, экологик қонунлар ижросини таъминламоқда¹.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ девони – республикада ИИВ фаолиятига оид бир қатор буйруқлар, Низом ва йўриқномалар қабул қилиш, уларнинг жойларда амалга оширилишини назорат этади ва таъминлайди.

Профилактика инспекторлари – маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органларига экологик-ҳуқуқий тартиб ўрнатиш, табиатни

¹ Батафсил маълумот учун қаранг: *Шоимов Н.Б.* Ички ишлар органларининг экологик қонунлар ижросини таъминлаш фаолияти: Ўқув қўлланма. – Т., 2011.

муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларининг бажарилишини таъминлаш ҳамда экологик-профилактик ҳуқуқий назорат ишларини амалга оширишга кўмаклашадилар.

Йўл патрул хизмати ходимлари – автотранспортдан фойдаланганда атмосфера ҳавоси ифлосланишининг олдини олиш, унга қарши курашиш ҳамда автотранспорт шовқинларининг нормал ҳолатда бўлишини таъминлашга ёрдам берадилар.

Ёнғин хавфсизлик хизмати ходимлари – табиат ва халқ хўжалиги объектларининг ёнғинга қарши ҳолатини баҳолаш, табиат объектлари муҳофазасига кўмаклашиш, ёнғинга қарши курашиш ва унинг олдини олиш, табиат объектларини муҳофаза қилиш ишларини амалга оширадилар.

Ички ишлар тергов бўлинмалари ходимлари – амалдаги қонунларимизда экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларга қарши курашадилар, уларнинг олдини олишни ва содир этилган экологик-ҳуқуқбузарликларни тўла очиб беришни таъминлайдилар.

Кўриқлаш хизмати – ўзаро келишув ёки шартнома асосида давлат аҳамиятига эга бўлган ва бошқа муҳим табиий, тарихий экологик объект ҳамда комплексларни кўриқлайдилар, муҳофаза қиладилар.

Кўриниб турибдики, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ичида ички ишлар органларига ваколатлари экологик муаммоларни ўз доирасида ҳал этишда катта масъулият юкланган ва уларнинг мазкур соҳадаги фаолияти кўп қирралидир.

Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, ички ишлар органлари экологик муаммоларни ҳал қилишда, яна бир қатор тадбирларни амалга оширишлари зарур. Авваламбор, ички ишлар органлари ўз фаолиятини тўла бажариши учун ҳуқуқий асосга ёки ҳуқуқий манбага эга бўлмоғи лозим. Ўзбекистон Республикасининг «Ички ишлар органлари тўғрисида»ги қонуни ана шундай ҳуқуқий манба бўлиши мумкин.

Фикримизча, ички ишлар органларининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасида фаолиятини янада такомиллаштириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқдир: биринчидан, «Ички ишлар органлари тўғрисида»ги қонунни қабул қилиш ва унда ички ишлар органларининг экологик-ҳуқуқий фаолиятига кенгроқ эътибор бериш; иккинчидан, ички ишлар органлари ўз экологик фаолиятларини янада яхшилашлари учун ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органлар, яъни, прокуратура, адлия,

миллий хавфсизлик хизмати, солиқ, божхона ва бошқа органлар билан ҳамкорликни янада кучайтириш ҳамда кенгайтириш; учинчидан, ички ишлар органлари экология муаммоларини ҳал қилиш соҳасида табиатни муҳофаза қилиш кўмитаси, «Экосан» халқаро жамғармаси ва шу каби бошқа корхона, муассаса, ташкилотлар билан яқиндан алоқа қилиши ва бу соҳадаги муаммоларни улар билан биргаликда ҳал этиши; тўртинчидан, Ўзбекистон Республикаси ИИВ ҳузурида табиатни муҳофаза қилиш ишини амалга оширувчи алоҳида бўлинма тузиш ва унинг ҳуқуқий ваколатини кенгайтириш, яъни барча экологик муаммоларни ҳал этиш фаолияти билан боғлаш; бешинчидан, ички ишлар органлари ходимлари аҳолига, айниқса ёшлар ўртасида экологик-ҳуқуқий суҳбатлар, кечалар, учрашувлар ўтказиши, уларнинг экологик-ҳуқуқий маънавияти ва маданиятини янада оширишга кўмаклашиши; олтинчидан, экологик қонунлар ва бошқа табиатни муҳофаза қилишга оид ҳуқуқий ҳужжатларни оддий, оммабоп шаклда тушунтирувчи шарҳлар, саволномалар, оммабоп китоб ва бошқа экологик-ҳуқуқий адабиётлар туркумини чоп этишни кенгроқ йўлга қўйиш.

Хуллас, ички ишлар органларининг табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш ва уни такомиллаштириш катта аҳамиятга эга бўлиб, мамлакатимиз экологик сиёсатини асословчи хусусиятлардан биридир.

Табиат ресурслари бўлган ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон, атмосфера хавоси ва бошқаларга нисбатан мулкчилик энг муҳим сиёсий ва иқтисодий аҳамият касб этади.

Ушбу масала Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида ўз ифодасини топган. Унга кўра: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир».

Ўзбекистон Республикаси ўзининг миллий-давлат ва маъмурий-ҳудудий тузилишини, ҳокимият ва бошқарув идораларининг тизимини белгилайди ҳамда табиат бойликларидан мустақил фойдаланади.

Ўзбекистон Республикасининг мустақиллиги даврида қабул қилинган экологик ва аграр қонунларда юқоридаги конституциявий талаблар мустаҳкамлаб қўйилган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (5-м.), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги (3-м.), «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги (3-м.), «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (3-м.), «Хайвонот дунёсини, муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги (3-м.), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (1-м.), «Ер кодекси» (16-м.), «Ўрмон тўғрисида»ги (4-м.), «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги (6-м.) қонунларда кўрсатилган талаблар табиат ресурсларига нисбатан белгиланган мулкчиликни қонун доирасида ҳал этишга қаратилган.

Шу билан бирга, табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг белгилари қонунчилик нормаларида кўрсатиб қўйилган.

1. Табиий ресурсларнинг ажралмаслиги (ўзаро бир-бири билан чамбарчас боғлиқлиги, бирлиги) – бунда маълум бир табиий объектни мулк сифатида бошқа бир объектдан ажратиб бўлмаслиги. Масалан, ердан ер ости бойлигини, сувдан балиқни ажратиб бўлмайди. Зеро, сув объектларига мулк ҳуқуқи балиққа бўлган мулк ҳуқуқидан ажралмасдир.

2. Табиий ресурсларнинг бебаҳолиги, баҳосизлиги ёки қийматининг йўқлиги – айрим табиий объектлар (тупроқ, ер қаъри, боғ, ўрмон, хайвонот ва ўсимликлар дунёсини эволюцион ривожланиш ва кишиларнинг зарурий меҳнат фаолиятининг мужассамлашган ҳолдаги натижаси эканлиги, унинг аниқ бир қийматини белгилаб олиш имкониятини бермаслиги. Масалан, бир пайтнинг ўзида ернинг ҳам кўчмас мулк, ҳам табиий объектнинг ажралмас бир бўлаги эканлиги.

3. Табиий ресурсларнинг моддийлиги – ўзининг объектив кўрсаткичларига биноан табиий ресурсларни мулк сифатида ўзлаштира ёки ундира олмаслиги. Масалан, атмосфера ҳавоси, фазовий элементлар, иқлим ресурслари ва ҳоказо.

Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олиб, уларни турларга бўлиш мумкин.

1. Умумсиёсий табиий ресурслар – давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг ваколат доирасига кирувчи мудофаа заруриятлари, хавфсизликни таъминлаш, давлат чегараларини қўриқлаш ва шунга ўхшаш сиёсий вазифаларни бажарувчи табиат объектлари, ер участкалари ёки сув манбалари.

2. Умумиқтисодий табиий ресурслар – саноат, транспорт, энергетика, космик тизимлар, ядро ва шунга ўхшаш бошқа

иқтисодий зарур объектлар билан банд бўлган табиий объектлар ва ер участкалари.

3. Умумэкологик табиий ресурслар – экологик вазифаларни бажарувчи алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар, ер участкалари, сув манбалари, акваториялар ва бошқа табиий объектлар.

Ушбу категорияга тарихий ва табиий ёдгорликлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, алоҳида бир табиий объектлар (тарихий аҳамиятга эга бўлган ёдгорликлар, ноёб турдаги дарахтлар, мўъжизавий шаршаралар, табиий ва тарихий аҳамиятга эга бўлган чўққи-тош, нодир ер ости бойликлари ва бошқа экологик аҳамиятга эга бўлган топилмалар киради.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. *Экология соҳасидаги давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг тизими ҳамда вазифаларини тушунтиринг.*

2. *Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг асосий вазифаларини тушунтиринг.*

3. *Экология соҳасидаги ваколатли органларнинг тизимини тушунтиринг.*

4. *Экологик экспертизанинг усуллари.*

5. *Экология соҳасида давлат бошқарув шакли ва тушунчаси.*

6. *Табиат ресурсларига нисбатан мулк ҳуқуқининг асосий белгиларини тушунтиринг.*

7. *Табиий ресурслардан умумий ва махсус фойдаланишининг тартибини тушунтиринг. Экология соҳасида бошқарувни таъкил этишда ИИОларнинг вазифаси ва ролини тушунтиринг.*

8. *Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг қандай турлари мавжуд?*

9. *Экологик назоратнинг қандай турлари мавжуд?*

10. *Экологик қонунлар ижросини таъминлашда ички ишлар органларининг ўрни қандай?*

Учинчи боб

**ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ЖАВОБГАРЛИК ВА ЭКОЛОГИК
ҲУҚУҚБУЗАРЛАРЛИКНИНГ ОЛДИНИ ОЛИШ**

**1-§. Экологик ҳуқуқбузарликлар: тушунчаси, моҳияти,
мазмуни ва хусусиятлари**

Жамият ва табиат ўртасидаги ўзаро муносабатларда иқтисодиёт муҳим роль ўйнайди. Аҳолининг тез кўпайиб бориши ва эҳтиёжи тўхтовсиз ўсиши билан боғлиқ ҳолда содир бўлаётган иқтисодий ривожланиш ресурс сифими юқори технология шароитида Ер сайёрасининг қиёфасини тез ўзгартиришга, унга тузатиб ва тўлдириб бўлмайдиган зиён етказишга сабаб бўлмоқда.

Минерал хом ашё ресурсларининг чекланганлиги, табиат комплексларининг ресурсларни такрор ишлаб чиқариш имкониятларининг, шунингдек, ишлаб чиқариш чиқиндиларини нейтраллаш ва ўзига сингдириш хоссаларининг чегараланганлиги экологик муаммолар ечимини топишни мураккаблаштиради. Булар аниқланган экологик-иқтисодий муаммоларни тадқиқ этадиган ва келгусида содир бўлиши мумкин бўладиган ҳалокатли экологик муаммоларнинг ечимини топишга хизмат қиладиган фанни шакллантириш ва ривожлантиришга ижтимоий эҳтиёжнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислом Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ҳамда Тошкент шаҳар Кенгашига ўтказилган сайлов жараёнида қатнашиб, шу ерда журналистларнинг саволларига жавоб берар экан, Марказий Осиёда юзага келган мураккаб экологик вазият ҳақида сўз юритди. Бунда Орол денгизи муаммосини фақат анжуманлар, конференциялар ўтказиш билан ҳал қилиб бўлмаслиги, бу йўлда амалий ишлар, натижалар кераклиги, шу боис республикамизда фаолият юритаётган экологик ҳаракатлар бирлашгани, мамлакатимиз парламентининг қуйи палатасида Ўзбекистон Экологик ҳаракатидан сайланадиган депутатлар учун 15 та ўрин ажратилгани ҳамда экология масалаларига сиёсий тус берилгани бевосита қайд ўтиб ўтилади¹.

¹ Шоимов Н.Б. Ички ишлар идоралари фаолияти учун экология ҳуқуқи фанини ўқитишнинг аҳамияти. // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг Ахборотномаси. – 2010. – №4. – Б. 74.

Бундан ташқари, давлатимиз раҳбари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг 2010 йил 12 ноябрда бўлиб ўтган қўшма мажлисида эълон қилинган «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси»да эса экология масалаларини ҳам демократик ўзгаришларни янада чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор вазифаси сифатида белгилаш зарурлигига оид фикрлар билдириб, «**Экологик назорат тўғрисида**»ги қонун лойҳасини ишлаб чиқиш фурсати етганлигини таъкидлади¹.

Дунё ва Ватанамиз тажрибалари шуни кўрсатадики, табиатни вайрон этиш, табиий ресурслардан ноқилона фойдаланиш оқибатида атмосфера ҳавоси ва экологик мувозанатнинг издан чиқиши кузатилмоқда ва экология соҳасидаги ноқонуний хатти-ҳаракатлар кўпайиб бормоқда.

Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг 47, 50 ва 51-моддаларида табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарлик асослари белгиланган.

Экологик ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун жавобгарлик ҳуқуқий жавобгарлик институтининг бир қисми бўлиб, унинг тушунчаси, моҳияти, мазмуни ва хусусиятларини билиб олиш катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ҳам, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида ва бошқа ҳуқуқий адабиётларда² ушбу масалага алоҳида эътибор берилган.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар ва экологик жиноятлар тегишли тартибда жавобгарликка тортишга асос бўлади.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликка нисбатан қўлланиладиган «юридик жавобгарлик» тушунчаси бир қатор хусусиятлар билан боғлиқ:

биринчидан, содир этилган экологик ҳуқуқбузарликларга нисбатан юридик жавобгарлик ҳуқуқий категория сифатида намоён бўлади, қўлланилади;

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., 2010. – 5-б

² Холмўминов Ж.Т. Экология ҳуқуқи: Чизмалар альбоми. – Т., 2002. – Б. 200.; Холмўминов Ж.Т. Экология ва ҳаёт: қонунчиликни такомиллаштириш масалалари. – Т., 2010. – Б. 210.

иккинчидан, унинг асосий мақсади ва моҳияти экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар, экологик ва аграр қонунларнинг бузилишига қарши кураш ҳамда экологик қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни таъминлашдан иборат.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 47-моддасига асосан, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларни бузганлик учун жавобгарлик:

«Табиатни муҳофаза қилишнинг стандартлари, нормалари, қоидалари ва бошқа норматив-техник талабларини бузишда, шу жумладан корхоналар, иншоотлар, транспорт воситалари ва бошқа объектларни режалаштириш, қуриш, реконструкциялаш, улардан фойдаланиш ёки уларни тугатиш чоғида, экология нуқтаи назаридан хавфли маҳсулотларни чет элларга чиқариш ва чет эллардан олиб келишда ҳудуднинг белгилаб қўйилган экология сифимини, экология нормалари, қоидаларини бузишда;

табiiй бойликлардан ўзбошимчалик билан фойдаланишда, давлат экология экспертизаси талабларини бажармаганликда;

табiiй ресурслардан фойдаланганлик учун, атроф табiiй муҳитга зарарли моддалар чиқарганлик ва оқизганлик, қаттиқ чиқиндилар жойлаштирганлик, бу муҳитни ифлослантирганлик ва унга зарарли таъсир кўрсатишнинг бошқа турлари учун белгиланган ҳақни тўлашдан бош тортганликда;

табиатни муҳофаза қилиш объектларини қуриш режаларини, табиатни муҳофаза қилишга доир бошқа тадбирларни бажармасликда;

атроф табiiй муҳитни тиклаш, унга бўладиган зарарли таъсир оқибатларини бартараф этиш ва табiiй ресурсларни такрор ишлаб чиқариш чораларини кўрмаганликда;

табиатни муҳофаза қилш устидан давлат назоратини амалга ошираётган идораларнинг кўрсатмаларини бажармаганликда;

алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар ва объектларнинг ҳуқуқий тартиботини бузганликда;

атроф табiiй муҳитга зарарли таъсирни ҳисобга олиш қоидаларини бузганликда;

ишлаб чиқариш ва истеъмол чиқиндиларини, кимёлаштириш воситаларини, шунингдек радиактив ва зарарли кимёвий моддаларни сақлаш, ташиш, улардан фойдаланиш, уларни зарарсизлан-

тириш ва кўмиб юбориш вақтида табиатни муҳофаза қилиш талабларини бузганликда;

атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назоратини амалга оширувчи мансабдор шахсларнинг объектларга боришига, айрим шахслар ва табиатни муҳофаза қилиш жамоат ташкилотларига эса ўз ҳуқуқ ва вазифаларини рўёбга чиқаришларига тўсқинлик қилганликда;

атроф табиий муҳитнинг ҳолати ва унинг ресурсларидан фойдаланиш тўғрисида ўз вақтида ва тўғри ахборот беришдан бош тортиганликда айбдор бўлган шахслар Ўзбекистон Республикасининг қонунларига биноан интизомий, маъмурий, жиноий ва бошқа йўсиндаги жавобгарликка тортиладилар» деб кўрсатилган.

Хуллас, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарлик – айбдорнинг қонунга хилоф хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги оқибатида Ўзбекистон Республикасининг экологик тизимига ёки экология соҳасига етказилган зарар, экологик соҳани мустаҳкамлаш ёки уни ривожлантиришга тажовуз қилиш, экологик талабларни ўз вақтида амалга оширишга путур етказиш ҳамда экология соҳасидаги қонун ва талабларни бузишда намоён бўлади.

Таъкидлаш ўринлики, экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик субъектнинг ҳуқуқий нормаларга қарши қилган хатти-ҳаракати билан қасддан ёки эҳтиётсизликдан, табиат объектларига – ер, сув, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсига, ҳамда инсон саломатлиги ва яшаш муҳити учун хавфли бўлган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик оқибатидир.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларнинг турлари ва белгилари ана шу ҳуқуқбузарликларни тавсифлайдиган хусусиятдир.

Экология соҳасидаги содир этиладиган ҳуқуқбузарликларнинг ўзига хос бўлган қуйидаги белгилари мавжуд бўлганда, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар келиб чиқади.

- 1) айбнинг мавжудлиги;
- 2) ижтимоий хавфлилиги;
- 3) ҳуқуқ нормаларига зидлиги;
- 4) жазога сазоворлиги.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликларни тавсифловчи белгилардан бири *айблилик* ҳисобланади. Бунда экологик ҳуқуқ нормасини юридик жавобгарликни зиммасига олишга қодир бўлган шахс бузилади ва шахс бу ҳаракатни қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир этади.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун аниқланган айб – шу соҳада шахснинг ўзи содир этган ҳуқуққа хилоф ҳаракатига ва унинг зарарли оқибатларига руҳий муносабатидир.

Тасодиф ёки бахтсиз ҳодиса натижасида бирор кимсага ёки корхона, муассаса, ташкилотга айбсиз зарар етказиш ҳодисаси экологик ҳуқуқбузарликлар жумласига кирмайди.

Экологик ҳуқуқбузарликларни содир этишда *ижтимоий хавфлилиқ* даражаси шундан иборатки, бунда экологик ҳуқуқбузарликлар жамиятнинг, давлатнинг экологик тизимига, экология соҳасидаги бошқарувга ва экологик сиёсатга тажовуз қилади ёки айрим экологик ҳуқуқ ва манфаатлар поймол этилади. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг зарарлиги ёки хавфлилиги шундаки, у жамият, давлатнинг экологик манфаатига салбий таъсир кўрсатади.

Экология соҳасида *ҳуқуқ нормаларига зидликда* – маълум қилмиш оқибатида экологик қонунларнинг ёки муайян экологик ҳуқуқий нормаларнинг бузилиши мавжуд бўлади.

Ёки экологик ҳуқуқбузарликлар табиатни муҳофаза қилиш тўғрисидаги ёхуд бошқа экологик ҳуқуқ нормаларида белгилаб қўйилган тақиқни бузади. Агарда белгиланган экологик тақиқлар бузилмаса, унда экологик ҳуқуқбузарликлар мавжуд деб тан олинмайди.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар юзага келиши учун *жазога сазоворлик* бўлиши шарт. У маълум экологик ҳуқуқбузарликлар учун уни содир этган шахс (субъект)нинг ваколатли давлат органи томонидан маълум жавобгарликка тортилишини ўзида ифодалайди.

Айрим ҳолларда шахс қонунга биноан жавобгарликдан озод этилиши мумкин, лекин бунини ҳам тегишли ваколатли давлат органлари амалга оширадilar.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар таркибига: субъект, объект, субъектив томон ва объектив томон, экологик ҳуқуқбузарликлар оқибатида экологик тизим, манфаат ва соҳага етказилган зарар ҳамда у билан боғлиқ ҳолатлар киради.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1) интизомий-ҳуқуқий (меҳнат интизоми ва унга амал қилиш, кеч қолиш ва ишга келмаслик оқибатида);

2) маъмурий-ҳуқуқий (табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқ нормаларини бузиш);

3) фуқаровий-ҳуқуқий (мажбурият, шартнома ва битимларни ўз вақтида бажармаслик оқибатида мулкӣ, моддий ва маънавий зарар етказиш);

4) жиноий-ҳуқуқий (экология соҳасидаги жиноятларни содир этиш).

Шуни таъкидлаш жоизки, содир этилган экологик ҳуқуқ-бузарликларнинг тури ва унинг ижтимоий хавфлилик даражасига қараб, давлат мажбурлов чоралари ҳам ўзгариши мумкин.

2-§. «Экологик жавобгарлик» тушунчаси, моҳияти ва турлари

Атроф табиий муҳитни муҳофоза қилиш ва табиатдан оқилона фойдаланишни таъминлаш чоралари тизимида қонун ҳужжатларига риоя қилмаганлик, экологик талабларни бузганлик учун жавобгарлик чоралари муҳим ўринни эгалайди.

Экологик жавобгарлик – атроф табиий муҳитга келтириладиган зарарнинг олдини олиш ва уларни қоплаш юзасидан келиб чиқадиган ҳуқуқий нормалар ва уларга мос келувчи ҳуқуқий муносабатларнинг иқтисодий-ҳуқуқий комплексидир.

Таъкидлаш жоизки, экологик жавобгарлик қуйидаги икки турга бўлинади:

- 1) экологик – иқтисодий жавобгарлик;
- 2) экологик – ҳуқуқий (юрӣдик) жавобгарлик.

Экологик-иқтисодий жавобгарлик – ижтимоий жавобгарлик тури бўлиб, у атроф табиий муҳитга етказилган ва қонун билан белгиланган меъёрдан ошмаган зарари билан белгиланади ва келтирилган зарарни пул миқдорида сўзсиз қондириш билан ифодаланади.

Табиийки, бу жавобгарликнинг икки тури мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар:

- а) фойдаланганлик учун тўловлар;
- б) ифлослантирганлик учун тўловлар.

Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик – экологик қонун меъёрларини бузганлиги оқибатидаги ноқулай шароитларнинг мажбурий кечинмаси ёки субъектларнинг юридик жавобгарликка тортилиши.

Юридик жавобгарлик деганда, ҳуқуқ нормаларини бузганлик учун жазо чораларини қўллаш оқибатида ҳуқуқбузарга салбий оқибатлар туғдириш ва давлат томонидан ҳуқуқ талабларини

бажаришга мажбур этиш тушунилади. Юридик жавобгарлик ижтимоий жавобгарликнинг бир тури бўлиб, ҳуқуқий нормаларда белгиланади ва давлатнинг мажбурлаш кучини қўллаш имкониятлари билан ҳамisha боғлиқ бўлади.

Юридик жавобгарлик ҳуқуқбузарлик содир этилганда ва унинг салбий оқибати келиб чиққанда вужудга келади. Юридик жавобгарлик давлатнинг мажбурлов характеридаги чораларини ҳуқуққа хилоф ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этган шахсга нисбатан қўлланилиши билан боғлиқ ва у ҳуқуқбузарликка қарши курашнинг муҳим воситасидир.

Экологияга доир қонунчиликни бузганлик учун юридик жавобгарлик ўзининг асосий мақсади ва тамойиллари билан бошқа қонунчиликни бузганлик учун жавобгарликдан фарқ қилмайди, аммо маълум бир ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Ушбу хусусиятлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига етказилган зарарни такса услуби асосида ундириш ва экологик қонун ҳужжатларини бузганлик учун махсус жазо чоралари, яъни табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, тўхтатиб туриш ва ундан маҳрум қилиш чораларини қўллашдан иборатдир.

Экологик қонунчиликни бузганлик учун жавобгарлик қуйидаги мақсадларга эга: табиий объектлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш қоидаларини бузган шахсларга нисбатан жазо чораларини қўллаш; атроф табиий муҳитга ва инсон саломатсизлигига етказилган зарарни қоплаш; янги экологик ҳуқуқбузарликни содир этишни огоҳлантириш.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларга нисбатан қўланиладиган чораларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, уларнинг энг оғирлари жиноятлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларига асосан қўлланилади.

Юқорида кўрсатилган жавобгарлик турлари ер, сув, ер ости бойликлари, ўрмон, атмосфера ҳавоси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш билан боғлиқ қонун ҳамда талабларни бузганлик учун қўлланилади.

Экологик ҳуқуқий (юридик) жавобгарликнинг қуйидаги тўрт тури мавжуд:

- 1) интизомий жавобгарлик;
- 2) маъмурий жавобгарлик;
- 3) фуқаровий жавобгарлик;
- 4) жинойий жавобгарлик.

Экология ҳуқуқида содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарлик масаласи катта аҳамиятга эга.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик интизомий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун асос бўлиб ҳисобланади.

Интизомий жавобгарликка тортишдан мақсад – шахснинг содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун моддий ва маънавий жавобгарликни ҳис этиши, ҳуқуқбузарларни тарбиялаш ва бошқа ходимлар ўртасида шундай экологик ҳуқуқбузарликлар содир этилишининг олдини олиш, экологик-аграр қонунларга ҳамда меҳнат қонунларига ҳурмат билан қараш, экология тизимида олиб борилаётган тадбирларни амалга оширишда, экологик сиёсатни мустаҳкамлашда меҳнат интизомига қаттиқ риоя қилишни таъминлашдир¹.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарликка тортишга субъектнинг давлат томонидан белгиланган экологик тадбирларни бажармаслиги ҳамда амалга оширмаслиги, ўз меҳнат бурчига садоқат билан ёндашмаслиги оқибатида экологик тизимга зарар етказишининг ўзи кифоя.

Фуқаролар ва мансабдор шахслар, ижарачилар, фермер, деҳқон хўжаликлари, қишлоқ хўжалик кооперативлари (ширкатлари), хусусий корхоналар, корхона, муассаса, ташкилотлар интизомий жавобгарликнинг субъекти бўлиши мумкин.

Экология соҳасида ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун интизомий жавобгарликка тортиш асосан меҳнат қонунлари билан тартибга солинади.

Экология соҳасида интизомий ҳуқуқбузарликнинг объекти – нафақат иш тартиби, балки экология соҳасида белгиланган ички тартиб ва уни тўлдириб турадиган тегишли экологик-ҳуқуқий нормалар (далолатномалар, низом, устав ва бошқалар) ҳисобланади.

Ушбу соҳа бўйича интизомий жавобгарликка тортиш бошқа юридик жавобгарликлар турига қараганда анча таъсирли ва ижобий натижа беради.

Ходимни интизомий жавобгарлика тортиш шартларидан бири ҳуқуқбузарнинг маълум айбга эга бўлиши, ҳамда интизомий ҳуқуқбузарлик содир этган субъектнинг у ёки бу миқдорда етказган зарари ҳамда бу зарарнинг оқибати ҳисобланади.

¹ Қаранг: *Холмўминов Ж.Т.* Дисциплинарная ответственность за нарушения сельскохозяйственного законодательства // *Хозяйство и право.* – 2001. – № 6. – С. 75-78.

Экология соҳасида қўлланиладиган интизомий жавобгарлик меҳнат интизомини бузиш оқибатида ҳамда ўз хизмат вазифасини етарли даражада ҳамда бурчини масъулият билан бажармаслик натижасида вужудга келади.

Жумладан, экологик ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун жазо чораси Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат Кодексида батафсил ёритилган¹.

Мазкур қонуннинг 181-моддасига биноан, ходимга меҳнат интизомини бузганлик учун иш берувчи қуйидаги интизомий чораларни қўллашга ҳақли:

1) ҳайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу Кодексининг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади.

3) меҳнат шартомасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Экологик ҳуқуқбузарликларни содир этганда интизомий жазо чораси, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг 82-моддасига асосан иш берувчининг буйруғига кўра расмийлаштирилади.

Интизомий жазо қўллашдан олдин ходимдан ёзма равишда тушунтириш хати талаб қилиниши лозим. Ходимнинг тушунтириш хати беришдан бош тортиши унга нисбатан жазо қўллашга тўсиқ бўла олмайди.

Экологик ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жазо қўллашда содир этилган ножўя хатти-ҳаракатнинг қай даражада оғир эканлиги, шу хатти-ҳаракат содир этилган вазият, ходимнинг олдинги иши, хулқ-атвори ҳисобга олинади ва бир ой ичида қўлланилади.

Масалан, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарлик ердан оқилона фойдаланмай, унда экилган экин маҳсулоти сифатининг ёмонлашиши, агротехника қоидаларини бузганлик, ернинг мелиоратив ҳолатини бузиш, сувдан фойдаланиш

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. – Т., 2010.

талаблари ва тартибини бузиш, ҳавони ифлослантириш ва бошқа ҳолларда қўлланилиши мумкин.

Интизомий жавобгарликка тортишнинг бир қатор хусусиятлари мавжуд. У, биринчидан, у бошқа жавобгарлик туридан енгилроқ тусда эканлиги билан, иккинчидан, фақат корхона, муассаса, ташкилот раҳбари томонидан қўл остида ишловчи ходимга нисбатан қўлланилиши билан фарқ қилади.

Демак, экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун интизомий жавобгарликни якка тартибда эмас, балки умумий йиғилишларда, кўпчилик ҳузурида муҳокама қилиб қўллаш яхши натижа беради.

Экология ҳуқуқида интизомий жавобгарликка тортиш кўпроқ тарбиявий аҳамиятга эга, аммо бундай жавобгарликка олиб келадиган ҳуқуқбузарлик содир этилиши оқибатида ҳуқуқ соҳасининг белгиланган ҳуқуқий-экологик тартиби ва нормалари бузилади.

Бир сўз билан айтганда, экология соҳасида қонунчилик ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлаш, барча корхона, муассаса ва ташкилотлар, уларнинг мулки ва тегишли ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, атроф табиий муҳитни барқарорлаштириш, инсон саломатлигини сақлаш ва келажак авлодни соғлом ўстиришга хизмат қилади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик юридик жавобгарликнинг бир тури сифатида экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликлар учун ҳам қўлланилади.

Экология соҳасида маъмурий ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун фақат маъмурий ҳуқуқбузарликнинг содир этилиши кифоя.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарликка тортишнинг асоси ва унинг тушунчаси Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги кодексида аниқ кўрсатилган¹.

Ушбу кодекснинг 10-моддасига кўра, маъмурий ҳуқуқбузарлик деганда қонун ҳужжатларига биноан маъмурий жавобгарликка тортиш назарда тутилган, шахсга, фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, мулкчиликка, давлат ва жамоат тартибига, табиий муҳитга тажовуз қилувчи ғайриҳуқуқий, айбли (қасдан ёки эҳтиётсизлик орқасида) содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик тушунилади.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликларга асосан маъмурий жавобгарликни белгилашдан мақсад – барча фуқаро ва

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. – Т., 2010.

юримдик шахслар экологик қонун талабларини бажаришлари, жамият, давлат олдидаги экологик масъулиятларни билишлари ва амалга оширишлари ёки экологик ҳуқуқбузарликларни содир этганларни қайта тарбиялаш ва тегишли жазо чоралари кўришдан иборат.

Экология соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик деганда, ҳуқуққа ва белгиланган қонунга асосан қарши қилинган хатти-ҳаракат оқибатида Ўзбекистон Республикаси экология тизими ва Ўзбекистон Республикаси экологик қонунларига ҳамда уни амалга ошириш талабларига риоя этмаслик ёки унга амал қилмаслик, ёинки уни бузиш ҳолатлари тушунилади.

Маъмурий ҳуқуқбузарлик ўз ичига қуйидаги 4 элементни (таркибни), яъни субъект, объект, субъектив ва объектив томонларни қамраб олади.

Экология соҳасидаги маъмурий ҳуқуқбузарликнинг субъектлари жисмоний ва юримдик шахслар ҳисобланади.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 13-моддасига асосан, маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган пайтда ўн олти ёшга тўлган шахслар маъмурий жавобгарликка тортиладилар.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг мансабдор шахсларига экологик ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик алоҳида йўриқнома¹ асосида ҳам қўлланилиши мумкин.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексда атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг бир неча тури кўрсатилган ва тегишли жазо чоралари қўлланилиши ҳам батафсил ёритилган.

Ушбу кодекснинг VIII боби 65-96 моддалари айнан шу масалаларга бағишланган бўлиб, бир неча йўналишни ўз ичига олади:

1) ерлардан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилиш йўналиши (65–69 моддалар);

2) ер ости бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш талабларини бузиш (70-71-моддалар);

3) сув захираларини муҳофаза қилиш ва сувдан фойдаланиш билан боғлиқ йўналиш қоидаларини бузиш билан боғлиқ йўналиш (72-76- моддалар);

¹ Қаранг: Табиатни муҳофаза давлат қўмитаси органлари мансабдор шахслари томонидан табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарликни татбиқ этиш тўғрисидаги йўриқнома. – Т., 1998. – Б. 51.

4) ўрмон фондидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ йўналиш (77-80-моддалар);

5) ўсимлик ва ўрмонларни муҳофаза қилиш (79-82-84-89-моддалар);

6) муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар режимини бузиш билан боғлиқ йўналиш (82-модда);

7) атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган йўналиш (85-88-моддалар);

8) ов қилиш, ҳайвонот ва ўсимликлар турларини сақлаш билан боғлиқ бўлган йўналиш (90-95-моддалар);

9) лойиҳаларни давлат экологик (санитария-экологик) экспертизасининг ижобий хулосасисиз рўёбга чиқариш билан боғлиқ йўналиш (96-модда) ва бошқалар.

Юқорида қайд этилган моддаларда кўрсатилган экологик ҳуқуқбузарликлар учун тегишли жазо чоралари мазкур моддаларнинг санкция қисмида кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 23-моддасига асосан маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этганлик учун қуйидаги маъмурий жазо чоралари қўлланилади:

1) жарима;

2) маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни ҳақини тўлаш шарти билан олиб қўйиш;

3) маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш;

4) муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқидан, ов қилиш ҳуқуқидан махрум этиш);

5) маъмурий қамоққа олиш.

Ўзбекистон Республикаси Давлат санитария эпидемиология хизмати барча соҳаларда, жумладан экология тизимида ҳамда санитария ва гигиена қоидаларига риоя қилишни, у қайси мулк шаклида бўлишидан қатъи назар, барча корхона, муассаса, ташкилотлар, фуқаролар республика ҳудудида санитария қоида ва талабларига риоя қилишлари лозим. Мазкур талаб Ўзбекистон Республикаси «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги ва «Ветеринария тўғрисида»ги қонунларда¹ ўз ифодасини топган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. –1992. – № 9. – Б. 335-355.

Жумладан, «Давлат санитария назорати тўғрисида»ги қонуннинг 30-моддасига асосан:

«Давлат бош санитария врачлари ва унинг муовини санитария қонун ва талабларини бузганлик учун, гигиена талабларига риоя этмаганлиги, ушбу масала бўйича тегишли кўрсатмаларни бажармаганлик учун тегишли маъмурий жазо чораларини белгилаши мумкин», –

мансабдор шахсларга – икки ойлик иш ҳақидан ошмаган миқдорда;

бошқа фуқароларга нисбатан, – бир ойлик иш ҳақидан ошмаган миқдорда жарима солиши мумкин.

Ушбу маъмурий жавобгарлик натижасида ундирилган жарималар Тошкент шаҳар ва вилоят эпидемия фондларига ўтказилади.

Мухтасар қилиб айтганда, экологик ҳуқуқбузарликларга нисбатан маъмурий жавобгарликни қўллаш, экологик қонун ва талабларнинг тўла амалга ошишини, табиий объектларни қонун билан қўриқлашни, ушбу соҳада содир этиладиган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга ва унга қарши курашишга катта ёрдам беради.

Фуқаровий ҳуқуқий жавобгарлик экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган мулкӣ зарар оқибатида намоён бўлади.

Фуқаровий-ҳуқуқий (мулкӣ) жавобгарликка тортишдан мақсад экология соҳасида содир этилаётган ҳуқуқбузарлик натижасида етказилган моддий ва маънавий (мулкӣ) зарарларни ўз вақтида қоплашдир.

Етказилган зарар учун жавобгарликнинг умумий асослари Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексида¹ ўз ифодасини топган.

Экология соҳасида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликни қўллаш учун қуйидаги шартлар бўлиши керак:

- етказилган зарарнинг мавжудлиги;
- айбнинг бўлиши;
- ҳаракат ёки ҳаракатсизлик қонунга (ҳуқуққа) хилофлиги;
- зарар охириги зарурат ва зарурий мудофаа туфайли

¹ Етказилган зарар учун фуқаролик ҳуқуқий (мулкӣ) жавобгарлик фуқаролик кодексида аниқ кўрсатилган: Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. – Т., 2011.

етказилган бўлса, ушбу ҳолатни ҳисобга олиб, суд томонидан жазо чорасини белгилашдир.

Фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг ўзига хос томони шундаки, субъектнинг экология соҳасида ҳуқуқбузарликларни содир этганлиги учун маъмурий ёки жиноий жавобгарликка тортилиши уни етказилган зарарни ўз вақтида тўлаш ёки қоплаш мажбуриятидан озод этмайди¹.

Шунинг учун ҳам экология ҳуқуқида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик давлатнинг экологик манфаатини, экологик талабларни, экологик қонунларни, субъектлар ёки мулк эгалари етказган экологик зарарни қоплаш ҳамда мазкур соҳадаги барча ҳуқуқий нормаларни бажаришига қаратилгандир.

Ушбу талаб, «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 48-49, 51-52-моддаларида батафсил ёритилган.

Экология соҳасида фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик қуйидаги ҳолларда намоён бўлиши мумкин:

1) табиат бойликларидан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш талаблари ва қонунларини бузганлик оқибатида етказилган зарарни қоплаш, тўлаш, қайтариш.

Ушбу ҳолатлар Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси» (86-88-м), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонун (25-м), «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонун (47-50-м), «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун (117-118-м.)ларида батафсил кўрсатилган.

2) ер, сув, ер ости бойликлари, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси давлат (умумхалқ) мулки бўлиб, ушбу объектлар олди-сотди, ҳадя қилиш, гаровга қўйиш, айрибошлашга рухсат этилмайди.

Қилинаётган барча ҳаракатлар Ўзбекистон Республикаси қонунларига зид келиши мумкин эмас ва ҳар қандай тузилган битимлар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодекси ва бошқа қонун талабларига мос келиши лозим (Фуқаролик кодекси, 113-128-м.);

3) табиат бойликларидан фойдаланишда экология тизимидаги субъектлар қонуний ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан биргаликда,

¹ Қаранг: Холмўминов Ж.Т. Экологик қонун талабларини бузганлик учун фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари // Хўжалик ва ҳуқуқ. –2001. – №2. – Б. 17-20.

улар (ўзлари) томонидан етказилган зарарни ҳам қоплашлари, тўлашлари шарт.

Бунда Фуқаролик кодексининг 324–339 моддалари талабидан келиб чиқилади.

Масалан, корхона, муассаса, ташкилот чиқарган зарарли чиқитлари билан атмосфера ҳавосини ифлослантириши, ишлаб чиқарилган маҳсулот сифатини бузиши мумкин.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига мажбуриятларни бажармаслик ва бузиш учун ҳам жавобгарлик кўрсатилган.

Ушбу қонуннинг 333-моддасига асосан, қарздор айби бўлган тақдирда мажбуриятни бажармаганлиги ёки лозим даражада бажармаганлиги учун, агар қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, жавоб беради. Қарздор мажбуриятни лозим даражада бажариш учун ўзига боғлиқ бўлган ҳамма чораларни кўрмаганлигини (жумладан экология соҳасида ҳам) исботласа, у айбсиз деб топилади. Айбнинг йўқлиги мажбуриятни бузган шахс томонидан исботланади.

Ғайриқонуний ҳаракат ёки ҳаракатсизлик туфайли экология тизимига етказилган зарар, шунингдек юридик шахсга етказилган зарар экологик зарар етказувчи томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим.

Қонун ҳужжатларида ёки шартномада жабрланувчиларга зарарни тўлашдан ташқари товон тўлаш мажбуриятлари ҳам белгилаб кўйилиши мумкин.

Қонуний ҳаракатлар туфайли етказилган зарар қонунда назарда тутилган ҳолларда тўланиши лозим ва ҳоказо.

Экологик ҳуқуқбузарлик (жиноят)лар натижасида етказилган зарар асосан икки шаклда намоён бўлади:

1) *иқтисодий-экологик* – ушбу шаклда содир этилиш жараёни табиат захираларидан фойдаланувчи субъектларнинг мулки ҳамда даромадларига зарар етказилади;

2) *экологик-ҳуқуқий* – етказилган зарарнинг хусусияти шундаки, ер-сувни ифлослантириш, ерларни ва бошқа табиат объектларини фойдаланишдан чиқариш, дарахтларни қирқиш, атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва бошқа ҳолатларда намоён бўлади.

Шуниси эътиборлики, экология соҳасида томонларнинг шартнома ва шартнома мажбуриятларини бузганлик оқибатида ҳам фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик қўлланиши мумкин.

Экология соҳасида шартнома тузиш – фуқаровий-ҳуқуқий битимларнинг турларидан бири. Унинг фарқловчи хусусияти шундаки, у икки ёки кўп томонлама битимдан иборат бўлади. Шунинг учун ҳам шартнома экология соҳасида мажбуриятлар пайдо бўлишининг энг муҳим асосларидан биридир.

Экология соҳасида шартномалар тузиш шакли бўйича ёзма ёки оғзаки бўлиши мумкин.

Экология соҳасида халқаро шартнома мажбурияти билан боғлиқ бўлган масалалар «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 53-моддасида ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа экологик қонунларида аниқ кўрсатилган.

Экологик ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун жиноий жавобгарликни қўллаш ўз хусусиятига эга бўлиб, бошқа юридик жавобгарликларга нисбатан анча оғирроқдир.

Экологик ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун жиноий жавобгарликни қўллашдан мақсад – экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликка баҳо бериш, унинг олдини олиш, унга қарши курашиш ва бошқалардир.

Экология соҳасида жиноий-ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун асос бўлиши учун жиноий ҳуқуқбузарлик (жиноят) содир этилиши даркор.

Ушбу соҳада жиноий ҳуқуқий жавобгарликка тортишнинг ҳуқуқий асоси асосан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида ва бир қатор юридик адабиётларда¹ кўрсатилган.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарлик (жиноят) – табиат бойликларига, давлатнинг экологик сиёсати ва экологик бошқарув тизимига, экология соҳасида қабул қилинган ҳуқуқий-норматив ҳужжат ва қонунларга, талабларга, инсон, унинг яшаш муҳити, келажаги ва ҳаётига нисбатан қасддан ёки эҳтиётсизликдан қилинган ижтимоий хатти-ҳаракат ёки ҳаракатсизлик.

Экология соҳасида содир этилган ҳуқуқбузарликнинг элементи қуйидагилардан иборат: объект, субъект, объектив томони ва субъектив томони.

Экология соҳасида содир этилган жиноятларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг ўзига хос белгилари: айбнинг мавжудлиги, ижтимоий хавфлилик даражаси, ҳуқуққа зидлиги ва жазога

¹ Кабулов Р. Уголовная ответственность за нарушение санитарного законодательства или правил борьбы с эпидемиями. – *Ҳуқуқ–Право–Law*. – 2000. – С. 67–68.

сазovorлиги бошқа турдаги ҳуқуқбузарликларга нисбатан оғирроқ кўринишда бўлади ва Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси билан тартибга солинади.

Экология соҳасидаги жиноятларнинг объекти – табиат бойликлари ер, сув, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёси ҳамда инсон ҳаёти ва атроф-муҳит.

Экология соҳасидаги жиноятларни субъекти – жисмоний ва юридик шахслардир.

Объектив томони – субъект томонидан амалдаги табиатни муҳофаза қилиш ва экологик қонунларни қўпол бузиш. Бу қуйидаги талабларни ўз ичига олади: а) мавжуд экологик қонунларни бузиш; б) табиат ва унинг бойликларига зарар етказиш ёки унга хавф туғдириш; в) субъектив томони тегишли ҳуқуқбузарлик содир этилиши ва ўзаро боғлиқлик.

Субъектив томони – субъектнинг қасдан ёки эҳтиётсизлик оқибатида экологик жиноят содир этиши. Зеро, бунда айб, қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги, ҳуқуққа хилофлиги ва жазога сазоворлик даражалари юқоридаги хатти-ҳаракатларни ўзида ифода этади.

Экология соҳасида содир этилган жиноятлар учун жазонинг белгиланиши айрим принципларга таянади.

а) юридик жавобгарликка тортишнинг ҳақиқат мезонига мослиги;

б) қилинган ижтимоий хатти-ҳаракат учун қонуний жазони белгилаш ва унинг муҳаррарлиги.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида биринчи марта экология соҳасидаги жиноятлар кўрсатилиб, унга алоҳида, XIV боб «Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятлар» деб ном берилган. Мазкур жиноятлар Жиноят кодексининг 193-204 ва 229¹ - моддаларида ўз аксини топган.

Жумладан, Кодекснинг 193-моддасида – экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузиш; 194-моддасида – атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасдан яшириш ёки бузиб кўрсатиш; 195-моддасида – атроф табиий муҳитнинг ифлосланиши оқибатларини бартараф қилиш чораларини кўрмаслик; 196-моддасида – атроф табиий муҳитни ифлослантириш; 197-моддасида – ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза

қилиш талабларини бузиш; 198-моддасида – экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш; 199-моддасида – ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан кураш талабларини бузиш; 200-моддасида – ветеринария ёки зоотехника қоидаларини бузиш; 201-моддасида – зарарли кимёвий моддалар билан муомалада бўлиш қоидаларини бузиш; 202-моддасида – ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузиш; 203-моддасида – сув ёки сув хавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш; 204-моддасида – муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг режимини бузиш; 229¹-моддасида – ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олиш жиноятлари учун жавобгарлик кўрсатилган¹.

Экология соҳасида содир этилган жиноятлар учун энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки олти ойгача қамоқ ёхуд уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Умуман олганда, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида экология соҳасида содир этилган жиноятлар учун жазо чоралари анча кучайтирилган.

Хуллас, экология соҳасидаги ҳуқуқбузарлик (жиноят)лар учун жиноий жавобгарликнинг қўлланилиши катта аҳамиятга эга бўлиб, бу мазкур соҳадаги ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, унга қарши курашиш ва содир этилганлари учун одил жазо беришга қаратилгандир².

3-§. Экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олиш борасидаги ички ишлар органларининг роли ва вазифалари

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 3-моддасида табиатни муҳофаза қилишдан мақсад кўрсатилган ва унга асосан табиатни муҳофаза қилишдан мақсад:

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т., 2013.

² Қаранг: Шоимов Н.Б. Экология соҳасидаги жиноятлар учун жавобгарликни кучайтиришнинг баъзи жиҳатлари // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг Ахборотномаси. –2012. – №2. – Б. 29-33.

– инсон саломатлиги учун, экологик мувозанатни сақлаш учун, республикани самарали ва барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш манфаатлари йўлида табиатдан оқилона ва уни ишдан чиқармайдиган қилиб фойдаланиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш;

– жонли табиатнинг турлари ва генетик фонди бойлигини сақлаб қолиш;

– экология тизимлари, ландшафтлар ва ноёб табиат объектлари хилма-хиллигини сақлаб қолиш;

– экология хавфсизлигини таъминлаш;

– табиат объектлари билан боғлиқ маданий меросни асраб қолишдир - деб таъкидланганлиги, Ўзбекистон Республикасининг Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида қонунининг 1-моддасига биноан, қонуннинг мақсади қуйидаги тартибда кўрсатиб ўтилган, яъни: муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни ташкил этиш, муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишдан иборат эканлиги, шунингдек, ушбу қонуннинг 2-моддасида асосий вазифалари типик, ноёб, қимматли табиий объектлар ва мажмуаларни, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ирсий фондини сақлаб қолишдан, инсон фаолиятининг табиатга салбий таъсир кўрсатишининг олдини олишдан, табиий жараёнларни ўрганишдан, атроф табиий муҳит мониторингини олиб боришдан, экологик маърифат ва тарбияни такомиллаштиришдан иборат эканлиги ички ишлар органлари зиммасига ҳам катта масъулият юклатилганлигини кўрсатиб турибди.

Зеро, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, аҳолининг ҳуқуқий маданияти даражасини юксалтириш, ҳуқуқшунос кадрларни тайёрлаш тизимини такомиллаштириш, жамоатчилик фикрини ўрганиш ишини яхшилаш ҳақида»ги 1997 йил 25 июнь фармони ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Жамиятда ҳуқуқий маданиятни юксалтириш миллий дастури тўғрисида»ги қарорида ҳуқуқий ва экологик-ҳуқуқий муаммоларни ҳал этишда ички ишлар органларининг фаолиятига алоҳида эътибор қаратилгани ва ИИВ бир қатор вазифаларни бажариши зарурлиги кўрсатиб берилган.

Экология соҳасидаги ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш ва уларни олдини олишда барча ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар қатори, ички ишлар органларининг ҳам фаолияти ва вазифаси анча кенгдир.

Ички ишлар органларининг экологик ҳуқуқбузарлик ва жиноятларга қарши курашиш, уларнинг олдини олиш билан боғлиқ кўрсатмалар Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг низом ва бир қатор буйруқларида аниқ кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ ташкилотчилиги доирасида, бошқа мутасадди ташкилотлар ҳамкорлигида республикамизда ҳар йили икки босқичда «Тоза ҳаво», «Йўл ҳаракат хавфсизлиги» ойлиги, «Тўр» каби экология борасидаги тадбирлар амалга ошириб келинмоқда. Ушбу тадбирларни амалга оширишда асосан ички ишлар ходимлари фаол иштирок этиб, тадбир давомида экология соҳасидаги содир этилиши мумкин бўлган ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга қаратилган ҳуқуқий чора-тадбирлар амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳукумати томонидан ҳозирги вақтда атроф-муҳитни муҳофаза қилишга қаратилган бир қатор самарали чора-тадбирлар амалга оширилмоқда, атроф-табiiй муҳитни муҳофаза қилиш самарадорлигини ошириш, экологик муносабатларни тартибга солиш мақсадида бир қанча қонун ва қонуности ҳужжатлар қабул қилинди.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 27 майдаги 142-сонли қарорига асосан «2013-2017 йилларда Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит муҳофазаси бўйича ҳаракатлар Дастури тўғрисида»¹ ва 2011 йил 31 октябрдаги «2011-2015 йилларда Ўзбекистон Республикаси атроф табiiй муҳит мониторинги Дастури тўғрисида»²ги 292-сонли қарори ҳамда «Оролбўйи генофондини муҳофаза қилиш хайрия жамғармасини ташкил этиш тўғрисида»²ги қарорлари қабул қилинганлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, ички ишлар органлари экология соҳасидаги ҳуқуқбузарлик ва жиноятларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашишлари учун экологик ҳуқуқий тарғибот ишларини олиб боришлари, фуқароларнинг экологик онги, маънавияти ва маданиятини оширишга кўмаклашишлари ҳамда ушбу ишни бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ҳамкорлигида олиб боришлари мақсадга мувофиқдир.

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2013.– № 22. – 282-м.

² Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2004. – №14. – 168-м; 2009. –№21. – 252-м; №25. – 288-м.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг таснифи ҳақида сўз юритинг.
2. «Экологик-иқтисодий жавобгарлик» тушунчасига таъриф беринг.
3. Экологик-ҳуқуқбузарлик учун интизомий жавобгарлик қайси норматив-ҳуқуқий ҳужжатга биноан қўлланилади?
4. Профилактика инспекторларининг экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишдаги асосий фаолияти нимадан иборат?
5. Экологик ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишда ИИОлари қайси ташилотлар билан кўпроқ ҳамкорлик қилишади?
6. Атроф табиий муҳитга етказилган зарарни натура шаклида қоплаш тартибини тушунтиринг.
7. Экологик ҳуқуқий жавобгарликнинг қандай турлари бор?
8. Экологик-иқтисодий ва экологик фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарликнинг ўхшаш ва фарқ қилувчи жиҳатлари нимада?
9. Нима сабабдан экологик ҳуқуқбузарликлар содир этилади?
10. Экологик ҳуқуқбузарлик ва жиноятларнинг олдини олиш учун қандай чоралар амалга оширилиши зарур?

МАХСУС ҚИСМ

Тўртинчи боб

ЕР РЕСУРСЛАРИДАН Фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБИ

1-§. «Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби» тушунчаси

Табиат бойликлари орасида ер, ер ресурслари алоҳида хусусиятга эга бўлиб, қандай давлат бўлмасин унинг иқтисодий қудрати ер ресурслари билан боғлиқдир. Жумладан, мустақил Ўзбекистонимиз халқи ҳаёти, турмуш тарзи, фаолияти ва фаровонлигининг туб асоси ер ресурсларидан оқилона фойдаланишга таянади. Шу сабабли уни муҳофаза қилиш ўта муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасининг умумий ер майдони 44,9 миллион гектар бўлиб, қишлоқ хўжалик тармоғига ажратилган ерлар 28 миллион гектар (яъни бутун ҳудуднинг 62 фоизини ташкил этади). Шундан, 23 миллион гектар сахро ерларда жойлашган яйловлардир, 0,7 миллион гектар лалми ҳайдаладиган, 4,3 миллион гектарни эса суғориладиган ерлар ташкил этиб, бу 15 фоиз ҳудудни ўз ичига олади. Қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 95 фоизи ана шу тоифага кирадиган ерлардан олинади.

Ўзбекистон Республикасида ер билан боғлиқ муносабатлар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Ер Кодекси»¹ ва ана шу қонунларга асосланиб чиқарилган бошқа қонун ва қонун-ости ҳужжатлар билан тартибга солинади. Бундай ҳужжатлар жумласига Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг тегишли қарорлари ҳамда айрим буйруқлари киради.

Шунингдек, ер билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда Ўзбекистон Республикасининг «Қишлоқ хўжалиги кооперативи (ширкат хўжалиги)»², «Дехқон хўжалиги»¹, «Фермер хўжалиги»²,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – № 5–6. – 82-м.

² Ўша манба. – 1998. – № 5–6. – 84-м.

тўғрисидаги қонунлари ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекс, Солиқ кодекси ва бошқа қонунлар алоҳида аҳамият касб этади.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасининг ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ сув, ўрмон, тоғ-конга тааллуқли муносабатлар, шунингдек ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ бошқа махсус қонунлари билан ҳам тартибга солинади.

Шуни алоҳида айтиш лозимки, Ўзбекистон Республикасидаги ер майдонини ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланишни таъминловчи асосий манба «Ер кодекси» ҳисобланади. Шундай экан, мазкур Кодексининг айрим хусусиятларини санаб ўтиш ўринлидир.

Биринчидан, Ер кодекси Ўзбекистон Республикаси халқи ҳаёти, фаолияти ва фаровонлигининг асоси сифатида ердан оқилона фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг асосини ташкил этади.

Иккинчидан, у янги ижтимоий тузум – бозор муносабатларини мустаҳкамлаш учун янги ҳуқуқий замин тайёрлаб, қишлоқ хўжалигида аграр ислохотларни амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этди.

Учинчидан, Ер кодекси иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳаётда содир бўлган ўзгаришларни ҳамда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ислохотларни янада чуқурлаштиришда асосий ҳуқуқий манба ҳисобланади.

Тўртинчидан, 1990 йил 20 июндаги Ўзбекистон Республикасининг «Ер тўғрисида»ги қонунидан батамом фарқ қилиб, ҳозирги шароитда ердан фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган барча муаммоларни тўлароқ акс эттиради.

Бешинчидан, Ер кодекси янги талаб ва бозор иқтисодиёти шароитида қабул қилинган «Фермер хўжалиги», «Деҳқон хўжалиги» ва «Қишлоқ хўжалиги ширкати» тўғрисидаги қонун талабларини ҳамда «Ер кадастри тўғрисида»ги янги қонунни қўллаш, амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этиб, муҳим манба ҳисобланади.

¹ Ўша манба. – 1998. – № 5–6. – 88-м.

² Ўша манба. – 2004. – № 9. – 134-м.

Олтинчидан, Ер кодексининг энг муҳим жиҳати, барқарордир. Мазкур қонуннинг барқарорлиги унинг нормалари, принциплари ва аҳамияти узоқ муддатли даврни ҳисобга олиб қабул қилинганлигидадир.

Ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари ҳозирги ва келажак авлодларнинг манфаатларини кўзлаб ердан илмий асосланган тарзда, оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишни, тупроқ унумдорлигини тиклаш ва оширишни, табиий муҳитни асраш ва яхшилашни, хўжалик юритишнинг барча шакллари тенг ҳуқуқийлик асосида ривожлантириш учун шароит яратишни, юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган ҳуқуқларини ҳимоя қилишни таъминлаш мақсадида ер муносабатларини тартибга солишдан, шунингдек, бу соҳада қонунийликни мустаҳкамлашдан иборат.

Ўзбекистон Республикасида ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш конституциявий талаби ва асосий принциплари «Ер кодекси»да ўз асосини топган.

Жумладан, 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Ер кодекси»нинг 2-моддасига биноан ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари қуйидаги асосий принципларга асосланади:

– энг муҳим табиий ресурс, фуқаролар ҳаётининг фаолиятининг асоси бўлмиш ер фондини асраш, тупроқ сифатини яхшилаш ҳамда унинг унумдорлигини ошириш;

– ерлардан оқилона, самарали ва белгиланган мақсадда фойдаланишни таъминлаш;

– қишлоқ хўжалиги учун мўлжалланган ерларни, энг аввало, суғориладиган ерларни алоҳида муҳофаза этишни, суғориладиган ерларни кенгайтириб боришни ҳамда улардан қатъий белгиланган мақсадда фойдаланишни таъминлаш;

– қишлоқ хўжалиги ерларининг унумдорлигини ошириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ҳамда ерларни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга оширишни давлат йўли билан ва бошқа тарзда қўллаб-қувватлаш;

– ерга ва бутун атроф табиий муҳитга зарар етказилишининг олдини олиш, экологик хавфсизликни таъминлаш;

– ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш шаклларининг хилма-хиллиги, ер муносабатлари иштирокчиларининг тенг ҳуқуқчилигини таъминлаш ҳамда уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя этиш;

– ердан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш;
– ерларнинг ҳолати ҳақидаги ахборотнинг тўлиқ бўлишини ҳамда ундан эркин фойдаланишга йўл қўйилишини таъминлашга асосланади.

Ўзбекистон Республикасининг ер ресурслари бой ва ўзига хос хусусиятга эга. Экология ҳуқуқида мамлакатимизнинг ер фонди тоифаларини ўрганиш ҳам катта аҳамият касб этади.

Ягона давлат ер фонди тоифаларга бўлинишининг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси»да кўрсатилган¹. Зеро, ер фондининг ҳуқуқий асоси мазкур қонуннинг II боб 8-10-моддаларида аниқ ўз аксини топган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасида ер фонди ерлардан фойдаланишнинг асосий мақсадига кўра қуйидаги тоифаларга бўлинади:

1) қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар – қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ёки ана шу мақсадга мўлжалланган ерлар. Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар суғориладиган ва суғорилмайдиган (лалмикор) ерлар, ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, кўп йиллик мевали дов-дарахтлар ва токзорлар эгаллаган ерларга бўлинади;

2) аҳоли пунктларининг (шаҳар, посёлкалар ва қишлоқ аҳоли пунктларининг) ерлари – шаҳарлар ва посёлкалар, шунингдек, қишлоқ аҳоли пунктлари чегараси доирасидаги ерлар;

3) саноат, транспорт, алоқа, мудофаа ва бошқа мақсадларга мўлжалланган ерлар – кўрсатилган мақсадларда фойдаланиш учун юридик шахсларга берилган ерлар;

4) табиатни муҳофаза қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган ерлар – алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар эгаллаган, табиий даволаш омилларига эга бўлган ерлар, шунингдек, оммавий дам олиш ва туризм учун фойдаланиладиган ерлар;

5) тарихий-маданий аҳамиятга молик ерлар – тарихий маданий ёдгорликлар жойлашган ерлар;

6) ўрмон фонди ерлари – ўрмон билан қопланган, шунингдек, ўрмон билан қопланмаган бўлса ҳам, ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – № 5-6. – 82-м.

7) сув фонди ерлари – сув объектлари, сув хўжалиги иншоотлари эгаллаган ерлар ва сув объектларининг қирғоқлари бўйлаб ажратилган минтақадаги ерлар;

8) захира ерлар (8-модда).

Ҳаёт ривожланиши ва амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, баъзи ҳолларда қонунда белгиланган ер тоифалари бошқасига ўтказилиши ҳам мумкин.

Мазкур ҳолат амалдаги «Ер кодекси»нинг 9-моддаси талаблари асосида ҳамда талаб даражасида белгилаб қўйилган ҳуқуқий нормаларга тўла мос келиши ва жавоб бериши лозим. Ерлардан асосий фойдаланиш **мақсади** – ерлардан ер кадастр ҳужжатларида акс эттириладиган аниқ мақсадларни кўзлаб фойдаланишнинг қонун ҳужжатларида белгиланган тартиби ва шартларидир.

Ерларни ер фондининг бир тоифасидан бошқасига ўтказиш ерлардан асосий фойдаланиш мақсади ўзгарган тақдирда амалга оширилади.

Ерларни ер фонди тоифаларига бўлиш, бир тоифадан бошқасига ўтказиш ерга эгалик қилишга ва уни фойдаланишга бериш ҳуқуқига эга бўлган органлар томонидан амалга оширилади.

Ер фондининг тоифаси ерни эгалик қилишга ва фойдаланишга бериш ҳуқуқига эга бўлган органлар томонидан қабул қилинадиган ер участкаларини бериш тўғрисидаги қарорларда, ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланиш ҳуқуқини тасдиқловчи гувоҳнома-ларда, шартномаларда, бошқа ҳужжатларда, давлат ер кадастри ҳужжатларида, ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхати-га олиш ҳужжатларида кўрсатилади.

Ерларни бир тоифадан бошқасига ўтказишнинг белгиланган тартибини бузиш бундай ўтказиш фактларини ғайриқонуний деб ва улар асосида тузилган ер участкаларига доир битимларни ҳақиқий эмас деб топишга, шунингдек, ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатига олишни рад этишга асос бўла олади.

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги «Ер кодекси»га асосан, ер участкаси – ер фондининг қайд этилган чегарага, майдонга, жойлашиш манзилига, ҳуқуқий режимга ҳамда ер участкасига бўлган ҳуқуқларнинг давлат ер кадастрида ва давлат рўйхатига олиш ҳужжатларида акс эттириладиган бошқа хусусиятларига эга бўлган қисмидир.

Ер участкасининг чегараси режаларда (чизмаларда) қайд этилади ва натурада (жойнинг ўзида) белгиланади. Ер участкаси-

нинг майдони натурада (жойнинг ўзида) чегара белгиланганидан кейин аниқланади.

Ер участкаси бўлинадиган ва бўлинмайдиган бўлиши мумкин.

Ўзининг асосий фойдаланиш мақсадини ўзгартирмаган ва ёнғинга қарши, санитария, экологияга оид, шаҳарсозлик ҳамда бошқа мажбурий нормалар ва қоидаларни бузмаган ҳолда қисмларга бўлиш мумкин бўлган ва бу иш амалга оширилганидан кейин ҳосил бўлган қисмларнинг ҳар бири *мустақил ер участкаси* ҳисобланади.

Фойдаланиш мақсадига кўра мустақил ер участкаларига бўлиниши мумкин бўлмаган ер участкаси бўлинмайдиган ер участкаси ҳисобланади.

Юқоридаги ер фонди тоифаларининг ўз номи ва фойдаланиш хусусиятидан кўриниб турибдики, ҳар бир категория ер фонди тоифасининг ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий, экологик ва ижтимоий аҳамияти қаттадир.

Хуллас, ҳар бир ер фонди тоифаларидан қонунда белгиланган тартибда, ўз мақсади йўлида оқилона фойдаланилиши ва ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиниши мақсадга мувофиқдир.

Бозор иқтисодиёти шароитида ерга нисбатан мулкчилик энг муҳим: ҳам сиёсий, ҳам иқтисодий, ҳам ҳуқуқий аҳамиятга эга. Айниқса, иқтисодий тараққиётнинг амалга ошиши кўп жиҳатдан ерга нисбатан мулкчилик шаклига кўпроқ боғлиқ бўлади¹.

Умуман олганда, ерга нисбатан давлат мулкчилиги ёхуд хусусий мулкчилик белгиланиши мумкин. Ҳозирги шароитда кўпчилик давлатларнинг ерга оид қонунчиликларида ерга нисбатан давлат мулкчилиги билан бирга хусусий мулкчилик ҳам белгиланган.

Ўзбекистон Республикасида мазкур масалага жуда тўғри эътибор берилган. Жумладан, республика Конституциясининг 55-моддасида: «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир», деб кўрсатилган.

Мамлакатимизда, 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 5-моддасида

¹ *Холмўминов Ж.Т.* Табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий муаммолари. – Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2009. – Б. 240.; *Узокова Г.Ш.* Ерга нисбатан мулк ҳуқуқи. – Т., 2012. – Б. 100.

ҳам табиий ресурсларга, жумладан ерга нисбатан мулкчилик белгиланди.

Табиий ресурсларни бериш, улардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишнинг шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикасининг қонунлари билан белгиланади.

Мазкур муаммо амалдаги «Ер кодекси»нинг 16-моддасида эса қуйидагича ўз ифодасини топган.

Ер давлат мулки – умуммиллий бойликдир, ундан оқилона фойдаланиш зарур, у давлат томонидан муҳофаза этилади ҳамда олди-сотди қилинмайди, айирбошланмайди, ҳадя этилмайди, гаровга қўйилмайди, Ўзбекистон Республикасининг қонунларида белгиланган ҳоллар бундан мустасно.

Юридик шахслар Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ ерга доимий эгалик қилиш, ундан доимий муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

Жисмоний шахслар Ер кодекси ва бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш, доимий фойдаланиш, муддатли (вақтинча) фойдаланиш, ижарага олиш ва мулк ҳуқуқи асосида ер участкаларига эга бўлишлари мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг «Ер кодекси»да юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқлари қуйидагича белгиланган.

Юридик ва жисмоний шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари улар жойлашган ер участкалари билан бирга хусусийлаштирилганда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда вужудга келади.

Дипломатия ваколатхоналари ва уларга тенглаштирилган, Ўзбекистон Республикасида аккредитация қилинган халқаро ташкилотларнинг ер участкаларига мулк ҳуқуқи уларга ўзлари ваколатхона биноси сифатида фойдаланаётган иморат ёки иморатнинг қисмлари, шу жумладан ваколатхона бошлиғининг қароргоҳи улар жойлашган ер участкалари билан бирга, шунингдек мазкур ваколатхоналарнинг иморатларини қуриш учун ер участкалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда реализация қилинганда вужудга келади.

Чет эллик юридик ва жисмоний шахсларнинг – дипломатия корпуси ходимларининг, Ўзбекистон Республикасида аккредитация

қилинган матбуот вакилларининг, фирмалар, компаниялар ва халқаро ташкилотлар доимий ваколатхоналари ходимларининг, чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналарда доимий асосда ишловчи шахсларнинг, шунингдек республикада доимий истиқомат қилувчи ва яшаш учун гувоҳномаси бўлган шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи уларга уй-жой бинолари шу бинолар жойлашган ер участкалари билан бирга қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда реализация қилинганда вужудга келади (18-модда).

Ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам берилиши мумкин.

Фуқароларнинг ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати билан тасдиқланади.

Ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжатининг шакли, уни рўйхатга олиш ва бундай ҳужжатни бериш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

2-§. Ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви, назорат этиш тартиби ҳамда ер қонунчилиги талабларини бузганлик учун жавобгарлик

Амалдаги «Ер кодекси»нинг 4-моддасига асосан ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида Вазирлар Маҳкамасининг ваколатлари кўрсатилган.

Ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига киради:

– ерлардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш соҳасидаги ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;

– ер кодексига, бошқа қонун ҳужжатларига мувофиқ ер муносабатларини тартибга солиш тўғрисида норматив ҳужжатлар қабул қилиш;

– тупроқ унумдорлигини ошириш, ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш юзасидан давлат дастурларини тасдиқлаш;

– қишлоқ хўжалигининг табиий мослашуви жиҳатидан ерларни районлаштириш, ер тузишни, ер мониторинги ўтказилишини ва давлат ер кадастри юритилишини ташкил этиш;

– давлат мулкидаги ерларни тасарруф этиш;

– ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда вазирликлар ҳамда идораларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш;

– ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, шунингдек ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқларини ҳамда ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқини белгиланган тартибда ер кодексининг 36-моддасига мувофиқ бекор қилиш;

– ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини ташкил этиш;

– ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Шунингдек, амалдаги ер қонунчилигида (Ер кодекси, 5-модда) ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида вилоятлар, Тошкент шаҳар давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари ҳам аниқ ўз ифодасини топган.

Ер кодексига асосан уларнинг ваколатлари қуйидагилардан иборат:

– тупроқ унумдорлигини ошириш, ерлардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш бўйича ҳудудий дастурлар ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;

– ер ресурсларидан белгиланган мақсадда, оқилона ва самарали фойдаланиш, ерларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

– ер тузишни, ер мониторинги ўтказилишини ва давлат ер кадастри юритилишини ташкил этиш;

– юридик шахсларга қишлоқ хўжалик эҳтиёжлари ҳамда бошқа давлат ва жамоат эҳтиёжлари учун эгалик қилишга, фойдаланишга ва ижарага ер бериш;

– ўлчамидан қатъи назар барча ерларни олиб қўйиш, алоҳида қимматга эга бўлган унумдор суғориладиган ерлар, муҳофаза этиладиган ҳудудлар эгаллаган ерлар, шаҳар атрофи ерлари ва шаҳарларнинг яшил зоналари ерлари, илмий-тадқиқот ташкилотлари ва ўқув юртларининг тажриба майдонлари, ўрмон ўсимликлари билан қопланган ерлар бундан мустасно;

– дипломатия ваколатхоналари ҳамда уларга тенглаштирилган, Ўзбекистон Республикасида аккредитация қилинган халқаро ташкилотларга мазкур ваколатхоналарнинг биноларини, шу жумладан ваколатхона бошлиғи қароргоҳини қуриш учун ер участкаларини мулк этиб реализация қилиш;

– ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, шунингдек, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқларини ҳамда ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқини белгиланган тартибда ер кодексининг 36-моддасига мувофиқ бекор қилиш;

– ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида вилоятлар, Тошкент шаҳар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Қонунчиликда (Ер кодекси, 6-модда) ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида туманлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари кўрсатилиши ҳам катта аҳамият касб этади. Жумладан:

– ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида қуйидагилар туманлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига киради:

– тупроқ унумдорлигини ошириш, ерлардан оқилона ва самарали фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;

– ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

– фуқароларга, юридик шахсларга эгалик қилишга, фойдаланишга ва ижарага ер бериш, шунингдек, тубдан яхшилаш ишлари амалга оширилган суғориладиган ерлар, пичанзорлар ва яйловлардан ташқари ерларни, ўрмон ўсимликлари билан қопланган ерлардан ташқари ўрмон фонди ерларини, санъат, транспорт, алоқа, мудофаа ва бошқа мақсадлар учун мўлжалланган ерларни, сув фонди ерларини олиб қўйиш – ҳар бир ер эгасига ва ердан фойдаланувчига ўн гектаргача ўлчамда;

– фуқароларга фермер хўжалиги юритиш учун ерларни ижарага бериш;

– фуқароларга, юридик шахсларга захира ерлардан ер участкасининг ўлчамидан қатъи назар, эгалик қилишга, фойдаланишга ва ижарага ер бериш;

– ер участкаларини савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари билан биргаликда юридик ва жисмоний шахсларга мулк этиб реализация қилиш;

– ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини ким ошди савдоси асосида фуқароларга реализация қилиш;

– ер тузишни, ер мониторинги ўтказилишини ва давлат ер кадастри юритилишини ташкил этиш;

– ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни, ер ижарага бериш шартномаларини, шунингдек, сервитутлар тўғрисидаги келишувларни давлат рўйхатига олиш;

– ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, шунингдек, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқларини ҳамда ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқини белгиланган тартибда Ер кодексининг 36-моддасига мувофиқ бекор қилиш;

– қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотлари ташкил этилган, қайта ташкил этилган ва тугатилган ҳолларда, уларнинг ерга эгалик қилиш ва ердан фойдаланиши масалаларини ҳал этиш;

– ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида шаҳарлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Шунингдек, Ер кодексида шаҳарлар давлат ҳокимияти органларининг ер муносабатларини тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари ҳам етарли асосда кўрсатилган. Зеро, Ер кодексининг 7-моддасига асосан ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида қуйидагилар шаҳарлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига киради:

– ерлардан оқилона ва самарали фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш тадбирларини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш;

– ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

– ер участкасининг ўлчамидан қатъи назар, шаҳар чегараси доирасида эгалик қилишга, фойдаланишга ва ижарага ер бериш, шунингдек, ерни олиб қўйиш. Қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотларнинг ерлари бундан мустасно;

– ер участкаларини савдо ва хизмат кўрсатиш соҳаси объектлари билан биргаликда юридик ва жисмоний шахсларга мулк этиб реализация қилиш;

– ер участкаларига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини ким ошди савдоси асосида фуқароларга реализация қилиш;

– ер тузишни, ер мониторинги ўтказилишини ва давлат ер кадастри юритилишини ташкил этиш;

– ер участкаларига бўлган ҳуқуқларни, ерни ижарага бериш шартномаларини, шунингдек, сервитутлар тўғрисидаги келишувларни давлат рўйхатига олиш;

– ерга эгалик қилиш ва ундан фойдаланиш, шунингдек, ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқларини ҳамда ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқини белгиланган мулк ҳуқуқини белгиланган тартибда ушбу Кодекснинг 36-моддасига мувофиқ бекор қилиш;

– ер муносабатларини тартибга солиш соҳасида шаҳарлар давлат ҳокимияти органларининг ваколатларига кирадиган бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари геодезия, картография ва давлат кадастри давлат кўмитаси алоҳида ўрин тутди.

Маълумки, ер фонди таркибига ўрмон фонди ерлари ҳам киритилган бўлиб, бу ерларни бошқариш Ер ресурслари давлат кўмитаси зиммасига юклатилган. Шу мақсадда Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 24 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари давлат кўмитасини ташкил этиш тўғрисида»ги фармони эълон қилинди. Фармонга кўра, Ер ресурслари давлат кўмитаси зиммасига Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси қоидаларини рўёбга чиқариш, ерга оид муносабатлар соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш, ер ресурсларини бошқариш тизимини такомиллаштириш ва ер фондларидан оқилона фойдаланишни таъминлаш вазифалари юклатилган.

Шу билан бирга, Ер қонунчилигига риоя этишни назорат қилиш, ердан фойдаланишни яхшилаш Ер ресурслари давлат кўмитасининг асосий вазифалари этиб белгиланган. Тупроқ унумдорлигини сақлаш, ошириш, ер тузишни ташкил этиш, ер ресурсларига бериладиган баҳони ҳисобга олишни такомиллаштириш, ер фондининг ҳолатини кузатиб бориш, тупроқдаги ўзгаришларни ўз вақтида аниқлаш, ерларни баҳолаш, ерга салбий таъсир ўтказиш жараёнлари оқибатларининг олдини олиш ва бартараф қилиш мақсадида ерлар мониторингини амалга ошириш, давлат ер кадастрини ташкил этиш ва юритиш, ерга бўлган ҳуқуқни руйхатга олиш, давлат ҳокимияти органлари, юридик ва жисмоний шахсларни ерларнинг табиий, хўжалик ва ҳуқуқий ҳолати, уларнинг тоифалари, сифат хусусиятлари, ер участкаларининг қаерда жойлашган-

лигини ва ҳажмини, уларнинг ер эгалари, ердан фойдаланувчилар бўйича тақсимланиши тўғрисида маълумотлар ва ҳужжатлар билан таъминлаш, ердан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини ташкил қилиш ва амалга ошириш, ер қонунлари бузилишини бартараф этиш ва айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш юзасидан ўз вақтида чоралар кўриш кабилар ҳам шундай вазифалар қилиб белгиланди.

Ер ресурслари геодезия картография ва давлат кадастр давлат кўмитаси ерга оид муносабатларни тартибга солиш, ер тузиш, ер мониторингини амалга ошириш, давлат ер кадастрини юритиш ҳамда ерлардан фойдаланишни назорат қилиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини амалга оширувчи орган ҳисобланиб, Вазирлар Маҳкамаси олдида ҳисобот беради. Ер ресурслари геодезия картография ва давлат кадастр давлат кўмиталари бўлинмалари вилоятлар ва Қорақалпоғистон Республикасидаги ер ресурслари давлат кўмитасига бўйсундилар ҳамда Қорақалпоғистон Республика Вазирлар Кенгашига ва вилоят ҳокимларига ҳисобот берадилар.

Ердан фойдаланиш ҳамда уни экологик муҳофаза қилиш устидан назорат олиб бориш ер ресурсларидан оқилона фойдаланишни, ер тўғрисидаги қонунларга риоя қилишни ва ер соҳасидаги айрим ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишга ёрдам беради. Ердан фойдаланиш ҳамда уни экологик муҳофаза қилиш масаласи Ер кодексининг 84-моддасида батафсил кўрсатилган бўлиб, қуйидагича ифодаланган.

Ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини маҳаллий давлат ҳокимияти органи, шунингдек махсус ваколатга эга бўлган давлат органлари амалга оширадилар.

Ерлардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан назоратни посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ўз ваколатлари доирасида амалга оширадилар.

Табиатни муҳофаза қилиш жамиятлари, илмий жамиятлар ва бошқа жамоат бирлашмалари, шунингдек фуқаролар ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширишда давлат органларига ва посёлка, қишлоқ, овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларига кўмаклашадилар.

Ерлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширишнинг асосий вазифалари юридик ва жисмоний шахслар, давлат бошқарув органлари, маҳаллий давлат

ҳокимияти органларининг қонун ҳужжатлари талабларига риоя этишларини таъминлашдан иборатдир.

Шунингдек, ердан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи давлат органлари ўз ваколатлари доирасида қуйидаги ҳуқуқларга эга бўладилар:

– ерлардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш масалалари юзасидан текширувлар ўтказиш, мазкур масалалар бўйича барча зарур ҳужжатларни ва материалларни олиш, тупроқнинг кадастр маълумотларига мослигини аниқлаш мақсадида тупроқни текшириш;

– ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилишининг сабаблари ва бунга олиб келган шарт-шароитларни бартараф этишга қаратилган, барча юридик ва жисмоний шахслар томонидан бажарилиши шарт бўлган кўрсатмалар (ёзма буйруқлар) бериш;

– айбдор мансабдор шахслар ва фуқароларни маъмурий жавобгарликка тортиш, ер тўғрисидаги қонун ҳужжатлари бузилиши туфайли етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича даъволар тақдим этиш, айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш учун тегишли корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга ҳамда ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига тақдимномалар юбориш;

– ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун ер участкаларини олиб қўйиш, шу жумладан ерларни ижарага бериш шартномаларини муддатидан олдин бекор қилиш ҳақидаги, шунингдек ерлардан фойдаланишни чеклаш ва тўхтатиб қўйишга доир материалларни Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасига, маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ҳамда посёлка, қишлоқ ва овул фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларига тақдим этиш;

– ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш масалалари бўйича юридик ва жисмоний шахслардан зарур ахборотлар олиш, мазкур масалалар юзасидан давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар раҳбарларининг ҳисоботлари ва ахборотларини эшитиш;

– ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини олиб бориш ишларида қатнашиш учун мутахассисларни белгиланган тартибда жалб қилиш.

Ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи давлат органлари ва мансабдор шахслар:

– ер участкаларидан белгиланган мақсадда фойдаланилишини, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар томонидан ерларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини белгиланган тартибда текширишлари;

– йўл қўйилаётган камчиликларни бартараф этиш ҳамда айбдор шахсларни жавобгарликка тортиш юзасидан ўз вақтида чоралар кўришлари;

– ерлардан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ тадбирлар юзасидан ўз ваколатлари доирасида кўрсатмалар беришлари шарт.

Юридик ва жисмоний шахсларнинг ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш борасидаги фаолияти бир йилда кўпи билан бир марта текширилиши мумкин. Агар орган ерлардан оқилона фойдаланмаслик ва уларни муҳофаза қилмаслик сабабларини бартараф этиш юзасидан кўрсатмалар берган бўлса, у белгиланган муддатда мазкур тадбирларни текширишга ҳақлидир.

Ерлардан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилиш устидан назоратни амалга оширувчи органлар ва мансабдор шахслар ўз фаолиятларининг тўғри ташкил этилиши ва амалга оширилиши учун қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгар бўладилар (Ер кодексининг 85-моддаси).

Ер участкалари юридик ва жисмоний шахсларга доимий ва муддатли (вақтинча) эгалик қилишга ҳамда улардан доимий ва муддатли (вақтинча) фойдаланишга берилиши мумкин.

Ер участкалари корхоналар, муассасалар ва ташкилотларга қишлоқ ва ўрмон хўжалиги юритиш учун, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда эса бошқа мақсадлар учун ҳам доимий эгалик қилишга берилади.

Доимий ёки муддатли (вақтинча) фойдаланиш учун ер участкалари:

– Ўзбекистон Республикасининг фуқароларига;

– саноат, транспорт ҳамда бошқи ноқишлоқ хўжалик корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига;

– чет эл инвестициялари иштирокидаги корхоналарга, халқаро бирлашмалар ва ташкилотларга;

– чет эллик юридик ва жисмоний шахсларга берилади.

Қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ер участкалари фойдаланиш учун бошқа ташкилотлар ва шахсларга ҳам берилади.

Ер часткасига доимий эгалик қилиш ҳуқуқи ер участкасидан доимий фойдаланиш ҳуқуқини берувчи давлат ҳужжати билан

тасдиқланади. Давлат ҳужжатларининг шакллари, уларни рўйхатга олиш ва бундай ҳужжатларни бериш тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

Ер участкаларидан муддатли фойдаланиш қисқа муддатли – уч йилгача ва узоқ муддатли – уч йилдан ўн йилгача бўлиши мумкин. Ишлаб чиқариш зарурияти тақозо этганда бу муддатлар тегишлича қисқа муддатли ёки узоқ муддатли вақтинча фойдаланиш муддатларидан ортиқ бўлмаган даврга узайтирилиши мумкин. Ер участкаларидан вақтинча фойдаланиш муддатларини узайтириш шу участкаларни берган органлар томонидан амалга оширилади.

Яйлов чорвачилиги учун ер участкалари қишлоқ хўжалиги корхоналари, муассасалари ва ташкилотларига йигирма беш йилгача муддатга берилиши мумкин.

Мазкур ҳолатлар Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 20-моддасида ўз ифодасини топган. Таъкидлаш жоизки, ер участкаларига эгалик қилиш ва фойдаланиш учун бериш (реализация қилиш) ҳам катта аҳамиятга эгадир, унинг ҳуқуқий ҳолати амалдаги ер қонунчилигига асосан қуйидагича кўрсатилган.

Ер участкаларини эгалик қилиш ва фойдаланиш учун бериш (реализация қилиш) ер ажратиш тариқасида амалга оширилади.

Ер участкаларини ажратиб бериш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар, шаҳарлар ҳокимлари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланадиган тартибда амалга оширилади.

Эгаликдаги ёки фойдаланишдаги ер участкасини бошқа шахсларга бериш (реализация қилиш) фақат шу участка белгиланган тартибда олиб қўйилганидан кейин амалга оширилади.

Саноат корхоналари, темир йўллар ва автомобиль йўллари, алоқа ва электр узатиш линиялари, магистрал трубопроводлар қуриш учун, шунингдек қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлмаган бошқа эҳтиёжлар учун қишлоқ хўжалигига мўлжалланмаган ерлар ёки қишлоқ хўжалигининг сифати ёмон ерлари берилади (реализация қилинади). Ўрмон фондига қарашли ерлардан мазкур мақсадлар учун ер участкалари бериш (реализация қилиш) асосан ўрмон билан қопланмаган майдонлар ёки бута ва арзонбаҳо дов-дарахтлар билан қопланган майдонлар ҳисобидан амалга оширилади.

Ер тузиш хизмати органлари берилган (реализация қилинган) ер участкасининг чегараларини натурада (жойнинг ўзида) белгилагунарига ва ерга эгалик қилиш ёки ундан фойдаланиш ҳуқуқини

тасдиқлайдиган ҳужжатлар берилгунига қадар ана шу участкага эгалик қилиш ва ундан фойдаланишга киришиш тақиқланади.

Ер участкаларини эгалик қилиш ва фойдаланиш учун бериш (реализация қилиш) тартиби қонун ҳужжатлари билан белгиланади (Ер кодекси, 23-модда).

Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»нинг 36-моддасига биноан, ер участкаларига бўлган ҳуқуқларнинг бекор қилиниш ҳоллари ҳам аниқ ўз ифодасини топган.

Унга асосан: бутун ер участкасига ёки унинг бир қисмига эгалик қилиш ҳуқуқи ёхуд ундан доимий ёки муддатли фойдаланиш ҳуқуқи, шунингдек ер участкасини ижара олиш ҳуқуқи қўйидаги ҳолларда бекор қилинади:

- 1) ер участкасидан ихтиёрий воз кечилганда;
- 2) ер участкаси берилган муддат тугаганда;
- 3) юридик шахс тугатилганда;
- 4) ижро ҳужжатлари бўйича ундирув ер участкасига қаратилганда;
- 5) хизматда фойдаланиш учун чек ер бериб қўйишга асос бўлган меҳнатга оид муносабатлар бекор бўлганда, агар қонун ҳужжатларида бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса;
- 6) ер участкасидан белгиланганидан бошқа мақсадларда фойдаланилганида;
- 7) ер участкасидан оқилона фойдаланилмаганда, бу қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар учун ҳосилдорлик даражаси уч йил мобайнида нормативдан (кадастр баҳосига кўра) паст бўлишида ифодаланганда;
- 8) ер участкасидан тупроқ унумдорлиги пасайишига, унинг кимёвий ва радиоактив моддалар билан ифлосланишига, экологик вазиятнинг ёмонлашувига олиб келадиган усуллар билан фойдаланилган тақдирда;
- 9) қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда ер солиғи, шунингдек ижарага олиш шартномасида белгиланган муддатларда ижара ҳақи мунтазам тўланмай келинганда;
- 10) қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун бериб қўйилган ер участкасидан бир йил мобайнида ва қишлоқ хўжалиги соҳасига тааллуқли бўлмаган эҳтиёжлар учун бериб қўйилган ер участкасидан икки йил мобайнида фойдаланилмаганида;
- 11) мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини берувчи ордер ким ошди савдоси асосида сотиб олин-

ганидан кейин ер участкасидан икки йил мобайнида фойдаланилмаганида, ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи гаровда бўлган тақдирда эса, – гаров шартномаси муддати мобайнида фойдаланилмаганида. Фойдаланилмаётган ер участкалари аввалги эгаларидан улар тўлаган ҳақ қиймати қопланган ҳолда олиб қўйилади;

12) ер участкаси ер кодексида назарда тутилган тартибда олиб қўйилганида.

Бозор иқтисодиёти шароитида ҳар бир ер эгаси, ижарачи ва ердан фойдаланувчилар ердан оқилона фойдаланишлари, уни муҳофаза қилишлари ҳамда ердан фойдаланиш билан боғлиқ барча экологик талабларга риоя қилишлари лозим.

Ушбу масала Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси V боб, 39-42-моддаларида ўз аксини топган. Мазкур қонуннинг 39-моддасига асосан, ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдори қуйидаги ҳуқуқларга эга:

1) ер участкасида ундан фойдаланиш мақсадига мувофиқ хўжалик юритиш;

2) қишлоқ хўжалик экинзорлари ва кўчатзорлари ҳамда дов-дарахтларга, етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулоти ва уни реализация қилишдан олинган даромадга бўлган мулк ҳуқуқи;

3) ер участкасидаги мавжуд кенг тарқалган фойдали қазилмалар, ўрмонзорлар, сув объектларидан хўжалик эҳтиёжлари учун белгиланган тартибда фойдаланиш, шунингдек ернинг бошқа фойдали хоссаларини ишга солиш;

4) ерларни суғориш ва уларнинг захини қочириш, агротехника ва бошқа мелиорация ишлари ўтказиш;

5) қишлоқ хўжалик экинларини, дов-дарахтларни суғориш ҳамда бошқа мақсадлар учун суғориш манбаларидан лимитларга мувофиқ сув олиш;

6) белгиланган тартибда уй-жой бинолари, ишлаб чиқариш, маданий-маиший ҳамда бошқа иморатлар ва иншоотларни барпо этиш, ер участкаларидан фойдаланиш мақсади ва лойиҳа ҳужжатларига мувофиқ уларни қайта қуриш ва бузиб ташлаш. Ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар бу ишларни ер эгалари билан келишиб амалга оширишга ҳақли;

7) ер участкаси олиб қўйилган тақдирда унга етказилган зарарнинг (шу жумладан бой берилган фойданинг) қопланишини ёки ер участкасидан ихтиёрий равишда воз кечилганида сарфланган харажатларнинг тўланишини талаб қилиш;

8) ер участкасини ёки унинг бир қисмини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда вақтинча фойдаланишга ва ички хўжалик ижарасига бериш.

Ер эгаси бўлган фуқаро ер участкасига мерос қилиб қолдирладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини, шу жумладан ким ошди савдоси асосида олинган шундай ҳуқуқни деҳқон хўжалиги юритиш, якка тартибда уй-жой қуриш мақсадида кредитлар олиш учун гаровга қўйиши мумкин.

Ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдори қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Бу эса ҳар бир ердан фойдаланувчи ҳуқуқ ва мажбуриятларга оғишмай амал қилишини талаб этади. Э. Делакруа айтганидек, кичкина бўлса ҳам ҳар куни нимадир бурчни адо этиш – ажойиб иш демакдир. Бу бурч ўз вақтида ердан фойдаланувчилар барча бойликлар қатори, ер ресурсларига оқилона муносабатда бўлишида ҳам намоён бўлади.

Ер эгаси, ердан фойдаланувчи, ижарачи ва ер участкаси мулкдори қуйидагиларни бажариши шарт:

1) ердан белгиланган мақсадга мувофиқ оқилона фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини ошириш, ишлаб чиқаришнинг табиатни муҳофаза қилувчи технологияларини қўллаш, ўз хўжалик фаолияти натижасида ҳудудда экологик вазиятнинг ёмонлашувига йўл қўймаслик;

2) ишлаб турган ирригация ва мелиорация тармоқлари, муҳандислик коммуникацияларини соз ҳолатда сақлаб туриш;

3) ерларни муҳофаза қилишга оид, Ер кодексининг 79-моддасида назарда тутилган туркум тадбирларни амалга ошириш;

4) ер солиғини ёки ер учун ижара ҳақини ўз вақтида тўлаш;

5) бошқа ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорларининг ҳуқуқларини бузмаслик;

6) фойдали қазилма конларини ишлатиш, қурилиш ва бошқа ишларни амалга ошириш учун берилган қишлоқ хўжалик ерлари ва ўрмонзорларни уларга эҳтиёж қолмаганидан кейин ўз ҳисобидан қишлоқ хўжалиги, ўрмон хўжалиги ёки балиқ хўжалигида фойдаланиш учун яроқли ҳолатга, мазкур ишлар бошқа ерларда амалга оширилган ҳолларда эса, белгиланган мақсадда фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтириш;

7) фойдали қазилма конларини ишлатиш чоғида, шунингдек бошқа ишларни амалга ошириш пайтида ўзларига эгалик қилишга ва фойдаланишга ҳамда мулк этиб берилган (реализация қилинган) ер участкалари худудидан ташқаридаги қишлоқ хўжалик экинзорлари, ўрмондан ташқаридаги қишлоқ хўжалик экинзорлари, ўрмонзорлар ва бошқа ерларга салбий таъсир кўрсатишнинг олдини олиш ёки уни мумкин қадар чеклаш чора-тадбирларини амалга ошириш;

8) маҳаллий давлат ҳокимияти органларига ердан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларида белгиланган маълумотларни ўз вақтида тақдим этиш;

9) бошқа ер эгаларига, ердан фойдаланувчиларга, ер участкаларининг ижарачиларига ва мулкдорларига етказилган зарарни белгиланган тартибда қоплаш қонун ҳужжатларига мувофиқ ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкаларининг ижарачилари ва мулкдорлари бошқа мажбуриятларга ҳам эга бўлишлари мумкин (Ер кодекси, 40-модда).

Амалдаги қонунлар ерга эҳтиёткорона муносабатда бўлишни, ундан оқилона фойдаланишни, уни ҳар қандай ножўя хатти-ҳаракат ва экологик бузилишлардан ҳимоя қилишни талаб этади. Агар ана шу тадбирларни амалга оширмасак, келажак авлод ерни яроқсиз ҳолга келтирганимиз учун кечирмайди, чунки ундан нафақат биз, балки улар ҳам фойдаланадилар.

Шунинг учун, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 90-моддасида ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун қуйидаги жавобгарликлар кўрсатилган.

Ер эгалари, ердан фойдаланувчилар ва ижарачилар томонидан амалга оширилган ер участкалари олди-сотдиси, уларни ҳады қилиш, гаровга қўйиш (ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини, шу жумладан ким ошди савдоси асосида олинган шундай ҳуқуқини, шунингдек ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқини гаровга қўйиш бундан мустасно), ер участкаларини ўзбошимчалик билан айрбошлаш ҳақиқий эмас деб ҳисобланади.

Бундай битимларни амалга оширишда айбдор шахслар қонунга биноан жавобгар бўладилар.

Қуйидаги ҳолатларда ҳам айбдор шахслар қонунда белгиланган тартибда жавобгар бўладилар:

– ерлардан белгиланган мақсадда фойдаланмаганликда;

- ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олганликда;
- қишлоқ хўжалиги ерларини ва бошқа ерларни яроқсиз ҳолга келтирганликда, уларни кимёвий ва радиоактив моддалар, ишлаб чиқариш чиқиндилари ва оқова сувлар билан ифлослантирганликда;
- ерларнинг ҳолатига салбий таъсир кўрсатадиган объектларни жойлаштирганликда, қурганликда, лойиҳалаштирганликда, фойдаланишга топширганликда;
- ерлардан фойдаланишнинг табиатни муҳофаза қилишга оид талабларини бажармаганликда;
- вақтинча эгаллаб турилган ерларни қайтариш муддатини бузганликда ёки ерларни белгиланга мақсадда фойдаланишга яроқли ҳолатга келтиришга оид мажбуриятларни бажармаганликда;
- ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ижарачиларга ва мулкдорларга қаршли ер участкаларининг марза белгиларини йўқ қилганликда;
- давлат ер кадастри маълумотларини бузиб кўрсатганликда;
- ўзбошимчалик билан пичан ўрганликда ва чорва моллар боққанликда;
- ёввойи ўтлар ва зараркунандаларга қарши кураш чораларини кўрмаганликда;
- ерлардан хўжасизларча фойдаланганликда, ерларнинг ҳолатини яхшилаш ҳамда тупроқни сув ва шамол эрозиясидан ва тупроқ ҳолатининг ёмонлашувига олиб келадиган бошқа жараёнлардан сақлаш мажбуриятларини бажармаганликда;
- ер участкалари бериш тўғрисидаги аризаларни кўриб чиқишнинг белгиланган муддатлари ва тартибини бузганликда.

Ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкалари эгасига қайтариб берилади, қонунга хилоф равишда эгалик қилинган ва фойдаланилган вақтда қилинган чиқимларнинг ўрни қопланмайди.

Ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкалари уларга ғайриқонуний равишда эгалик қилинган ва фойдаланилган вақтда қилинган сарф-ҳаражатлар қопланмаган тарзда тегишлилигига кўра қайтарилади.

Ер участкаларини фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтириш, шу жумладан ундаги иморатларни бузиш ер участкаларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олган шахслар ҳисобидан амалга оширилади.

Ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган ер участкасини ер эгасига, ердан фойдаланувчига, ер участкаси ижарачисига ёки

мулкдорига қайтариш тегишли туман, шаҳар, вилоят ҳокимининг қарорига биноан ёки суднинг ҳал қилув қарорига кўра амалга оширилади (90-модда).

Ер тўғрисидаги қонуннинг ушбу талабларини бузганлик учун яъни, ерга хўжасизларча муносабатда бўлганлик ва экологик талабларни бузганлик учун қонун қаттиқ жазо чораларини белгилайди.

Амалдаги қонунларга мувофиқ ер тўғрисидаги қонун ва экологик талабларни бузганлик учун интизомий, маъмурий фуқаролик ва жиноий жавобгарликлар қўлланилади.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик – бу ер тўғрисидаги қонунларни ва экологик талабларни бузганлик учун қўлланилиб, асосан ердан фойдаланувчиларнинг бажариши ва амалга ошириш лозим бўлган мажбуриятларини ўз вақтида бажармасликдан келиб чиқади. Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик корхона раҳбари томонидан қўлланилади. Бу жавобгарлик асосан меҳнат қонунлари асосида амалга оширилиб, кўпроқ ер бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уни экологик ҳолатларини сақлаш пайтидаги меҳнат интизомининг бузилиши оқибатида вужудга келади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик – бу интизомий жавобгарликка нисбатан оғирроқ бўлиб, ер билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарликлар Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси¹ да кўрсатилган.

Жумладан, ушбу қонунга асосан қуйидаги ҳуқуқбузарликлар учун маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Ерлардан хўжасизларча фойдаланиш, объектлар қуриш пайтида унумдор қатламни олмаслик, ер майдонларидан бошқа мақсадларда фойдаланиш, ерларни фойдаланишдан чиқаришга, ҳосилдорлик пасайишига, тупроқнинг бузилиши ёки йўқ бўлиб кетишига олиб келадиган бошқа ҳаракатларни содир этиш, шунингдек таназзулга юз тутган қишлоқ хўжалиги ерларини консервациялашнинг белгиланган тартибини бузиш, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Қишлоқ хўжалиги ва бошқа ерларни яроқсиз ҳолга тушириш, уларни ишлаб чиқариш чикитлари ва бошқа чиқиндилар, кимёвий ва радиоактив моддалар ҳамда оқова сувлар билан ислофлантириш, –

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. – Т., 2010.

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 65-м).

Ер бериш тартибини бузиш, худди шунингдек фермер ва деҳқон хўжалиги юритиш учун якка тартибда уй-жой қуриш ва турар-жой биносига хизмат кўрсатиш, жамоа боғдорчилиги ва полизчилиги учун фуқароларга ер берилишига тўскинлик қилиш, –

мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 66-м).

Вақтинча эгаллаб турилган ерларни ўз вақтида қайтариб бермаслик ёки уларни ўз ўрнида фойдаланиш учун яроқли ҳолга келтириш юзасидан мажбуриятларни бажармаслик, –

енг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 67-м).

Тасдиқланган ер тузилиши лойиҳа ҳужжатларидан тегишли руҳсат бўлмаётган туриб четга чиқиш, худди шунингдек тегишли органлар билан келишмай туриб объектларни жойлаштириш, лойиҳалаштириш, қуриш ва уларни фойдаланишга топшириш, давлат ер кадастри юритиш қоидаларини бузиш, ерлардан фойдаланиш тўғрисидаги ҳисоботларни бузиб кўрсатиш, ахборотларни беришдан бўйин товлаш ёки нотўғри ахборот бериш, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 68-м).

Эгаликдаги ва фойдаланишдаги ерларнинг чегара белгиларини, ўрмонлардаги чеклов белгиларини йўқ қилиш ёки шикастлантириш, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (МЖТК 69-м).

Шунингдек, ўрмон фонди ерларидан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун ҳам маъмурий жавобгарлик белгиланган. МЖТКнинг 77-моддасига кўра, тегишли рухсат олмай туриб иморат солиш, ёғочни қайта ишлаш, омборлар ва бошқа иншоотлар куриш мақсадида ўрмон фонди ерларидаги дарахтни кундаков қилиш, ўрмон фонди ерларида пичанзорлар ва яйловларни шикастлантириш, ўзбошимчалик билан пичан ўриш ва мол боқиш, дренаж тизимларини ва йўлларни йўқ қилиш ёки шикастлантириш, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик – бу асосан ер эгалари ва ердан фойдаланувчиларнинг кўрган ва етказган зарарларини қоплаш билан боғлиқ.

Бу масала Ўзбекистон Республикасининг Ер кодексини 86-моддасида қуйидагича кўрсатилган. Ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачиларига ва мулкдорларига етказилган зарарнинг ўрни (шу жумладан бой берилган фойда) қуйидаги ҳолларда тўла ҳажмда қопланиши керак¹:

– ерлар олиб қўйилган, қайта сотиб олинган ёки вақтинча эгаллаб турилганда;

– давлат кўрикхоналари, заказниклар, миллий табиат боғлари, табиат ёдгорликлари, маданий-тарихий ёдгорликлар, сув ҳавзалари. Сув таъминоти манбалари, курортлар теварагида, дарёлар, каналлар, сув ташламалари, йўллар, трубопроводлар, алоқа линиялари ва электр узатиш линиялари бўйлаб муҳофаза, санитария ва ихота зоналари белгиланиши муносабати билан уларнинг ҳуқуқлари чекланганда;

– сув ҳавзалари, каналлар, коллекторлар, шунингдек қишлоқ хўжалиги экинлари ва дов-дарахтлар учун зарарли моддалар чиқарадиган бошқа объектлар куриш ва улардан фойдаланишнинг

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. – Т., 2011. – Б. 69-70.

таъсири ҳамда юридик ва жисмоний шахсларнинг ҳосил камайишига ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг сифати ёмонлашувига олиб борадиган бошқа хатти-ҳаракатлари оқибатида ерларнинг сифати ёмонлашган тақдирда.

Зарарнинг ўрни олиб қўйилаётган ер участкалари ажратиб бериладиган корхоналар, муассасалар ва ташилотлар томонидан, шунингдек фаолияти ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилар ва мулкдорларининг ҳуқуқлари чекланишига ёки яқин атрофдаги ерларнинг сифати ёмонлашувига олиб борган корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланади.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик – бошқа ҳуқуқий жавобгарликларга нисбатан анча хавфли ва оғирроқ.

Ушбу жиноий ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун жиноий жавобгарлик Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига¹ асосан қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 197-моддасига асосан, ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, – энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Хуллас, ушбу қонунларда кўрсатилган жазо ва кўрсатиб ўтилган қонун талабларининг асосий мақсади ер билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш, унга қарши курашиш ва фуқароларни тарбиялашдан иборатдир.

3-§. Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари

Мамлакатимизда табиатни муҳофаза қилиш, экологик вазиятни барқарорлаштириш, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси ва экологик қонунларида кўрсатилган талабларни ўз вақтида бажариш ҳозирги кунда жуда катта ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий аҳамиятга молик масалага айланди. Бу масала ўз вақтида

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т., 2013.

ақл-идрок билан ҳал қилинмаса ёки тегишли назорат органлари ўзларининг бу соҳадаги фаолиятини такомиллаштирмаса ёхуд қабул қилинган қонун ва қоидалар тўлиқ амалга оширилмаса, аҳолининг сиҳат-саломатлиги, мамлакатимизнинг миллий хавфсизлиги, қолаверса, ер юзидаги барча тирик мавжудотларнинг ҳаёти хавф остида қолади¹.

Ўзбекистон Республикасининг Президенти Ислон Каримов таъкидлаганидек, «экологик хавфсизлик кишилиқ жамиятининг бугуни ва эртаси учун долзарблиги, жуда зарурлиги боис энг муҳим муаммолар жумласига киради. Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсдаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир»².

Юқоридаги фикрлардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, экологик тизимни соғломлаштириш, экологик мувозанатни сақлаш, экологик хавфсизликни таъминлаш давлатнинг энг асосий вазифаларидан биридир.

Бизга маълумки, давлат ўз олдида турган вазифаларни ваколатли органлари орқали амалга оширади. Давлатнинг экологик, жумладан ерга оид қонунлар ижросини таъминлашдаги органлари сафида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар алоҳида аҳамиятга молик вазифаларни бажаради.

Прокуратура органлари Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»нинг ижроси устидан назоратни амалга оширади, маъмурий ва жиноий ишларни кўзғатади, ер ресурсларига етказилган зарарни қоплаш даъвосини кўзғатади.

Ўзбекистон Республикасида ердан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилишда барча ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар қатори ички ишлар органларининг ҳам муҳим ўрни бор.

Ички ишлар органлари Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»нинг 8-моддасида кўрсатилган барча тоифаларидаги ерларни, жумладан, қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар, аҳоли пунктлари, саноат, транспорт, алоқа, муҳофаа, табиатни муҳофаза

¹ Шоимов Н.Б. Ички ишлар органларининг экологик қонунлар ижросини таъминлаш фаолияти: Ўқув қўлланма. – Т., 2011. – Б. 63.

² Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998. – Б. 110.

қилиш, соғломлаштириш, рекреация мақсадларига мўлжалланган, тарихий-маданий аҳамиятга эга бўлган, ўрмон, сув ва захира ерларидан оқилона фойдаланиш ва уларни экологик муҳофаза қилиш ишида актив иштирок этадилар.

Жумладан, ички ишлар органлари, айниқса «Профилактика инспекторлари» аҳоли пунктлари, шаҳар, дам олиш, рекреациявий минтақалар ва бошқа жамаот жойларининг тозалигини назорат қилишда ўз вазифасини амалга оширади.

Умуман олганда, ички ишлар органлари ер ресурсларидан тўғри ва оқилона фойдаланиш мақсадида ер қонунчилигини тушунтириш, барча тоифа ерлардан оқилона фойдаланиш, уларни муҳофаза этиш, профилактик талабларига жавоб берадиган ҳолатларни белгилаш, барча категория ерларда химиявий моддалар ва бошқа чиқиндилар ташлашнинг олдини олиш, ер тўғрисидаги қонунчиликларнинг бузилишига қарши кураш ишларини олиб боради. Бу ишда ички ишлар органларининг бошқа бўлим ва хизматлари, қўриқлаш хизматлари, ДЙХХХ, ЁХБ, ТБ ва бошқа хизматларининг ўрни алоҳида аҳамиятга эгадир.

Такрорлаш учун савол ва топоришиқлар:

1. *«Ер ресурсларига нисбатан эгаллик қилиш» тушунчаси ва тартиби деганда нимани тушунасиз?*

2. *Ер мониторинги нима?*

3. *Ер тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий принциплари нималардан иборат?*

4. *Ер кадастри деб нимага айтилади?*

5. *«Ер ресурсларига нисбатан сервитут ҳуқуқи» тушунчаси ва унинг вужудга келиш асослари ҳақида сўз юритинг.*

6. *ИИОларининг ер билан боғлиқ бўлган низоларни тартибга солишдаги вазифаси ва фаолияти нималардан иборат?*

7. *Ер ресурсларидан фойдаланишнинг турлари ва тартиби қандай?*

8. *Сервитут қандай мақсадлар йўлида белгиланади?*

9. *«Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар» тушунчаси ва тартиби қандай?*

10. *Захира ерлари қандай ерлар ҳисобланади?*

Бешинчи боб

**СУВ РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШ ВА МУҲОФАЗА
ҚИЛИШНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБИ**

**1-§. «Сув ресурсларидан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза
қилишнинг ҳуқуқий тартиби» тушунчаси**

Табиат бойликлари орасида сув алоҳида ўрин тутади. Чунки барча тирик мавжудот ҳаётининг асосий манбаи сувдир. Сувсиз ҳаёт бўлиши мумкин эмас. Ота-боболаримиз сувни тоза сақлашга, ундан оқилона фойдаланишга алоҳида эътибор берганлар. Шунинг учун ҳам улар «сув зар – сувчи заргар», «сув учун кураш – ҳаёт учун кураш», деб бежиз айтишмаган. Сайёрамизда сув пайдо бўлганидан кейингина ҳаёт пайдо бўлган.

Инсоният ҳаёти давом этиши учун одамлар сувни, сув манбаларини, аввало чучук сувни эҳтиёт қилишлари лозим.

Саҳрои Кабирдаги қабилалардан бирига меҳмон бўлган саёҳатчиларнинг ювинаётганини кўриб, мезбонлар анча ранжишган. Чунки, улар бутун қабиллага бир неча кунга етадиган сувни бир пасда тугатишган. Маълум бўлишича, сув бу ерда энг азиз неъмат ҳисобланиб, уни қатъий назорат остида тарқатишар экан.

Қадимги Римда сувнинг янги манбалари ҳақида мунтазам қайғуришган. 312 йилда шаҳарга 16,5 км узоқликдаги тоза сув манбаидан водопровод ўтказилган. Тахминан орадан 50 йил ўтгач, шаҳарга Аннон дарёсидан водопровод ўтказилган бўлиб, унинг узунлиги 63 кмдан ортиқ бўлган, бироқ бундан кейинги водопровод узунлиги 91 км эди. Шуниси қизиқки, водопровод суви махсус резерв уарларда йиғилиб, тиндирилган. Унда сув босими кераклигича бўлиб, шу босим туфайли жамоат ҳовузлари, фаввора, ҳаммомлар, шунингдек шахсий уйлар сув билан таъминланган.

Перуда «Сув худоси» ибодатхонаси топилган. Унда фаввора ва каналлар бўлган, улар ибодатхона яқинидаги шаршара суви билан тўлдирилган. Афинада эса эрамиздан олдинги VI асрдаёқ кудук сувидан фойдаланиш тартибини белгилайдиган қонун чиқарилган.

Ичимлик сувининг одам организми учун аҳамиятини шарқнинг кўпгина олимлари яхши билишган. Масалан, Ибн Сино «Тиб

қонунлари» китобининг биринчи жилдида «Сувнинг сифати» ҳақида кўпгина маълумотлар келтирган, сувнинг инсон ҳаёти учун зарур элементлардан бири экани, сувнинг хусусиятларини яхшилайдиган бир неча усулларни баён қилган.

Кўришиб турибдики, ҳар доим одамларни сув билан таъминлаш масаласи муаммо бўлиб келган. Ҳаттоки ҳозирги пайтда ҳам Греция, Голландия, Германия, Швейцария, АҚШ ва бошқа кўплаб мамлакатларда ичимлик суви билан таъминлаш долзарб масалалардан биридир.

Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида ва экологик муаммолар авж олган бир пайтда республикамиз фуқароларининг, сув ресурсларига бўлган эҳтиёжлари ҳам бениҳоя катта. Келажак авлодимизнинг тақдири, соғлиғи обихаётимиз билан боғлиқ экан, демак, айти шу кунларда қабул қилинаётган сув тўғрисидаги қонун, қарор ва фармонлар сув бойликларидан оқилона фойдаланиш, уни булғаниш ва ифлосланиш ҳамда камайиб кетишидан сақлаш ишига кўмаклашиши лозим. Сув ресурсларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилишда ҳуқуқий-илмий йўналишни кучайтириш мақсадга мувофиқдир¹.

Юқоридаги талаблар ҳамда сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш, умуман олганда сув ресурслари билан боғлиқ барча муаммолар Ўзбекистон Республикасининг 1993 йил 6 майдаги «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунида² ўз аксини топди.

«Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасига асосан «Сув Ўзбекистон Республикасининг давлат мулки – умуммиллий бойлик ҳисобланади, сувдан оқилона фойдаланиш лозим бўлиб, у давлат томонидан кўриқланади».

Ушбу қонунга асосан, Ўзбекистон Республикасининг ягона давлат сув фонди:

– жилғалар, сойлар, дарёлар, сув омборлари, кўллар, денгизлардан, каналлар, коллектор-дренаж тармоқлари, булоклар, ҳовузларнинг сувлари ва бошқа ер усти сувларидан;

– ер ости сувлари, қор захиралари ва музликлардан иборатдир.

¹ Сув ҳуқуқи: Дарслик / ю.ф.д. проф. Ж.Т.Холмўминовнинг умумий таҳрири остида. – Т., 2011. – Б. 338.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1993. – № 5. – 221-м.

Трансчегаравий сув объектларининг (Амударё, Сирдарё, Зарафшон дарёлари, Орол денгизи ва бошқа трансчегаравий сув объектларининг) сувларидан фойдаланиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида белгиланади.

Мазкур қонуннинг 18-моддасида кўрсатилганидек, сув хўжалигининг фойдаланувчи ташкилотлари, сув истеъмолчилари уюшмалари, коммунал-маиший соҳа, гидроэнергетика корхоналари, бошқа корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, бошқа давлатларнинг фуқаролари ҳамда фуқаролиги бўлмаган шахслар сувдан фойдаланувчилар бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси «Ер кодекси»нинг 39-моддасига биноан, барча ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорлари ҳам сув ресурсларидан оқилона фойдаланишлари ва уларни муҳофаза қилишлари шарт.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган «Қишлоқ хўжалик кооперативи (ширкат хўжалиги) тўғрисида»ги қонуннинг 16-моддасида қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкат хўжаликлари) учун сувдан фойдаланишлари, «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида деҳқон хўжаликлари учун сувдан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиблари кўрсатилган.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг 19-моддасида «Сувлар ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартлари» ҳам аниқ кўрсатилган.

Сув ресурсларини ҳуқуқий экологик жиҳатдан муҳофаза қилиш Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг XXIV боб 97-102-моддаларида кўрсатилган.

Мустақил республикамизда сув манбаларини муҳофаза қилиш вазифалари шундан иборатки, «Ҳамма сувлар (сув объектлари) аҳоли соғлигига зарар етказиши, шунингдек балиқ захираларининг камайиши, сув таъминоти шароитининг ёмонлашиши ҳамда сувнинг физикавий, кимёвий ва биологик хоссалари пасайиши, сувнинг табиий тозаланиш хусусияти камайиши, сувнинг гидрологик ва гидрогеологик режимининг бузилиши натижасида келиб чиқадиган бошқа кўнгилсиз ҳодисаларга олиб келиши ҳолларидан муҳофаза қилиниши керак.

Шуниси эътиборлики, сув тўғрисидаги ушбу қонунда, сувни муҳофаза қилишни, шунингдек, унинг ҳолати ва режимини яхшилашни таъминловчи тадбирларни амалга ошириш фаолияти

сувларнинг ҳолатига таъсир этувчи корхоналар, ташкилот ва муассасалар, маҳаллий ҳокимият органлари, табиатни муҳофаза қилиш, сув хўжалиги, санитария назорати органлари ҳамда бошқа манфаатдор идоралар билан келишган ҳолда технология, ўрмон мелиорация ва агротехника, гидротехника, санитария-техника тадбирларини ўтказишлари шарт деб кўрсатилган.

Ҳозирги шароитда сувлар ифлослантирилмоқда асосан (чиқит ва саноат чиқиндилари). Ушбу муаммо қонуннинг 99-моддасида ифодаланган. Корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқароларга қуйидагилар тақиқланади:

- сув ишлаб чиқариш чиқитлари, маиший ва бошқа хил чиқитлар ҳамда чиқиндиларни объектларга ташлаш;

- мойлар, ёғочлар, кимёвий ва нефть маҳсулотлари ҳамда бошқа маҳсулотлар билан ифлослантириш;

- сув ҳавзаларининг юзи, сув ҳавзаларини қоплаб турган яхлар ва музликларнинг юзаси, саноат чиқитлари, маиший чиқинди ва бошқа ташландиқ чиқитлар, шунингдек ер усти ва ер ости сувларнинг сифатини ёмонлаштириб юборадиган нефть ва кимёвий маҳсулотлар билан ифлослантириш;

- сувни ўғитлар ва захарли химикатлар билан булғатиш.

Оқинди сувларни сув объектларига оқизишга ушбу қонуннинг 73, 74 ва 75-моддаларида кўрсатиб ўтилган талабларга риоя қилинган тақдирдагина йўл қўйилади. Шунингдек, амалдаги қонунда, айнан ер ости ва кичик дарёларнинг сувларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилишга эътибор берилган.

Мазкур қонуннинг 101-моддасида ер ости сувларини муҳофаза қилиш тартиби ифодаланган.

Ер ости сувларини чиқариш ва ундан фойдаланиш билан шуғулланувчи идоралар сув чиқарилаётган участка ва унга туташ ҳудудларда ер ости сувларига доир режимларга риоя этилишини кузатиб боришлари, шунингдек фойдаланилаётган сувнинг миқдори ва сифатининг ҳисобини юритишлари шарт.

Башарти фойдали қазилмалар конларини қидириш, уларни ўрганиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ, бурғилаш ҳамда бошқа кон қидирув ишларини бажариш чоғида ер ости сувлари бор қатламлар аниқланган тақдирда, бу ҳақда табиатни муҳофаза қилиш, сув хўжалиги органларини муҳофаза қилишга қаратилган чора-тадбирлар кўрилиши лозим. Саноат оқинди сувларини оқизиш учун қазиладиган қудуқлар сувли қатламларни ифлослантириш

манбаига айланиши мумкин бўлса, бундай қудуқлар қазииш ҳоллари ман этилади.

Ўз-ўзидан сув чиқариб, суви фойдаланиш учун яроқсиз бўлган қудуқларга сувни бошқариш ускуналари ўрнатилиши, улар қонунларда белгиланган тартибда тўхтатиб қуйилиши ёки тугатилиши лозим.

Сифатли ер ости сувлари тўпланадиган манбалар теграсида қаттиқ ва суяқ чиқиндилар тўплаш, ахлатхоналар барпо этиш, ер ости сувларининг ифлосланиш манбаига айланиш эҳтимоли бўлган саноат, қишлоқ хўжалик объектлари ва бошқа объектлар қурилишига йўл қўйилмайди. Ер ости сувларини муҳофаза қилиш чора-тадбирларини кўриш, шу жумладан қудуқларни кузатиш тармоғини яратиш фаолияти ер ости сувларининг ҳолатига таъсир кўрсатувчи корхоналар томонидан амалга оширилади.

Кўриниб турибдики, ушбу моддада ер ости сувларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилишга ҳар томонлама эътибор берилган.

Ёки, хўжалик фаолияти кичик дарёларнинг ҳолати ва режимига салбий таъсир кўрсатувчи корхоналар, ташкилотлар, муассасалар деҳқон хўжаликлари сув хўжалиги, табиатни муҳофаза қилиш органлари билан биргаликда сувни, унинг мусаффолиги ва сифатини сақлаш чора-тадбирларини кўришлари лозим.

Кичик дарёларнинг сувини муҳофаза қилиш минтақалари, бу минтақалардаги корхоналар, ташкилотлар, муассасаларнинг хўжалик фаолияти режими қонунлар билан белгиланади.

Сув манбаларини ифлосланишдан муҳофаза қилишнинг энг яхши йўли марказлашган сув таъминотини ташкил қилишдан иборат.

Очиқ сув ҳавзаларидан сув олинадиган жойни танлашда сувнинг ифлосланмаслиги, сув ҳавзасига етарли миқдорда сув тушиб туришини, сув ҳавзаси атрофининг тўсилганлигини, қирғоқнинг бузилмаслигини ҳисобга олиш керак. Сув олинадиган жойни танлаш ҳар сафар мураккаб санитария масаласи ҳисобланади. Муҳими, сув олинадиган жой танланганда оқова сувлар тушадиган жойдан холи бўлишини ва аҳоли яшайдиган пунктнинг истиқболи, яъни кенгайишини назарда тутиш керак. Шунингдек, сув олинадиган жой дарё ирмоқлари ва сойлардан юқорида бўлиши лозим. Сув дарё қирғоғи чуқурлиги камида 2,5 метр бўлган, қирғоғи ювилмайдиган жойдан олинади. Бу қоида сув омборларига ҳам тегишлидир.

Ҳар қандай сув манбаи, айниқса, очиқ сув ҳавзалари ташқи муҳит билан боғланганлиги табиий ҳодисалар, саноат ва коммунал қурилишлар, аҳолининг ҳўжаликдаги ва турмушдаги фаолияти таъсир қилишини ҳисобга олиб, водопровод қурилишида санитария зонаси ташкил этиш лозим.

Мавжуд қонунчилкка асосан, водопроводи бор ташкилотлар барча водопроводлар учун санитария муҳофазаси зонаси ташкил қилишлари керак.

Сувни муҳофаза қилиш тадбирларини барча очиқ сув ҳавзалари, ер ости сув манбаларида улар марказлашган ёки марказлашмаган сув таъминоти учун фойдаланиладими йўқми, бундан қатъи назар амалга ошириш шарт.

Санитария-маиший сув таъминотидан фойдаланадиган районларда санитария муҳофаза зонаси яратиш зарур. Бундай ҳолларда санитария назорати органлари ва шу территориядаги сувдан фойдаланишни ва муҳофаза қилишни бошқарадиган органларга қуйидаги ҳажмда ер ажратилади:

– очиқ сув ҳавзалари учун 100 м. Сувнинг иккала қирғоғига инспекторлик йўллари қилинади, кўкаламзорлаштирилади, шаҳар доирасида эса қирғоқлар кўшимча равишда обод қилинади;

– ўзанли ва сув қуйилиб турадиган сув омбори учун 300 м чор атрофи муҳофаза қилинади;

– артезиан кудуқ учун фойдаланиладиган айрим кудуқлар, булоқлар ва чашмалар ёки ер ости сувлари усти 30 м радиусда сувга чидамли материаллар билан том қилиб ёпилади, майдони камида 0,25 га бўлади;

– айрим кудуқлар учун ер ости суви ёки инфилтрацион сувдан фойдаланганда 30 м радиусда усти ёпилади, майдони камида 0,75 га бўлади.

Айрим районларда, масалан, йирик шаҳарлар ёки саноат корхоналарида, қишлоқ ҳўжалигида заҳарли химикатлар кўп ишлатилганда санитария назоратининг тегишли органлари талабига кўра бу зоналар кенгайтирилиши мумкин.

Шунингдек, ҳозирги шароитда қишлоқ ҳўжалиги ва бошқа корхона, муассаса, ташкилотларда ҳамда республикамизда сувдан фойдаланиш ва уни ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг бир қатор илмий-ҳуқуқий экологик ечимлари айрим ҳуқуқий адабиётларда ёритилган.

Аммо ҳозирги бозор иқтисодиёти ва турмуш тарзи яна янги-янги ҳуқуқий-илмий ва экологик ечимларни қўллашни талаб қилади.

Зеро, сув ресурсларини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш аҳолини тоза ичимлик суви билан таъминлашга хизмат қилиб, гигиеник жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга (ҳаттоки касаллик тарқалишининг олдини олишда ҳам аҳамияти каттадир).

Сув манбаларини экологик муҳофаза қилиш, ҳаёти сув билан боғлиқ бўлган бутун мавжудотни, умуман олганда, она-табиатни сақлаб қолишга ёрдам беради.

Хуллас, сувдан ҳуқуқий-экологик фойдаланиш, сувдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлиш, уни тасарруф этиш, ундан оқилона, тежамкорлик билан фойдаланиш, экологик муҳофаза қилиш, фойдаланилаётган сув манбаларидан тегишли қонунлар асосида фойдаланиш, сувни санитария-эпидемия қоидалари асосида сақлаш ва ундан фойдаланиш каби талабларга риоя қилинмаса ҳаттоки сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан (вақтинча) маҳрум қилиш ҳам мумкин. Умуман олганда, сувни экологик муҳофаза қилиш ишини янада яхшилаш – демак бу ҳаётни яхшилаш, узоқ-умр кўриш десак хато қилмаймиз.

2-§. Сувдан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ҳамда назорат этиш тартиби ҳамда жавобгарлик масалалари

Обихаётдан фойдаланишдаги бошбошдоқлик ва масъулиятсизлик ёмон оқибатларга олиб келишини Марказий Осиёда ташкил топган мустақил давлатлар ҳамда Қозоғистон Республикаси мелиорация ва сув хўжалиги хизмати раҳбарлари обдон мулоҳаза қилиб кўрдилар. Бу масаланинг аҳамияти ва мураккаблиklarини тушиниб етдилар.

1992 йилнинг 18 февralида Қозоғистон Республикасининг Олмаота шаҳрида минтақадаги давлатлараро сув захираларини биргаликда бошқариш ва муҳофаза қилиш юзасидан аҳдлашувга келишилди. Аҳднома ҳужжатини Марказий Осиё республикалари Мелиорация ва сув хўжалиги вазирлари имзоладилар. Ҳужжатда сув манбаларидан оқилона фойдаланишга, сув захираларини муҳофаза этишда минтақадаги барча давлатлар тенг ҳуқуқли ҳамда баравар масъулиятга эга эканглиklари кўзда тутилди. Ҳар бир республика ўз худудида аҳдномага асосан амал қилиш мажбурият-

ларини олди. Жумладан, ахдлашувчи томонларнинг манфаатларини ҳурмат қилиш, сувдан фойдаланишда бир-бирига зиён етказмаслик, сувдан фойдаланиш ва унинг захираларини ифлослантирмаслик ҳақида Ахдномада кўзда тутилган талабларга оғишмай амал қилиш мажбуриятлари эътиборда тутилади, деб келишиб олинди.

Томонлар сувни исроф қилмаслик, бу бебаҳо бойликдан самарали фойдаланиш хусусида, шунингдек, экология муаммолари, Орол денгизига ҳар йили зарур миқдорда сув етказиб туриш ҳақида бамаслаҳат бир фикрга келдилар.

1993 йил 6 майда Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни қабул қилиниб, у сув ва сувдан фойдаланишга доир муносабатларни тартибга солишдан, аҳоли ва халқ хўжалиги эҳтиёжлари учун сувдан оқилона фойдаланишдан, сувни булғаниш, ифлосланиш ва камайиб кетишдан сақлашдан, сувнинг зарарли таъсирини олдини олиш ва уни бартараф қилишдан, сув объектларининг ҳолатини яхшилашдан, шунингдек сувга доир муносабатлар соҳасида корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан иборат бўлди.

Мазкур қонунда давлат ҳокимияти ва бошқарув органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари ҳам аниқ кўрсатилди.

Жумладан, қонуннинг 5-моддасида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари қуйидагича кўрсатилган:

– сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисидаги қонунларни қабул қилиш, уларга ўзгартишлар ва қўшимчалар киритиш;

– сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга оид давлат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда сув хўжалигига оид стратегик давлат дастурларини қабул қилиш;

– Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг тасарруфига кирадиган бошқа масалаларни ҳал этиш.

Ушбу қонуннинг 6-моддаси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатларига бағишланган бўлиб, улар қуйидагилар:

– сув ресурсларидан комплекс ва оқилона фойдаланиш, уларни бошқариш ва муҳофаза қилиш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;

– сув ресурсларидан комплекс ва оқилона фойдаланиш, уларни бошқариш ва муҳофаза қилиш, шунингдек сувларнинг зарарли таъсирининг олдини олиш ҳамда уларни бартараф этиш соҳасида вазирликлар, давлат кўмиталари, идоралар, бошқа юридик шахсларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш;

– сув фондини ҳосил қилиш ва ундан фойдаланиш тартибини, сувдан фойдаланиш, сув истеъмоли меъёрларини ва сув объектидан сув олиш лимитларини (бундан буён матнда сув олиш лимитлари деб юритилади) тасдиқлаш тартибини белгилаш;

– сувларнинг давлат томонидан ҳисобга олиб борилишини ҳамда сувдан фойдаланишни назорат қилиш ва уларни муҳофаза этишни таъминлаш, давлат сув кадастри ва сув мониторингини юритиш;

– йирик авариялар, фалокатлар, экология танглиги ва сувларнинг зарарли таъсири олдини олиш ҳамда уларга барҳам бериш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқиш;

– сув ресурсларидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш, сув объектларини булғатганлик ва қуришиб қўйганлик учун ҳақ ундириш тартибини белгилаш;

– давлатлараро муносабатларни ривожлантириш;

– қонун ҳужжатларда назарда тутилган бошқа чора-тадбирларни амалга ошириш.

Шуниси эътиборлики, мазкур қонунда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатларига ҳам эътибор қаратилган.

Маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг сувга доир муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги тасарруфига қуйидагилар киради, чунончи:

– ўз ҳудудидаги сув ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилаш;

– сув ресурсларидан фойдаланишни тартибга солиш ва уларни муҳофаза қилиш соҳасида қонунийлик ҳамда ҳуқуқ-тартиботни таъминлаш;

– сув объектлари ҳолатини ҳисобга олиб бориш ва уларга баҳо бериш, сувлардан фойдаланилиши ва уларнинг муҳофаза қилиниши, белгиланган сув олиш лимитларига риоя этилиши, сувдан фойдаланувчиларнинг сувдан фойдаланиш ҳисобини юритишлари устидан назорат қилиб бориш;

– сув объектларини сақлаш ва уларнинг ҳолатини яхшилаш, сувларнинг зарарли таъсир кўрсатишини, шунингдек булғаниши-

нинг олдини олиш ва уни бартараф этиш ҳамда авариялар, тошқин, сел ва табиий офатлар натижасида вайрон бўлган объектларни тиклаш юзасидан тадбирлар ўтказиш;

– қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа масалаларни тартибга солиш (7-модда).

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратининг вазифаси сувдан фойдаланиш борасида белгилаб қўйилган тартибга барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, давлат, кооператив, жамоат корхоналари, ташкилотлар, муассасалар ва фуқароларнинг риоя қилишлари, сувни муҳофаза қилиш, сувнинг зарарли таъсирининг олдини олиш ва бартараф қилиш вазифаларини, сувни ҳисобга олиш қоидаларини, шунингдек, сув тўғрисидаги қонунларда белгилаб берилган бошқа қоидаларни бажаришларини таъминлашдир. «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 8-моддасига асосан сувдан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви қуйидагича кўрсатилган.

Сувдан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, шунингдек бу соҳада махсус ваколати бўлган ҳамда сувдан фойдаланишни бевосита ёки ҳавза (худудий) бошқариш орқали тартибга солиб турувчи давлат органлари ҳамда бошқа ташкилотлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги (ер усти сувлари), Ўзбекистон Республикаси Давлат Геология ва Минерал ресурслар қўмитаси (ер ости сувлари) ҳамда Ўзбекистон Республикаси саноатда ва кончиликда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат қўмитаси (ер ости иссиқ сувлари ва минерал сувлар) ўз ваколатлари доирасида сувдан фойдаланишни тартибга солиш соҳасида махсус ваколати бўлган давлат органлари ҳисобланади.

Маълумки, 1991 йилдан сув учун ҳақ тўлашнинг узок муддатга мўлжалланган иқтисодий нормативларини белгилаб қўйиш зарур деб топилди. Шунинг учун ҳам сув истеъмолининг белгилаб қўйилган лимитларига риоя қилинишини назорат этиш катта аҳамиятга эгадир. Бу масалага амалдаги сув қонунчилигида қуйидагича эътибор берилди.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратининг вазифаси сувдан фойдаланиш борасида белгилаб

қўйилган тартиби барча вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралар, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, деҳқон хўжаликлари ва фуқаролар риоя қилишлари сувни муҳофаза қилиш, сувнинг зарарли таъсирининг олдини олиш ва бартараф қилиш вазифаларини, сувни ҳисобга олиш қоидаларини, шунингдек сув тўғрисидаги қонунларда белгилаб берилган бошқа қоидаларни бажарилишини таъминлашдир.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини маҳаллий ҳокимият ва бошқарув органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги амалга оширадilar.

Сувдан фойдаланиш устидан идоравий назоратни Ўзбекистон Республикаси қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат геология ва минерал ресурслар қўмитаси органлари амалга оширадilar. Бундан ташқари, сувдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни амалга оширишда жамоат бирлашмалари, жамоалар ва фуқароларнинг иштироки аҳамиятлидир.

Жамоат бирлашмалари, жамоалар ўз низомларига мувофиқ сувдан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш бўйича тадбирларни амалга оширишда давлат органларига кўмаклашадilar. Бу тадбирларни ўтказишда давлат органлари жамоат бирлашмалари, жамоат ва фуқаролар таклифларини ҳисобга оладilar.

Хуллас, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза этиш устидан давлат бошқаруви ҳамда назоратини олиб бориш катта аҳамиятга эга бўлиб, сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш, тежаб-тергаш ва унинг софлигини сақлаш ҳамда ҳар қандай ножўя экологик ҳуқуқбузарликларнинг олишни таъминлайди.

«Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи» тушунчаси асосан икки ҳолат билан боғлиқ.

Биринчидан, у сув ҳуқуқининг асосий институтларидан бири бўлиб, сув ва сувдан оқилона фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш ҳамда сув билан боғлиқ барча муаммоларни ўз ичига олади.

Иккинчидан, сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари билан боғлиқ.

Асосан сувдан фойдаланиш ҳуқуқи кўпроқ сувдан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши ва бекор бўлиш асослари билан ҳам боғлиқдир.

Сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бир қатор принципларга асосланади:

- сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш;
- сув ресурсларини муҳофаза қилиш;
- бошқа барча табиат бойликлари билан чамбарчас боғлиқлиги;
- сув ресурсларидан қонунда кўрсатилган аниқ мақсадларда фойдаланиш;
- сувдан фойдаланиш давлатнинг экологик сиёсати билан бевосита боғлиқлиги;
- сувдан фойдаланганлик учун тегишли ҳақ тўлаш лозимлиги;
- сув қонунчилиги билан бирга бошқа барча экологик қонунларни ўз вақтида, кечиктирмай амалга ошириш ва бажариш;
- сувдан фойдаланиш билан боғлиқ халқаро шартномалар ва конвенцияларни ўз вақтида бажариш ва бошқалар.

Сув ресурсларидан фойдаланишнинг барча турлари «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг VII боб 21 ва 21¹-моддаларида аниқ кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 21-моддасига кўра, «сув объектлари аҳолининг ичимлик сувга бўлган эҳтиёжларини, маиший, даволаш, курорт, соғломлаштириш, хордиқ чиқариш ва бошқа эҳтиёжларини, қишлоқ хўжалиги, саноат, энергетика, транспорт, балиқчилик хўжалиги ҳамда бошқа давлат ёки жамоат эҳтиёжларини қондириш учун қонунларда кўзда тутилган талаблар ва шартларга риоя қилинган ҳолда фойдаланишга берилади. Оқинди сувларни оқизиш учун сув объектларидан фойдаланишга қонунларда кўзда тутилган ҳолларда ҳамда махсус талаблар ва шартларга риоя қилинган тақдирдагина йўл қўйилиши мумкин. Сув объектлари айти бир вақтда битта ёки бир нечта мақсадларда фойдаланишга берилиши мумкин». Республикамиз шароитида фойдаланадиган сув ресурсларининг асосий қисми қишлоқ хўжалигида суғориш мақсадларида ишлатилади. Унинг қолган қисми эса саноатда ҳамда маиший ва коммунал мақсадларда фойдаланилади. Ана шу ҳар учала йўналиш ҳам йилдан-йилга кўпроқ сув талаб қилмоқда. Натижада ҳудудимизда сув масаласи тобора жиддий муаммо бўлиб қолмоқда. Бундай

шароитда сувни тежаб-тергаб ишлатиш, унинг беҳуда кетишига йўл қўймаслик, қайтарма ва оқова сувлардан унумли фойдаланиш, энг муҳими – сув манбаларини ифлосланишдан ва ортиқча минералланишдан сақлаш талаб қилинади.

Бундан ташқари, сувдан фойдаланиш тури икки хил бўлади. Сувдан умумий фойдаланиш – сувнинг ҳолатига таъсир қиладиган иншоотлар ёки техникавий қурилмаларни қўлламай фойдаланиш.

Сувдан махсус фойдаланиш – иншоотларни ёки қурилмаларни қўллаш йўли билан фойдаланиш. Иншоотлар ёки техникавий қурилмаларни қўлламай туриб, аммо сувнинг ҳолатига таъсир қиладиган тарзда сув объектларидан фойдаланиш ҳам айрим ҳолатларда сувдан махсус фойдаланиш турига киритилиши мумкин.

Сувдан умумий ва махсус фойдаланиш турларининг рўйхати сув хўжалиги, табиатни муҳофаза қилиш, санитария назорати, геология ва минерал ресурслар органлари томонидан белгилаб қўйилади.

Шунингдек, сув қонунчилигида Сувдан биргаликда ва танҳо фойдаланиш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Жумладан, сув объектларидан биргаликда ёки танҳо фойдаланиш мумкин. Биргаликда фойдаланиладиган сув объектлари жумласига танҳо фойдаланиш учун берилмаган сув объектлари киритилиши мумкин.

Танҳо фойдаланиладиган сув объектларига маҳаллий ҳокимият органлари қарори асосида бирон корхона, ташкилот ва муассасага бутунлай ёки қисман бериб қўйилган сув объектлари киради.

Албатта, сув қонунчилигида сувдан экологик талабларга риоя қилиб фойдаланувчиларнинг бирламчи ва иккиламчилигига алоҳида эътибор берилган.

Танҳо фойдаланиш учун сув объектлари бериб қўйилган корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар сувдан бирламчи фойдаланувчилар ҳисобланиб, улар сув хўжалиги ва табиатни муҳофаза қилиш органлари билан келишган ҳолда бошқа корхоналар, ташкилотлар, муассасалар ва фуқароларга сувдан иккиламчи фойдаланиш учун рухсат беришга ҳақлидирлар. Сувдан иккиламчи фойдаланиш учун берилган рухсатномада сув объектини бериш мақсади ва ундан фойдаланишнинг асосий шартлари кўрсатилади.

Зарур ҳолларда сувдан иккиламчи фойдаланиш шартлари, тарафларнинг ўзаро ҳуқуқ ва бурчлари сувдан бирламчи ва иккиламчи фойдаланувчилар ўртасидаги шартнома билан расмийлаштирилади.

Сувдан бирламчи фойдаланувчи сувдан иккиламчи фойдаланувчининг бутун сув хўжалиги фаолияти учун жавобгар бўлади.

Сувдан иккиламчи фойдаланувчи, башорати сувнинг тегишли улушини сувдан бирламчи фойдаланувчи ўзлаштириб олган ёки ундан фойдаланган тақдирда, унга нисбатан даъво кўзғашга ва етказилган зарар қопланишини талаб қилишга ҳақлидир.

Албатта, сувдан фойдаланишнинг қонунда белгиланган муддатлари ҳам мавжуд. Сув объектлари доимий ёки вақтинча фойдаланиш учун берилади. Муддати аввалдан белгиланмаган ҳолда фойдаланиш – доимий фойдаланиш деб эътироф этилади. Сувдан вақтинча фойдаланиш муддати қисқа ва узоқ (3–20 йил) бўлиши мумкин.

Сув объектларидан вақтинча фойдаланиш муддатлари сувдан фойдаланувчи манфаатдор томонлар илтимосномасига биноан, шу сув тўғрисида қарор чиқарган ёки ундан махсус фойдаланиш учун рухсатнома берган давлат органлари томонидан узайтирилиши мумкин.

Демак, барча сувдан фойдаланувчиларга қонун асосида юқоридаги талабларга асосан сувдан фойдаланиш ҳуқуқи берилади. Агар сувдан фойдаланувчилар ундан фойдаланиш қоидаларига зид ҳаракатлар содир этсалар, уларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқлари бекор қилиниши ҳам мумкин.

Жумладан, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг X боб 36-39-моддаларида сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш асослари қуйидагича кўрсатилган:

– сувдан фойдаланишга эҳтиёж қолмаганда ёки ундан воз кечилганда;

– сувдан фойдаланиш муддати тугаганда;

– корхона, ташкилот, муассаса ёки деҳқон хўжалиги тугатилганда;

– сув хўжалиги иншоотлари бошқа сувдан фойдаланувчиларга берилганда;

– танҳо фойдаланилаётган сув объектларини қайтариб олишга зарурат туғилганда.

Сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш қоидалари бузилган ёки сув объектдан белгилаб қўйилганидан бошқа мақсадда фойдаланилган, сув ҳақи тўланмаган ҳолларда ҳам корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бекор қилиниши мумкин (ичимлик сувига бўлган эҳтиёж ва маиший эҳтиёжларни қондириш учун сувдан фойдаланиш ҳуқуқи бундан мустаснодир).

Қонунларда корхоналар, ташкилотлар, муассасалар, деҳқон хўжаликлари ва фуқароларнинг сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилишнинг бошқача асослари ҳам кўзда тутилиши мумкин.

Зеро, қонунчиликда сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш асослари билан бирга, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бекор қилиш тартиби ҳам аниқ ёритилган:

- сувдан махсус, шунингдек иккиламчи фойдаланиш учун берилган рухсатномани бекор қилиш;

- танҳо фойдаланиш учун берилган сув объектларини қайтариб олиш йўли билан бекор қилинади.

Сувдан махсус фойдаланиш ёки сувни махсус истеъмол қилиш унга рухсатнома берган органнинг қарори билан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бекор қилинади.

Хуллас, ушбу талаблар сувдан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муаммоларни ижобий ҳал қилиш билан бирга, сув тўғрисидаги қонунлар бузилишининг ҳам олдини олади.

Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг IX боб 32-35¹-моддаларида аниқ кўрсатилган. Мазкур қонуннинг 32-моддасида сувдан фойдаланувчиларнинг қуйидаги ҳуқуқлари баён этилган:

- сув объектлари қандай мақсадлар учун фойдаланишга берилган бўлса, сфақат шу мақсадлар учун фойдаланиш;

- сувдан фойдаланишни амалга ошириш учун қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда иншоотлар, қурилмалар ҳамда бошқа объектларни қуриш ва реконструкция қилиш;

- берилаётган сувнинг миқдори ва сифатини текшириш;

- қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларни истисно этганда, сувдан фойдаланиш тўғрисидаги шартнома бўйича олинмай қолган сув учун компенсация талаб қилиш;

- сув ресурсларини бошқаришга оид қарорлар қабул қилинишида иштирок этиш;

- манбанинг тахмин қилинган ва ҳақиқий сувлигидан келиб чиққан ҳолда сув олиш лимитларини ўзгартириш бўйича таклифлар киритиш;

- ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларининг бузилиши, шу жумладан белгиланган сув олиш лимитлари ва сув бериш режимига мувофиқ сув олиш ҳуқуқининг бузилиши туфайли етказилган зарарнинг ўрни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эгадир.

Сувдан фойдаланувчилар қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлиши мумкин.

Шунингдек, сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари қонун билан кўриқланади. Сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари бузилган тақдирда бу ҳуқуқлар қонунларда кўзда тутилган тартибда тикланиши лозим бўлади.

Зеро, қонунда сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқларини чеклаш ҳоллари ҳам ифода этилган. Мазкур қонуннинг 34-моддасига асосан қонунларда кўзда тутилган ҳолларда аҳоли сиҳат-саломатлигини сақлаш мақсадларини, давлатнинг бошқа манфаатларини, шунингдек сувдан бошқа фойдаланувчилар манфаатларини кўзлаб, сувдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари чеклаб қўйилиши мумкин. Лекин бу ҳолда аҳолининг ичимлик ва маиший эҳтиёжлари учун сув объектларидан фойдаланиш шарт-шароитлари ёмонлашиб қолмаслиги лозим.

Айниқса, барча сув ва сув объектларидан фойдаланувчилар қонунда кўрсатилган мажбуриятларни ҳам амалга оширишлари зарур.

Сувдан фойдаланувчилар:

– сув объектларидан оқилона фойдаланиши, сувни тежаб сарфлаш, сувларнинг сифатини тиклаш ва яхшилаш тўғрисида ғамхўрлик қилиши;

– белгиланган сув олиш лимитларига ва сувдан фойдаланиш қоидаларига риоя этиши;

– сувдан махсус фойдаланишда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда рухсатномани расмийлаштириши;

– ифлослантирувчи моддалар мавжуд бўлган оқинди сувларни сув объектларига оқизишни тамомила тугатиш чора-тадбирларини кўриши;

– бошқа сувдан фойдаланувчилар ва сув истеъмолчиларининг ҳуқуқлари ҳамда қонуний манфаатлари бузилишига, шунингдек сув объектларига, хўжалик объектлари ва табиий ресурсларга (ерлар, ўрмонлар, ҳайвонот дунёси, фойдали қазилмалар ва бошқаларга) зарар етказилишига йўл қўймаслиги;

– сув объектларини, сувни муҳофаза қилиш иншоотларини ва бошқа иншоотларни, техник қурилмаларни техник жиҳатдан соз ҳолатда сақлаши, уларни ишлатиш сифатини яхшилаши ҳамда улардан фойдаланишнинг белгиланган қоидаларига риоя этиши;

– сувни олиш ва беришда сув миқдори ҳисобини юритиши, шунингдек қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисоботни тақдим этиши;

– сув ресурсларидан фойдаланганлик, шунингдек сувни етказиб бериш бўйича хизматлар ва кўрсатилган бошқа сув хўжалиги хизматлари учун тўловларни ўз вақтида шартномавий асосда тўлаши;

– сувни тежаш чора-тадбирларини кўриши;

– сув ресурсларидан оқилона фойдаланишда сув истеъмолчиларига кўмаклашиши;

– сувларнинг булғаниши, ифлосланиши ва камайиб кетишининг олдини олиш ҳамда уларни бартараф этиш, сув объектларига сувларнинг зарарли таъсирини бартараф этиш чора-тадбирларини кўриши, шунингдек ер усти ва ер ости сувлари тўпланадиган майдонларнинг ифлосланишига йўл қўймаслиги;

– сув объектларининг сувни муҳофаза қилиш зоналари, соҳил бўйи минтақалари ва санитария муҳофазаси зоналарини сақлашнинг белгиланган режимига риоя қилиши;

– сувлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга оширувчи органларнинг вакилларини ўз сув хўжалиги объектларига белгиланган тартибда киритиши ҳамда уларга зарур ахборотни тақдим этиши;

– сувларнинг ва сув объектларининг ҳолатига таъсир этадиган авариялар ва бошқа табиий ҳамда техноген хусусиятли фавқулодда вазиятлар юзага келганлиги тўғрисида маҳаллий давлат ҳокимияти органларини ўз вақтида хабардор қилиши ва уларнинг оқибатларини бартараф этиш бўйича ишларни амалга оширишда, шунингдек сув объектларида таъмирлаш-тиклаш ишларида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда иштирок этиши;

– балиқларни, бошқа сув флораси ва фаунасини муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириши шарт.

Сувдан фойдаланувчилар зиммасида қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин (35-модда).

Хуллас, сувдан фойдаланувчиларнинг қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларга риоя қилишлари, ушбу талабларни доимо амалга оширишлари сувдан оқилона фойдаланиш масаласига ёрдам беради.

Сувларни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида сув ресурсларидан фойдаланувчилар ундан оқилона, тежаб фойдаланишлари, уни муҳофаза қилишлари шарт. Агар ушбу талабларга риоя қилинмаса, Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ тегишли ҳуқуқий жавоб-

гарлик мавжуд эканлигини эслатиш лозим. Сув тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун тегишли жавобгарлик масаласи Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг XXVII боб 114-116-моддаларида ўз аксини топган.

Ушбу қонуннинг 114-моддасида кўрсатилганидек, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқага бериш ҳамда давлатнинг сувга эгалик ҳуқуқини ошқора ёки яширин шаклда бузадиган бошқа хил битимлар ҳақиқий ҳисобланмайди.

Битимларни бузишда айбдор бўлган шахслар, шунингдек:

– сув объектларини ўзбошимчалик билан эгаллаб олган ёки сувдан ўзбошимчалик билан фойдаланган;

– сувдан фойдаланиш лимитларини бузган ҳолда сув олган;

– дарёларни булғаган ва ифлослаган;

– сувни булғаш ва ифлослашнинг ёки сув етказадиган зарарли таъсирнинг олдини оладиган иншоотлари ва қурилмалари бўлмаган корхоналарни, коммунал объектларни ва бошқа объектларни ишга туширган;

– сувдан (сув объектларидан чиқариб ёки ажратиб олинган сувдан) хўжасизлик билан фойдаланган;

– сув ҳавзаларида сувни муҳофаза қилиш режимини бузиб, унинг булғанишига, тупроқни сув ювиб кетишига ва бошқа зарарли ҳодисалар рўй беришига сабаб бўлган;

– сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларига шикаст етказган ва уларни вайрон қилган;

– сув хўжалиги иншоотларини ва қурилмаларини ишлатиш қоидаларини бузган;

– сувнинг ҳолатига таъсир қилувчи тўсиқлар, насос станциялари ва бошқа иншоотларни ўзбошимчалик билан қурган;

– сув ҳақи ва сувдан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун солинган жарималарни ўз вақтида тўламаган;

– режаларда кўзда тутилиб, сувни булғаниш, ифлосланиш ва камайиб кетишдан сақлашни, шунингдек сув ҳоллати ва режимини яхшилашни таъминловчи гидротехника, технология, ўрмон-мелиорация, санитария-техника тадбирлари ва бошқа тадбирларни амалга оширмаган;

– водопровод ва канализация тармоқларига ўзбошимчалик билан уланган;

– фойдаланиш ва кузатиш қудуқларини йўқ қилиб ташлаган ёки уларга зарар етказган;

– сув қудуқларини бурғилашнинг белгиланган қоидалари ва технологиясини бузган;

– сувни муҳофаза қилиш иншоотлари ва қурилмаларини қўришнинг меъёрий муддатларини барбод қилган;

– қурилиши тугалланмаган сувни муҳофаза қилиш иншоотларини уларнинг самарали ишлашига салбий таъсир этувчи кам-кўстини битирмай ва лойиҳадан четга чиқишлар билан фойдаланишга топширган;

– сувни муҳофаза қилиш қоидаларига риоя этмаган;

– сувдан фойдаланганлик ҳақидаги давлат ҳисоботларини тақдим этмаган ёки ушбу маълумотларни бузиб кўрсатган;

– табиатни муҳофаза қилиш назоратини амалга оширувчи органларнинг кўрсатмаларини бажармаган;

– алоҳида қўриқланадиган сув объектлари режимини бузганликда айбдор бўлган шахслар қонунларга мувофиқ жиноий, маъмурий ва ўзга тарздаги жавобгарликка тортиладилар.

Қонунларда сув тўғрисидаги қонунларнинг бошқа турдаги бузилишлари учун ҳам жавобгарлик белгилаб қўйилиши мумкин.

Умуман олганда, сув ресурсларидан ноқонуний фойдаланганлик, у тўғрисидаги қонунларни бузганлик ва сувни муҳофаза қилиш талабларига эътибор бермаганлик учун интизомий, фуқаролик, маъмурий ва жиноий ҳуқуқий чора-тадбирлар мавжуд.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик деярли кўпроқ меҳнат интизомини бузиш оқибатида сув ресурсларидан оқилона фойдаланмаган тақдирда ёки сув тўғрисидаги қонунлар бузилганда пайдо бўлиши мумкин.

Сув ва сувдан фойдаланиш, уни муҳофаза қилиш талабларини бузганлик учун, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддасига асосан, ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1) хайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш ушбу Меҳнат кодексининг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларининг қўлланилиши тақиқланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик эса кўпроқ сув тўғрисидаги қонунларни бузиш ёки ундан оқилона фойдаланмаслик оқибатида келтирилган ёки етказилган зарар натижасида келиб чиқади. Жумладан, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунинг 114-моддасига асосан, сувдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқага бериш ҳамда давлатнинг сувга эгалик ҳуқуқини ошкора ёки яшириш шаклда бузадиган бошқа хил битимлар ҳақиқий ҳисобланмайди.

Мазкур қонунинг 116-моддасига биноан, ўзбошимчалик билан эгаллаб олинган сув объектлари улардан қонунсиз фойдаланиш вақтида қилинган харажатлар қопланмаган ҳолда ўз эгасига қайтариб олиб берилади.

Шунингдек, «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг XXVIII боб 117-118-моддалари «сув тўғрисидаги қонунларни бузиш натижасида етказилган зарарларни ундириш» ва «зарар етказишда айбдор бўлган мансабдор шахслар ва бошқа ходимларнинг моддий жавобгарлиги» масалаларига бағишланган.

Ушбу қонуннинг 117-моддасига асосан, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, қишлоқ хўжалиги кооперативлари (ширкатлари), фермер ва деҳқон хўжаликлари ва фуқаролар сув тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш натижасида етказилган зарарларни қонун ҳужжатларида белгиланадиган миқдорда ва тартибда қоплашлари шарт.

Бундан ташқари, мазкур қонуннинг 118-моддасида зарар етказган мансабдор шахслар ва бошқа ходимларнинг моддий жавобгарлигига ҳам алоҳида эътибор берилган. Жумладан, корхоналар, ташкилотлар ва муассасалар зарар харажатларини тўлашда айбдор бўлган мансабдор шахслар ва бошқа ходимлар белгиланган тартибда моддий жавобгар бўладилар.

Таъкидлаш керакки, асосан сув ресурсларидан оқилона фойдаланмаслик, улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун деярли кўп ҳолларда маъмурий ва жиноий жавобгарликлар қўлланилади.

Сув ресурсларини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари сифатида *маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик* қўлланилиши мумкин. Ушбу ҳуқуқий жавобгарлик «Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги кодексидан аниқ кўрсатилган. Мазкур кодекснинг 72-моддасига кўра, сувларни

ифлослантириш ёки булғатиш, сув тўплаш иншоотларида сувни муҳофаза қилиш режимини бузиш – фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Корхоналар, коммунал ва бошқа объектларни сувларнинг ифлосланиши ва булғаниши ёки уларнинг зарарли оқибатлари олдини оловчи иншоотлар ва қурилмаларсиз фойдаланишга топшириш, шунингдек сув объектларининг табиий ҳолатини бузувчи бошқа ҳаракатлар қилиш – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Сув қудуқларини қазининг белгиланган қоидалари ва технологиясини бузиш, ишлатилаётган ва кузатув қудуқларини йўқ қилиб юбориш ёки шикастлантириш, сув ўзи чиқадиган қудуқларни тартибга соладиган қурилмалар билан жиҳозлаш, шунингдек ишлатишга яроқсиз қудуқларни консервациялаш ёки йўқ қилиш чораларини кўрмаслик, сифатли ер ости сувлари ҳосил бўладиган теграда ер ости сувларининг ифлосланиши ёки уларнинг сифати ёмонлашиши манбаи бўлиб қолиши мумкин бўлган саноат, қишлоқ хўжалик иншоотлари ва бошқа объектларни жойлаштириш – фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг иккидан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса, бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи, иккинчи ёки учинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса,

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса, уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Мазкур Кодекснинг 74-моддасида ҳам сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли қоидаларини бузиш билан боғлиқ бўлган ҳуқуқбузарлик учун маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Табиий сув оқимлари (жилғалар, сойлар, дарёлар ва бошқалар), сув ҳавзалари (кўллар, денгизлар, ер ости сувли қатламлари) ва бошқа табиий сув объектларидан олинадиган сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли қоидаларини, сув олиш лимитларини бузиш, шунингдек лойиҳада назарда тутилган балиқларни муҳофаза қилиш

иншоотлари ва қурилмалари бўлмаган ҳолда улардан сув олишни амалга ошириш –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – икки бараваридан олти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Сунъий сув оқимлари (очиқ ва ёпиқ каналлар, коллектор-дренаж тармоқлари), сув ҳавзалари (сув омборлари, сел сувлари тўпланадиган жойлар, ҳовузлар ва бошқалар) ҳамда бошқа сунъий сув объектларидан олинадиган сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли қоидаларини бузиш, яъни сувдан хўжасизларча фойдаланиш, сувларнинг ва сув объектларининг ҳолатига таъсир этувчи гидротехника ишларини ва бошқа ишларни ўзбошимчалик билан бажариш, сув объектларидан белгиланган сув олиш лимитлари, сувдан фойдаланиш ва сув истеъмоли режаларини бузиш –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан икки қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан тўрт бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан олти бараваригача, мансабдор шахсларга эса – олти бараваридан ўн тўрт бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Шунингдек, ушбу Кодекснинг 75-моддасида «Сувларнинг давлат ҳисобини юритиш қоидаларини бузганлик» учун маъмурий жавобгарлик кўрсатилган. Сув объектларидан олинадиган ва уларга қуйиладиган сув миқдорининг дастлабки ҳисобини юритиш ва оқиб келиб қўшилаётган сувлар сифатини аниқлаш қоидаларини бузиш, шунингдек давлат сув кадастри юритишнинг белгиланган тартиб-бини бузиш –

мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Айни пайтда, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 76-моддасида сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларини

шикастлантириш, улардан фойдаланиш қоидаларини бузганлик учун ҳам маъмурий жавобгарлик белгиланган.

Жумладан, сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларини шикастлантириш, энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Сув хўжалиги иншоотлари ва қурилмаларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш,

мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузганлик учун *жиноий жавобгарлик* ҳам белгиланган.

Ушбу кодеснинг 203-моддасига биноан, сув ёки сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Кейинги пайтларда сув ҳуқуқий жавобгарлигини кўллаш таклиф қилинмапти. Бунга кўра, сувдан фойдаланувчилар маълум пайтгача сувдан фойдаланиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин.

Хуллас, сув манбаларини муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш, улар тўғрисидаги қонунларни ўз вақтида бажариш ва уларга амал қилиш сув билан боғлиқ ҳуқуқбузарликларнинг олдини олади ва унга қарши курашишга ёрдам беради.

3-§. Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари

Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш ишида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли анча катта. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар «Ўзбекистон Республикаси «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунинг 4-моддасида кўрсатилган ягона давлат сув фонди: дарёлар, кўллар, сув омборлари, бошқа ер усти сув ҳавзалари ва сув манбалари, канал ва ҳовузларнинг сувлари, ер ости сувлар ва музликларни муҳофаза қилиш ҳамда мавжуд сув ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминлайди.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан бири бўлган прокуратура органлари Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг ижроси устидан назоратни амалга оширади, маъмурий ва жинойий ишларни ҳамда сув ресурсларига етказилган зарарни қоплаш даъвосини кўзғатади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар тизимидаги ички ишлар органлари Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг ижроси таъминлашда ўз таркибига кирувчи қуйидаги:

- кўриқлаш хизмати;
- профилактика инспекторлари;
- тергов бўлими;

– жинойят қидирув бўлими ва бошқа хизмат соҳалари ҳуқуқбузарликларнинг олдини олиш ва сувга оид қонунлар ижросини таъминлашда ўз ваколатлари доирасида иштирок этадилар.

Масалан, биргина ички ишлар органлари тизимидаги кўриқлаш хизмати мавжуд давлат ва алоҳида аҳамиятга эга бўлган сув объектларини (масалан сув омборлари) кўриқлайдилар. Ички ишлар органларининг мазкур кўриқлаш функцияси тегишли шартнома, ўзаро келишув асосида ҳам олиб борилиши мумкин. Шунингдек, профилактика инспекторлари ҳам ўз ҳудудларида сув объектларини муҳофаза этиш, уни ифлослантирмаслик, санитария талабларига мослиги ва бошқа масалаларга оид тадбирларни ҳам олиб борадилар.

Умуман олганда, ички ишлар органларининг барча фаолияти «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасига, яъни «Сувлар ва сув ҳавзаларидан фойдаланиш шартлари»га тўла мос келиши ва амалдаги экологик қонунлар асосида бажарилиши лозим.

Хулоса қилиб айтганда, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг экологик қонунлар ижросини таъминлаш фаолияти катта аҳамиятга эга бўлиб, экологик қонун талабларини бажариш, табиат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда ёрдам беради.

Зеро, табиатга, ўсимликлар дунёсига нотўғри муносабатда бўлишга чек қўйиш, табиат бойликларини муҳофаза қилиш ва кўпайтириш нафақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг, балки ҳаммамизнинг асосий бурчимиздир.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

- 1. «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун қачон қабул қилинган?*
- 2. «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг асосий мақсад ва вазифалари нималардан иборат?*
- 3. Сув мониторинги нима?*
- 4. Сув билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби қандай?*
- 5. Сув билан боғлиқ муносабатларни тартибга солишда маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатлари нималардан иборат?*
- 6. Сувдан фойдаланиш тартибини бузганлик учун жавобгарлик турларини санаб беринг.*
- 7. ИИОларининг сув тўғрисидаги қонун ҳужжатларига риоя этилишини таъминлашдаги ўрни ва вазифалари нималардан иборат?*
- 8. Ўзбекистон Республикасининг сув фондини қандай сувлар ташкил қилади?*
- 9. Сувдан фойдаланишнинг қандай турлари мавжуд?*
- 10. Сув объектларидан фойдаланиш муддатлари неча турга бўлинади?*

Олтинчи боб

**ЕР ОСТИ БОЙЛИКЛАРИ ВА АТМОСФЕРА ҲАВОСИДАН
Фойдаланиш, уларни муҳофаза қилишнинг
ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБИ**

**1-§. «Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни экологик
муҳофаза қилишнинг ҳозирги аҳволи, ҳуқуқий тартиби»
тушунчаси ва мазмуни**

Она заминимизда табиат ином этган бойликлар кўп, аммо биз уларнинг аксариятидан эҳтиёжимизга яраша фойдаланамиз. Мана шу бойликлар ичида ер ости бойликлари бениҳоя катта аҳамиятга эга. Ер ости бойликларининг асосий хусусияти шундан иборатки, улар тикланмайдиган табиий ресурсларга киради. Негаки, уларни ўсимлик, ҳайвонот дунёси сингари тиклаб бўлмайди. Шундай экан, уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш, айниқса улардан оқилона фойдаланиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришгач барча маънавий ва табиий бойликлар Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, мулкига айланди. Ер ости хазиналари – олтин, кумуш, рангли ва нодир металллар, энг қимматбаҳо стратегик хом ашё бўлган уран ҳамда юзлаб бошқа ресурслар бундан буён республика халқи манфаатларига хизмат қиладиган бўлди.

Ўзбекистон ерлари турли фойдали қазилма бойликларига эга. Ватанимиз ҳудудида 2500дан зиёд ер ости бойликлари нуқталари мавжуд. Республикамиз МДХ давлатлари ичида олтин қазиб олиш бўйича 2-ўринда, кумуш, газ бўйича 3-ўринда туриши ҳаммамизни қувонтиради.

Шуниси эътиборлики, ҳозирги пайтда қазиб олинаётган 900 дан зиёд нуқталарда 100 хил турдаги минерал хом ашё борлиги аниқланган ва 60 хили саноат ишлаб чиқаришида фойдаланилади.

Мустақил Республикамизда 142 та нефт, газ, 6 та кўмир, 34 та асл металл, 7 та қора металл, 54 та рангли металл, 49 та тоғ-кон, 19 та цемент ишлаб чиқариш, 37 та тоғ-кимёвий, 372 та қурилиш материаллари корхоналари, 172 та ер ости сувлари захиралари мавжуд.

Ўзбекистоннинг такрорланмас бойликлари ҳамиша муҳофазага ва оқилона фойдаланиш тартибига муҳтож. Сир эмас, мустақил-

ликка эришгунимизга қадар республикаимиз ҳудудида жойлашган барча олтин конлари собиқ тузумнинг олтин хазинасини тўлдирувчи хом ашё базаси сифатида хизмат қилди. Ўзбекистон мамлакатнинг асосий валюта цехларидан бирига айланди. Бироқ бу юртда яшаётган халқ бундан сариқ чақалик наф кўрмади. Аксинча, жуда катта табиий бойликларга эга бўлган меҳнатсевар, сабртоқатли халқ қарздор деган таъналарни эшитиб қолди. Қазиб олинган қимматбаҳо маҳсулот Ўзбекистон қуёшини кўрмасдан, пешма-пеш марказдаги маҳсус заводга жўнатиб турилди. Россия федерацияси ҳудудида жойлашган ва собиқ СССРда ягона бўлган бу корхонада юртимиздан юборилган олтин хом ашёси қайта ишланиб, соф олтин ҳолида (99,9 фоиз) ажратиб олинади.

Шуни мамнуният билан қайд этиш жоизки, Ўзбекистоннинг мустақил давлат деб эълон қилиниши ва республикаимиз раҳбариятининг тинимсиз ҳаракатлари эвазига ўлкаимиз ҳудудидаги бутун ер ости бойликларининг четга олиб чиқиб кетилишига батамом чек қўйилди. Натижада Ўзбекистоннинг олтин хазинасини яратиш учун чинакам асос яратилди. Эндиликда республикаимизда соф олтин ажратиб олиш учун имкониятлар яратилди.

Таъкидлаш жоизки, Ўзбекистон Республикасида 2002 йил 13 декабрда «Ер ости бойликлари тўғрисида»¹ги қонуннинг қабул қилиниши барча турдаги ер ости бойликларига бўлган муносабатни тубдан ўзгартириш учун асос бўлди.

Жумладан, ушбу қонуннинг 4-моддасида кўрсатилганидек, ер ости бойликлари Ўзбекистон Республикасининг мулки бўлиб, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир.

Шуни қайд этиш лозимки, мазкур талаблар Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги ҳамда бошқа экологик қонунларда ҳам ўз ифодасини топди.

Хусусиятли томони шундаки, ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунга асосан, кончилик муносабатлари ушбу қонун ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади. Қорақалпоғистон Республикасида кончилик муносабатлари Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш чоғида юзага келадиган,

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2003. – № 1-2. – 1-м.

ердан, ер усти сувларидан, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсидан, атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муносабатлар тегишли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Ер қаърининг фойдаланилаётган ва фойдаланилмаётган участкалари, шунингдек техноген минерал ҳосилалар ер ости бойликлари давлат фондини ташкил этади (5-модда).

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга доир талабларни бажариш эътиборга молик масаладир ва у ҳар қандай шароитда ер ости бойликларидан оқилона фойдаланишни ва экологик ҳуқуқий муҳофаза қилишни таъминлайди.

Ер қаъридан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга доир асосий талаблар «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг IV бўлим, 35-моддасида аниқ кўрсатилган. Ер қаъридан оқилона фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишга доир асосий талаблар:

– ер қаърини геологик жиҳатдан ўрганиш тўла-тўқис бўлишини ва ундан комплекс фойдаланилишини таъминлаш;

– фойдали қазилмаларнинг ўзбошимчалик билан кавлаб олинishiга ва улар жойлашган майдонларда иморат қурилишига йўл қўймаслик;

– фойдали қазилмалар захираларининг давлат ҳисоби юритилишини амалга ошириш;

– фойдали қазилмалар захираларини тасдиқлаш ва геологик материалларнинг давлат экспертизасини ўтказиш;

– ер қаъридан асосий фойдали қазилма ва у билан бирга жойлашган фойдали қазилмалар ҳамда қўшилиб чиқадиган фойдали компонентларнинг иқтисодий жиҳатдан рентабелли захиралари мумкин қадар тўлиқ чиқариб олинishiни таъминлаш;

– фойдали қазилма конларини сув босишдан, сув чиқиб кетиб тўлиб қолишдан, ёнғиндан ҳамда фойдали қазилмалар сифатини ва конларнинг sanoat кўламидаги аҳамиятини пасайтирувчи ёки уларни ишга солишни мураккаблаштирувчи бошқа омиллардан муҳофаза қилиш;

– ер қаърида консервация қилиб қўйиладиган фойдали қазилмалар захираларининг, ер қаъридан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни олиб боришда кон қазилмалари, қудуқлар ва ер ости иншоотларининг сақланишини таъминлаш;

– углеводородлар ва уларни қайта ишлаш асосида ҳосил қилинган маҳсулотларни, бошқа моддалар ва материалларни ер

остида сақлашда, чиқиндиларни сақлаш ва кўмишда, оқова сувларни чиқариб ташлашда ер қаъри ифлосланишининг олдини олиш;

– фойдали қазилмаларни кавлаб олувчи корхоналарни ва фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини тугатиш ва консервация қилишни белгиланган тартибда ўтказишдан иборат.

Шуниси эътиборлики, ер ости бойликларидан фойдаланиш ва минерал хом ашёни қайта ишлаш билан боғлиқ ишларни бажариш лойиҳалари давлат экология экспертизасидан ўтказилиши лозим.

Давлат экология экспертизасида талаб қилинмайдиган ишлар рўйхати Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тасдиқланади.

Ҳаётий талаб ва эҳтиёжлар шунини тақозо қилмоқдаки, фойдали қазилмалар жойлашган майдонларда ва унга яқин жойларда иморат қуриш ҳолатлари содир бўлмоқда. Шу муносабат билан қонунчиликда мазкур майдонларда иморат қуриш билан боғлиқ шартлар амалдаги ер ости бойликлари тўғрисидаги қонунда ўз аксини топган.

Жумладан, аҳоли пунктлари, саноат объектлари ва бошқа объектларни жойлаштириш учун участкалар танлашда бўлғуси иморат қуриладиган участканинг ер қаърида фойдали қазилмалар йўқлиги тўғрисида Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасининг хулосаси керак.

Алоҳида ҳолларда саноат кўламида ўзлаштиришга топширилмаган фойдали қазилма конлари (кенг тарқалган фойдали қазилмаларнинг конлари бундан мустасно) жойлашган майдонларда иморат қуришга, шунингдек бундай конлар жойлашган ерларда фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини жойлаштиришга, қончилик муносабатлари соҳасидаги махсус ваколатли давлат органлари билан келишувга мувофиқ, ер қаъридан фойдали қазилмаларни чиқариб олиш имкониятлари таъминланиши ҳисобга олинган ҳолда, йўл қўйилади.

Фойдали қазилмалар жойлашган (кенг тарқалганларидан ташқари) майдонларда иморат қуришга ва бундай жойларда қазилма қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини жойлаштиришга алоҳида ҳолларда, қончилик муносабатлари соҳасида махсус ваколат берилган давлат бошқарув органлари билан келишилган ҳолда ва ер қаъридан фойдали қазилмаларни

қазиб олиш имкониятлари таъминланган тақдирда йўл қўйилади.

Кенг тарқалган фойдали қазилмалар жойлашган майдонларда иморат қуришга, шунингдек бундай жойларда фойдали қазилма қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини жойлаштиришга кончилик муносабатлари соҳасида махсус ваколат берилган давлат бошқарув органларининг хулосаси бўлган тақдирда ҳокимият маҳаллий органларининг рухсати билангина йўл қўйилади.

Қурилиш объектлари иморат қуриш ва режаси тасдиқланган лойиҳаларида назарда тутилган чегаралардаги майдонларда олиб борилганда бундай хулоса талаб қилинмайди.

Шунингдек, қимматбаҳо металлларнинг майда туб конларини қидиришни уларни ер ости усулида ишлатиш билан қўшиб олиб боришга Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланган тартибда йўл қўйилади («Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 38-моддаси).

Фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланиш учун ер қаъридан фойдаланиш белгиланган тартибда тасдиқланган техник лойиҳаларга мувофиқ амалга оширилади.

Фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларидан фойдаланишда чиқиндилар ва оқова сувлар зарарсизлантирилиши ёки белгиланган чегара доирасидан четга чиқмаслиги таъминланиши, шунингдек уларнинг кон қазилмаларига, ер юзасига, атмосфера ҳавосига ва сув объектларига кириб боришининг олдини олишга қаратилган чора-тадбирлар кўрилиши керак («Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 39-моддаси.)

Ер ости бойликларидан фойдаланишда ноёб очик геологик жинслар ва минералогик ҳосилалар, метеоритлар, палеонтологик, археологик ҳамда фан ва маданият учун аҳамиятга молик бошқа объектлар топилиб қолган ҳолларда ер ости бойликларидан фойдаланувчилар тегишли участкадаги ишларни тўхтатиб, бу ҳақда манфаатдор давлат органларига хабар қилишлари шарт.

Алоҳида илмий ёки маданий қимматга молик ер ости бойликлари участкаларини давлат кўрикхоналари ёхуд табиат ёки маданият ёдгорликларига мўлжаллаб ажратиб олиш қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Ўзбекистон геология-қидирув ходимлари республикамиз равнақи йўлида ёқилги-энергетика, қурилиш индустрияси базала-

рини мустаҳкамлаш, қимматбаҳо металллар ва бошқа фойдали хом ашё қазиб олувчи йирик саноат комплекси районларида қазилма бойликлар захираларини аниқлашни кўпайтириш, сув таъминотидаги бир қатор йирик муаммоларни ҳал қилиш йўлида изланишлари лозим. Чунки, бу масалага мамлакатимизда алоҳида эътибор қаратилиб, Ўзбекистон Республикаси Президенти 1991 йилда «Ўзбекистон Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасини ташкил этиш тўғриси»да алоҳида фармон қабул қилди. Бизнингча, бу тармоққа янгича ҳуқуқий мақом берилиши, геология-қидирув ишларини олиб боришда барқарорликка эришишни, энг муҳими эса республика эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда экологик талаблар асосида геология тармоғининг юксалишини таъминлайди.

Хуллас, ер ости бойликлари ва фойдали қазилмалардан қуйидаги шартлар билан фойдаланилса: қазиб олишда ана шу бойликлар ва қазилма-ресурслардан комплекс ва оқилона фойдаланиш таъминланса, шунингдек атроф-муҳит, ер ости бойликлари ифлосланишининг олди олинса; фойдали қазилмаларни ковлаб олиш чоғида ҳолати ўзгарган ерлар рекультивация қилинса; қайта тикланадиган фойдали қазилмалардан табиий қайта тикланишига эришиладиган даражадагина фойдаланилса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилишда давлат бошқаруви катта аҳамиятга эга.

Шу муносабат билан, Ўзбекистон Республикасининг 2002 йил 13 декабрда қабул қилинган «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги¹ қонунида ҳам ушбу масалага алоҳида эътибор берилган.

Жумладан, мазкур қонуннинг 7-моддасига асосан: «Кончилик муносабатлари соҳасидаги давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек махсус ваколатли давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси кончилик муносабатлари соҳасидаги махсус ваколатли давлат органлари ҳисобланади».

¹ Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – 2003. – №1-2. – 1-м.

Ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш устидан давлат бошқаруви Вазирлар Маҳкамасининг асосий диққат эътиборида туради ҳамда қонунга асосан бир қатор ваколатларга эга бўлади. Ўзбекистон Республикаси «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунга биноан Вазирлар Маҳкамасининг қуйидаги ваколатлари мавжуд:

- ер ости бойликлари давлат фондини тасарруф этиш;
- минерал хом ашё базасини ривожлантириш ва такрор ҳосил қилиш, ер қаърини муҳофаза қилиш давлат дастурларини тасдиқлаш ҳамда уларнинг амалга оширилишини назорат қилиб бориш;
- ер қаъри участкаларини фойдаланишга бериш ва ер қаъри мониторингини амалга ошириш тартибини белгилаш;
- фойдаланишга берилган ер қаъри участкаларининг давлат ҳисоби юритилишини ва ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқлари давлат рўйхатидан ўтказилишини ташкил қилиш;
- фойдали қазилмалар захираларини тасдиқлаш ҳамда фойдали қазилмалар захиралари давлат баланси, фойдали қазилма конлари, фойдали қазилма белгилари ва техноген минерал ҳосилалар давлат кадастри юритилиши тартибини белгилаш;
- кенг тарқалган фойдали қазилмалар рўйхатини тасдиқлаш;
- ер қаърини геологик жиҳатдан ўрганган, ундан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини ташкил қилиш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш (8-модда).

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий муҳофаза қилишда барча органлар қатори маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ҳам алоҳида ўрни мавжуд. Шу муносабат билан амалдаги «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунчиликда, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қончилик муносабатлари соҳасидаги бир қатор ваколатларининг кўрсатилиши катта аҳамиятга эгадир. Мазкур қонуннинг 9-моддасига асосан, қончилик муносабатлари соҳасида маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ваколатлари жумласига:

- тегишли ҳудудда минерал хом ашё базасини ривожлантириш ва такрор ҳосил қилиш, ер қаърини муҳофаза қилиш давлат дастурлари ишлаб чиқирилиши ва амалга оширилишида иштирок этиш ҳамда уларнинг бажарилиши устидан назоратни амалга ошириш;

– кенг тарқалган фойдали қазилмалар кавлаб олинаётганда ер қаъридан фойдаланиш шартларини келишиб олиш;

– ер қаъридан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

– қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ваколатларни амалга ошириш киради.

«Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи» тушунчасини тўлиқ тасаввур этиш учун ер ости бойликларидан фойдаланиш турлари ҳақида тегишли тушунчага эга бўлиш лозим.

Демак, ер ости бойликларидан фойдаланиш турларини тўғри туркумлаш ер ости бойликларидан оқилона фойдаланиш ҳамда уларни ҳуқуқий экологик муҳофаза қилишни амалга ошириш учун катта аҳамият касб этади.

Ер ости бойликларидан фойдаланишни туркумлашнинг асоси бўлиб, уларни табиат объекти сифатидаги роли ҳисобланади.

«Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасида ер қаъридан фойдаланишнинг қуйидаги турлари аниқ кўрсатилган:

– геологик жиҳатдан ўрганиш;

– фойдали қазилмаларни кавлаб олиш;

– техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш;

– фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини, шу жумладан нефть, газ, газ конденсати, бошқа моддалар ва материалларни ер остида сақлаш иншоотларини қуриш ҳамда улардан фойдаланиш, чиқиндиларни сақлаш ва кўмиб ташлаш;

– алоҳида муҳофаза этиладиган геологик объектларни барпо қилиш;

– нодир тош хом ашёси намуналарини, палеонтологик қолдиқларни ва бошқа геологик коллекциябоп материалларни тўплаш.

Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунига асосан ер ости бойликларидан фойдаланувчилар, яъни субъектлар юридик ва жисмоний шахслар ҳисобланадилар.

Мазкур ер ости бойликларидан фойдаланувчи субъектларга ер ости бойликларидан фойдаланиш чекланмаган ёки чекланган муддатга берилиши мумкин.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, ер ости бойликлари умуммиллий бойлик бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг мутлак мулки ҳисобланади.

Ер ости бойликларидан фойдаланишда ер қаърини геологик ўрганиш учун бериш катта аҳамиятга эга. Геологик ўрганиш учун ер қаъри белгиланган тартибда тасдиқланган ер қаърини геологик ўрганиш лойиҳасига асосан амалга оширилади.

Ер қаърини геологик ўрганиш ишларини давлат рўйхатидан ўтказиш ва ер участкаларини эгаллашга рухсат бериш ер қаърини геологик ўрганиш ишларини бошлаш учун асос ҳисобланади.

Хорижий юридик шахсларга, чет эл инвестицияси иштирокидаги корхоналарга геологик ўрганиш учун ер ости бойликлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда берилади.

Қазиб чиқарилиши лицензия асосида амалга оширилиши керак бўлган минерал ресурслар турларининг рўйхати, ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи лицензияларни бериш тартиби, шунингдек кон ажратмаларини бериш тартиби Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Лицензия эгасининг ер ости бойликларидан фойдаланиш, кон жойлашган майдон – кон ажратмасини олиш ва унинг заминидан фойдали қазилмаларни қазиб олиш, техноген ҳосилалардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган корхоналарни лойиҳалаштиришга, фойдали қазилма қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини куриш ва улардан фойдаланишга лицензияда назарда тутилган шартлар ва талабларга риоя этган ҳолда, зарарли моддаларни, радиоактив чиқиндиларни ва ишлаб чиқариш чиқитларини ер қаърининг маълум қисмида кўмишга ҳуқуқи борлигини тасдиқлайди.

Юридик ва жисмоний шахсларга ер ости бойликларидан фойдаланишнинг бир йўла бир неча тури учун лицензиялар берилишига йўл қўйилади. Лицензия ер ости бойликларидан фойдаланиш учун асосдир.

Тадбиркорлик таваккалчилиги шартлари асосида геологик жиҳатдан ўрганиш учун, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш, техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш ва фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа мақсадлар учун ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи юзага келишининг асоси лицензия ҳисобланади.

Лицензия тегишли давлат органининг ер қаъридан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни олиб бориш учун ер участкаси берилишини кафолатловчи қарори мавжуд бўлганда берилади.

Лицензия юридик ёки жисмоний шахсга лицензия беришга ваколатли орган томонидан берилади.

Лицензияларни бериш очик ким ошди савдолари ёки юридик ва жисмоний шахсларнинг лицензия беришга ваколатли органлар билан тўғридан-тўғри музокаралари натижалари асосида ўттиз кун ичида амалга оширилади.

Агар ер қаъри участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи юридик шахсларнинг юридик шахс мақомига эга бўлмаган бирлашмасига бериладиган бўлса, лицензия бундай бирлашманинг иштирокчиларидан бирига берилиб, унда мазкур иштирокчи шу бирлашма номидан иш юритаётганлиги, шунингдек бирлашманинг бошқа барча иштирокчилари кўрсатилади.

Геологик жиҳатдан ўрганиш, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш, техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларига қуриш ва улардан фойдаланиш, алоҳида муҳофаза этиладиган геологик объектларни барпо этиш ҳамда нодир тош хом ашёси намуналарини, палеонтологик қолдиқларни ва бошқа геологик коллекциябоп материалларни тўплаш учун лицензиялар Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси томонидан берилади. Чиқиндиларни сақлаш ва кўмиб ташлаш мақсадида ер ости иншоотларини қуриш ва улардан фойдаланиш учун лицензиялар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан берилган лицензияга мувофиқ ер қаъри фойдали қазилмаларни кавлаб олиш, техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари қуриш ва улардан фойдаланиш, алоҳида муҳофаза этиладиган геологик объектлар барпо этиш учун майдони ва чуқурлиги чекланган участкалар кўринишида фойдаланишга берилади.

Кон ажратмаси чегараларида хўжалик фаолияти ва бошқа фаолият ер қаъри кимга берилган бўлса, фақат ўша фойдаланувчининг розилиги билан амалга оширилиши мумкин.

Кон ажратмалари Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси томонидан берилади.

Фойдали қазилмаларни тажриба-саноат йўсинида кавлаб олиш учун лицензияга мувофиқ бериладиган ер қаъри участкаларидан фойдаланишда кон ажратмаси талаб қилинмайди, углеводородларни тажриба-саноат йўсинида кавлаб олиш бундан мустасно.

Кон ажратмаларини бериш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Ер ости бойликларидан хўжалик ва рўзғор эҳтиёжлари учун фойдаланиш ҳам ўз хусусиятига эга. Шунинг учун ҳам ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар ўзларига берилган ер участкалари доирасида ўз хўжалик ва рўзғор эҳтиёжлари учун портлатиш ишларини қўлламаган ҳолда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда захиралари фойдали қазилмалар захиралари давлат баланси ҳисобига олинмаган кенг тарқалган фойдали қазилмаларни кавлаб олиши ҳамда ер ости иншоотларини қуришни лицензия олмасдан амалга ошириш ҳуқуқига эга.

Ер эгалари ва ердан фойдаланувчилар томонидан қонун ҳужжатлари бузилган тақдирда кенг тарқалган фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ва ер ости иншоотларини қуриш белгиланган тартибда тақиқланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 34-моддаси талабларига асосан ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда чекланиши, тўхтатиб турилиши ёки муддатидан илгари тугатилиши мумкин:

– ер қаъри участкаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишлар таъсири доирасидаги аҳоли ҳаётига ёки соғлиғига, атроф-муҳитга таҳдид юзага келганда;

– агар ер қаъридан фойдаланувчи бир йил мобайнида ер қаъри участкасидан фойдаланишга киришмаган бўлса;

– ер қаъридан фойдаланганлик учун тўловлар мунтазам равишда тўланмаган тақдирда;

– ер қаъридан фойдаланувчи лицензиянинг асосий шартларини бузган тақдирда;

– ушбу Қонуннинг 36, 37, 39 ва 40-моддаларида назарда тутилган қоидалар бажарилмаган тақдирда.

Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи қуйидаги ҳолларда тугатилади:

– ер қаъри участкасидан фойдаланишнинг белгиланган муддати тугаганда;

– ер қаъридан фойдаланувчи ер қаъри участкасидан фойдаланиш ҳуқуқидан воз кечганда;

– фойдаланишига ер қаъри участкаси берилган юридик шахс тугатилган ёки яқка тадбиркорнинг фаолияти тугатилган тақдирда.

Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш, тўхтатиб туриш ва тугатиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Хуллас, ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи субъектларининг ўзига хос хусусияти шуки, улар тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни давлат мулк ҳуқуқининг объекти бўлган ер ости бойликларига нисбатан амалга оширадилар ва бу едаги айрим субъектлар бир вақтнинг ўзида ҳам бошқарув орган, ҳам фойдаланувчи ёки эгалик қилувчи орган бўлиб ҳисобланадилар. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг объекти эса ҳамма ҳолларда давлат мулк ҳуқуқининг объекти ҳисобланади ва амалдаги қонунлар билан тартибга солинади.

Ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқи амалдаги қонунчиликка асосан маълум муддатга берилади. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни қонуний муддати Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунида аниқ кўрсатилган. Албатта, ер ости бойликлари, маълум фойдаланувчи субъектларга, яъни юридик ва жисмоний шахсларга қонун асосида берилади. Жумладан, мазкур қонуннинг 10-моддасига биноан, ер қаъридан фойдаланиш чекланган бўлиши мумкин. Ер ости бойликларидан фойдаланиш муддати олдиндан белгилаб қўйилмаган бўлса, унинг муддати чекланмаган ҳисобланади. Ер ости бойликлари чекланган муддатли фойдаланиш учун лицензияда белгиланган муддатга бериб қўйилади. Заруратга қараб, бу муддат узайтирилиши мумкин. Ер ости бойликларидан фойдаланиш муддати фойдаланиш ҳуқуқи берилган кундан бошлаб ҳисобланади.

Амалдаги қонунчиликка асосан, геологик жиҳатдан ўрганиш, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш, техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини, шу жумладан нефть, газ, газ конденсати, бошқа моддалар ва материалларни ер остида сақлаш иншоотларини қуриш ҳамда улардан фойдаланиш, чиқиндиларни сақлаш ва кўмиб ташлаш, алоҳида муҳофаза этиладиган геологик объектларни барпо қилиш, нодир тош хом ашёси намуналарини, палеонтологик қолдиқларни ва бошқа геологик коллекциябоп материалларни тўплаш каби, ер қаъридан фойдаланиш турлари кўрсатилган (19-модда).

Мазкур турларнинг ҳуқуқий ҳолати ва экологик аҳамиятини биз юқоридаги параграфларда кўриб чиққан эдик.

Амалдаги қонунчиликда ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқининг пайдо бўлиши билан биргаликда, айрим ҳолларда бекор бўлиш ҳолатлари, яъни ер ости бойликларидан фойдаланиш ҳуқуқини тўхтатиш ҳам кўзда тутилган.

Қайд этиш лозимки, ер ости бойликларидан фойдаланиш учун ҳақ тўланади. Мазкур масала «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг 21-моддасига асосан амалга оширилади. Ушбу моддага биноан, Ер қаъридан фойдаланиш пулликдир, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Амалдаги қонунчилик ер қаъридан фойдаланувчилар ҳуқуқларининг бекор қилиш асослари билан бир қаторда уларни кафолатлайди ҳам, унга кўра, ер қаъридан фойдаланувчиларнинг фаолиятига давлат органлари аралашувига йўл қўйилмайди.

Ер қаъридан фойдаланувчиларнинг бузилган ҳуқуқлари қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тикланиши керак. Ер қаъри участкаларидан фойдаланиш ҳуқуқи асоссиз чекланиши, тўхтатиб турилиши ёки тугатилиши оқибатида ер қаъридан фойдаланувчилар кўрган зарар, шу жумладан бой берилган фойда қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қопланиши шарт.

Ер қаъридан фойдаланувчига бошқа шахслар томонидан етказилган зарар қонун ҳужжатларига мувофиқ қопланади.

Қонларнинг фойдали қазилмаларга бой участкалари танлаб ишлатилганлигида, шунингдек қоннинг ишдан чиқишига ёки ер қаъри участкасидан келгусида фойдаланиш имкониятини қисман ёки тўла истисно этадиган шароит яратилишига олиб келган бошқа ҳаракатларда (ҳаракатсизликда) айбдор ер қаъридан фойдаланувчининг фаолияти натижасида давлатга етказилган зарар қонун ҳужжатларига мувофиқ ер қаъридан фойдаланувчининг маблағлари ҳисобидан қопланиши керак деб кўрсатилган.

Ер ости бойликларидан қонунга асосан фойдаланувчи субъектлар, яъни юридик ва жисмоний шахслар иш жараёнларида бир қатор ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўладилар. Эътиборли томони шундаки, ер ости бойликларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир-бирлари билан ўзаро чамбарчас боғлиқдир.

Ер ости бойликларидан фойдаланувчиларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари Ўзбекистон Республикаси «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонунда ўз ифодасини топган. Ушбу қонунга асосан, ер ости бойликларидан фойдаланувчилар қуйидаги ҳуқуқларга эгадирлар:

– ўз фаолияти натижаларидан, шу жумладан ер қаъри тўғрисида олинган геологик ва бошқа ахборотдан, шунингдек қавлаб олинган фойдали қазилмалар ёки уларнинг лицензия шартларига кўра тасарруфларида бўладиган улушидан фойдаланиш;

– агар лицензияда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ҳамда минерал хом ашёни қайта ишлаш жараёнида олинган техноген минерал ҳосилалардан фойдаланиш;

– ер қаъри участкаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишларни олиб бориш технологияси юзасидан қарор қабул қилиш;

– техник лойиҳалар ва кончилик ишларини ривожлантириш режаларига, шунингдек углеводород конларини ишлатиш ва ободонлаштириш лойиҳаларига белгиланган тартибда ўзгартиш киритиш;

– фойдали қазилма конларини ишлатиш жараёнида фойдаланув кондицияларини қўллаш;

– лицензияга мувофиқ берилган кон ажратмаси доирасида қўшимча рухсатномасиз ер қаъри геологик жиҳатдан ўрганилишини амалга ошириш;

– кон ажратмаси ва белгиланган тартибда ажратилган ер участкалари доирасида ишларни амалга ошириш учун зарур бўлган ишлаб чиқариш ва ижтимоий соҳа объектларини барпо этиш, шунингдек умум фойдаланишдаги объектлар ва коммуникациялардан шартнома асосида фойдаланиш;

– ер қаъри участкасидан фойдаланиш билан боғлиқ ишларнинг айрим турларига ёки мажмуини бажарувчиларни шартнома асосида жалб этиш;

– минерал хом ашёга ва уни қайта ишлаш маҳсулотларига бўлган конъюнктура ўзгарганлиги муносабати билан фойдали қазилмаларни кавлаб олиш иқтисодий жиҳатдан мақсадга номувофиқ бўлганда, шунингдек лицензия берилгандагидан анча фарқ қилувчи ҳолатлар юзага келганда ер қаъри участкасидан фойдаланиш шартларини қайта кўриб чиқиш тўғрисида илтимоснома билан мурожаат этиш.

Ер қаъридан фойдаланувчилар қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ҳуқуқларга ҳам эга бўлишлари мумкин.

Ер ости бойликларидан фойдаланувчилар:

– ер қаъри участкаси қайси мақсадда берилган бўлса, ундан шу мақсадда фойдаланиши;

– ер қаъридан фойдаланиш ва минерал хом ашёни қайта ишлаш билан боғлиқ ишларни олиб бориш технологияси нормалари ва қоидаларига риоя этиши;

– кончилик ишларини ривожлантиришнинг техник лойиҳалари ва режаларидаги, шунингдек углеводород конларини ишлатиш ва ободонлаштириш лойиҳаларидаги талабларга риоя этиши;

– фойдали қазилма конларини ишлатиш, ер қаъридан фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган бошқа мақсадларда фойдаланиш жараёнида геологик, маркшейдерлик ва бошқа ҳужжатларни юритиши ҳамда уларнинг сақланишини таъминлаши;

– чиқариб олинадиган ва ер қаърида қолдириладиган асосий фойдали қазилма ва у билан бирга жойлашган фойдали қазилмалар ҳамда қўшилиб чиқадиган компонентлар захиралари, шунингдек минерал хом ашёни ва техноген минерал ҳосилаларни қайта ишлаш маҳсулотлари миқдори ва сифати ҳисобини юритиши;

– кавлаб олинаётганда қўшилиб чиқадиган, лекин вақтинча фойдаланилмаётган фойдали қазилмалар ва фойдали компонентларни сақлаши;

– фойдали қазилмаларни кавлаб олиш ва минерал хом ашёни қайта ишлаш чоғида нобудгарчилик нормативларига риоя этилишини таъминлаши;

– конларнинг фойдали қазилмаларга бой участкалари танлаб ишлатилишига йўл қўймаслиги;

– асосий фойдали қазилма ва у билан бирга жойлашган фойдали қазилмалар ҳамда қўшилиб чиқадиган фойдали компонентлар захираларининг ҳолати ва ўзгариши тўғрисидаги маълумотларни, шунингдек фойдали қазилма конлари, фойдали қазилмалар белгилари ва техноген минерал ҳосилалар давлат кадастрини юритиш учун маълумотларни Ўзбекистон Республикаси Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитасига тақдим этиши;

– кавлаб олинган фойдали қазилмалар ҳажмлари тўғрисидаги маълумотларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тақдим этиши;

– ер қаъри участкаларидан фойдаланиш билан боғлиқ ишлар таъсири доирасидаги ишловчилар (ходимлар) ва аҳолининг хавфсизлигини таъминлаши;

– ер қаъридан фойдаланиш билан боғлиқ ишлар бехатар олиб борилишини, фавқулодда вазиятларнинг олдини олиш чоралари кўрилишини, фалокатларни бартараф этиш режалари ишлаб чиқилишини таъминлаши;

– фойдали қазилмаларни кавлаб олувчи корхоналарни ва фойдали қазилмаларни кавлаб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотларини тугатиш ва консервация қилишнинг белгиланган тартибига риоя этиши;

– тўқинди уюмларининг ёнбағирларини ва очиқ конларнинг ён чеккаларини режалаш ёки поғоналаш ишлари, шунингдек эрозияга қарши тадбирлар ўтказилишини таъминлаши;

– атроф-муҳитни муҳофаза қилишга, шунингдек ер қаъридан фойдаланишда ишдан чиққан ер участкаларини ва бошқа табиий объектларни кейинчалик фойдаланиш учун яроқли ҳолатга келтиришга қаратилган тадбирларни амалга ошириши шарт.

Хуллас, ер ости бойликларидан фойдаланувчилар юқорида кўрсатилган барча ҳуқуқ ва мажбуриятларга риоя қиладилар, уларни бажарадилар, мазкур объектдан оқилона фойдаланиш ҳамда уни ҳуқуқий муҳофаза қилишни таъминлайдилар.

2-§. Атмосфера ҳавосининг тирик мавжудот учун экологик аҳамияти ва уни ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш масалалари

Атмосфера ҳавоси – ерни ўраб олган газли қатлам, табиий омиллардан бири. Атмосфера ҳавоси таркибида бир қанча газлар бўлиб, уларнинг асосини азот, аксинча (кислород), карбонат ангидриди, водород (водород), аргон ва бошқа инерт газлар ташкил этади. Ҳаммамизга аёнки, ер юзидаги бутун мавжудот ҳаво билан тирик. Ҳаво инсон учун сув ва қуёшдек мўътабар ва азиз! Инсон яшайдиган муҳитни ифлос қилмаслик, бундан бир неча асрлар олдин, 1382 йилда Фарангистон қироли Карл VI томонидан қонунлаштирилган ва ҳавога «ёмон ҳидли, кўнгил оздирадиган» тутун чиқарувчилар қаттиқ жазоланган.

Атроф-муҳит, унинг атмосфераси ифлосланиши тўла ёки қисман инсон фаолияти натижаси бўлиб, бунинг бевосита ёки билвосита таъсири натижасида физик-кимёвий муҳитга қуёшдан келаётган энергия, радиация даражаси ва тирик организмнинг шароити ўзгаради. Она сайёрамизда ҳаётнинг мавжудлиги ҳам ер атмосферасида яшаш учун энг зарур омил бўлган кислороднинг етарли миқдорда борлигидандир. Биз ҳаводан нафас олганимизда кислород нафас йўллари орқали организмимизга сингади, модда алмашинуви сингари мураккаб ички биохимик жараёнлар юз беради. Одам бир кеча-кундузда ташқи муҳитдан 20 куб метр ҳаво олади. Унинг ўпкаси минутига 16-20 мартагача ҳаво ютиб, ҳаво чиқаради.

Маълумки, одамнинг ўпкаси орқали бир минутда ўрта ҳисобда 12 литр ҳаво ютиб туради. Бир кеча-кундузда эса 17 минг 290 литр

ҳаво ўтади. Бу эса 23 килограммни ташкил этади. Демак, одам ҳавони овқатга нисбатан 4-5 барабар кўп истеъмол қилади.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, атмосферанинг оғирлиги 5300000 миллион тоннадан иборат. Шунча юкни Москвадан Санкт-Петербург шаҳрига ташиш учун 4 миллиард йил керак бўлади. Ҳар 1000 йилда ерга ҳаводан 3 миллиметр чанг тушади. Абу Бакр Розий таъкидлаганидек, табиатнинг беқиёслигини тан олмоқ керак. Кишининг қанчалик соғлом, носоғлом бўлиши ҳаво, иқлим ва яшаш тарзига боғлиқдир.

Тадқиқотчи олимларнинг маълумотларига қараганда, Американинг энг йирик саноат шаҳарлари – Лос-Анжелосда атмосфера ҳавосига ҳар куни 9 минг тонна, Нью-Йоркда 10 минг тонна миқдорда газ иси чиқариб ташланади. Нью-Джерси шаҳрининг атмосфера ҳавоси таркибида 44 хил кимёвий модда борлиги аниқланган.

Статистик маълумотларга кўра, ҳозирги кунда жаҳон мамлакатларида 320 млн.дан зиёд автомобиль ҳаракатда. Автомобиль моторидан ҳавога чиқадиган газлар таркибида эса 200 хил турли захарли кимёвий моддалар борлиги ўрганилган.

Атмосферага чиқит чиқарилишини камайтириш мақсадида чиқариладиган газларни тозалашнинг юқори самарали воситаларини қурган ҳолда аспирация системаларини марказлаштириш, шу жумладан эскирган тозалаш аппаратларини модернизация қилиш ва янгилари билан алмаштириш, янги технология схемаларини жорий этиш, зарарли моддалар ҳосил бўлишини камайтириш методларини жорий қилиш, майда қозонхоналарни тугатиш, атмосферани булғатувчи моддалар чиқарилишини бошқариш ва назорат қилишнинг автоматлаштирилган системаларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш, шунингдек 2015 йилгача атмосферага чиқариладиган ифлос газларни 60-65 % камайтириш керак.

Шаҳар ва саноат марказларида дарахтзорларни кўпайтириш, яшил хиёбонлар сонини ошириш зарур. Олимларимиз катта кўча билан турар-жой бинолари орасида яшил дарахтларни икки қатор қилиб ўтқазишни тавсия қиляптилар. Зеро, ҳавонинг мусаффолиги табиат мувозанатининг, инсон саломатлигининг гаровидир. Шу ўринда ёзувчи Павленконинг «Бахт» асарида шифокор тилидан роман қаҳрамонига айтилган қуйидаги сўзларни келтириш мумкин: «Сизнинг дардингиз оддий дорига – ҳавога муҳтож. У қанча мўл бўлса, шунча яхши, уйкуда ҳам, бедорликда ҳам. Соф ҳаво сизнинг у ёғингиздан кириб, бу ёғингиздан чиқсин, ҳар бир хужайрангизни

ювсин. Очик ҳавода овқатланинг, ухланг ҳам. Шундай қилиб чекланмаган миқдорда ҳаво қабул қилинг».

Оддий бир мисол, республикамизда транспорт воситаларидан чиққан захарли газлар бир йилда ҳар бир киши ҳисобига 203-208 килограммдан тўғри келади. Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси мамлакат миқёсида барча шаҳар ва туманларда ҳавони текшириш учун доимий назорат пунктлари ўрнатган. Текширишлар натижасида ҳавосининг ифлослиги бўйича Тошкент шаҳри энг олдинги ўринларда туриши аниқланган. Кўриниб турибдики, атроф-муҳитнинг экологик ҳолати ва ҳудудлар экологик мувозанатининг бузилиши кўп жиҳатдан атмосфера ҳавосининг таркибига ҳамда унинг турли ишлаб чиқаришлар таъсиридаги салбий ўзгаришларга боғлиқ. Бу ўзгаришлар сайёравий, регионал ва топологик (маҳаллий) масштабда рўй беради. Ўзбекистон ҳудудининг ўзига хос табиий хусусиятлари уни экологик хўжалик ҳудудларга ажратишга ва ҳар бир ҳудуд ер усти атмосфера ҳавосининг ифлосланиш потенциалини аниқлашга имкон берди. Чирчиқ-Оҳангарон ва Фарғона водийси ҳудудларида атмосфера ҳавоси ифлосланиш даражасининг катталигига сабаб бу ердаги ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуалари нисбатан ривожланганлиги, автотранспорт ҳаракатининг кўплиги, тоғ-кон саноатининг салбий таъсири ва қишлоқ хўжалигида зарарли химикатлардан ортиқча фойдаланишдадир?! Айни вақтда бу жойларда ишлаб чиқариш чиқиндиларини камайтириш ёки зарарсизлантириш тадбирлари суст олиб борилган. 1990 йиллар маълумотларига кўра, республикада ҳавони булғаетган 35000 доимий манба бўлиб, уларнинг ярмида чанг ва турли хил зарарли газларни тутиб қолувчи ва тозаловчи мослама бўлиб, бу мосламаларнинг 4,1 қисми эса бузуқ ёки самарадорлиги жуда паст эди.

Атроф-муҳитнинг меъёрдан ортиқ ифлосланиши йирик шаҳарларга хос. Олмалик, Фарғона, Бекобод, Андижон, Оҳангарон, Ангрен, Тошкент, Самарқанд, Навоий шаҳарлари атмосфера ҳавоси энг кўп ифлосланган шаҳарлар жумласига киради. Ўзбекистонда ер усти ҳавосининг ифлосланиши 1983 йилда энг юқори даражага етиб, сўнгги йилларда аҳволнинг бирмунча яхшиланганлиги қайд қилинган. Тадқиқотларнинг кўрсатишича, қишлоқ жойларда атмосфера ҳавосини ифлослантирувчи асосий омил қишлоқ хўжалигида фойдаланиладиган турли хил учувчан кимёвий моддалар бўлса, йирик шаҳарларда эса шаҳар транспортидир. Чунончи, пойтахтимиз атмосфера ҳавосининг ифлосланишида шаҳар транспортининг

ҳиссаси 80% дан ортади. Умуман республика бўйича атмосферага ҳануз йилига 2,41 млн. тоннага яқин зарарли моддалар чиқариб юборилмоқдаки, булар атмосфера ҳавосинигина эмас, балки сув, тупроқ, инсон, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига ҳам маълум даражада зарар етказмоқда. Шунинг учун ҳам Президентимиз Ислон Каримов: «Ҳаво бўшлиғининг ифлосланиши ҳам республикада экологик хавфсизликка солинаётган таҳдиддир»¹, – деб бежизга айтмаган.

Мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, ҳар йили республиканинг атмосфера ҳавосига 4 млн. тоннага яқин зарарли моддалар кўшилмоқда. Шуларнинг ярми углерод оксидига тўғри келади, 15%ни углеводород чиқиндилари, 14%ни олтингугурт кўш оксиди, 9%ни азот оксиди, 8%ни каттиқ моддалар ташкил этади ва 4%га яқини ўзига хос ўткир заҳарли моддаларга тўғри келади.

Атмосферада углерод йиғиндисининг кўпайиб бориши натижа-сида ўзига хос кенг кўламдаги иссиқхона эффекти вужудга келади. Оқибатда Ер ҳавосининг ўртача ҳарорати ортиб кетади. Арид минтақасида жойлашган Ўзбекистон Республикасида тез-тез чанг бўронларини кўзғатиб турувчи, атмосферани чанг-тўзонга чулғатувчи Қорақум ва Қизилқум саҳроларидек йирик табиий манбалар мавжуд!

Бу соҳани яхшилаш учун махсус қонунлар қабул қилинган, маҳаллий маъмурий органлар томонидан эса кўплаб қарорлар чиқарилмоқда. Афсуски, натижаси ҳаво ҳалокатининг олдини олишга қодир эмас?! Албатта, бундай нохуш ҳолатларнинг сабаби қонуннинг кучи, таъсирининг камлиги, одамларнинг экологик-ҳуқуқий маданияти паст даражада эканлигидадир.

Ушбу ҳолатларнинг олдини олиш мақсадида ҳозирги кунда ҳавони зарарли газ ва заррачалардан тозалашда турли замонавий усуллар қўлланилмоқда.

1. Физик-кимёвий усуллар – ҳавони зарарли газлардан тозалашда қўлланилади. Бу усул кўпинча газларни кимёвий йўл билан тозалаш деб юритилади. Киёвий бирикмалардан таркиб топган фильтрловчи ускуналар ёрдамида завод, фабрика ва комбинатлардан чиқадиган заҳарли газлар тутиб қолинади ёки турли катализаторлар ёрдамида зарарсизлантирилади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., – 1997. – Б. 129.

2. Физик усуллар – ҳаводаги зарарли газ, қаттиқ ва суёқ қўшилмалар – чанг, тутун ва бошқаларни тозалашда қўлланилади ва ҳоказо. Алоҳида қайд этиш лозимки, атроф-муҳитни, жумладан, атмосфера ҳавоси ифлосланишининг қуйидаги турлари маълум:

– табиатнинг механик ифлосланиши – бунда атмосферага чанг чиқиши, турли захарли қаттиқ заррачалар ҳамда айрим предметлар тушиши тушунилади;

– атроф-муҳитнинг кимёвий ифлосланиши – турли газсимон, суёқ ва қаттиқ кимёвий элементлар ва бирикмалар табиатга ташланиши ва уларга салбий таъсир ўтказишдан иборат;

– биологик ифлосланиш – атроф-муҳитга турли органик аэрозоллар, антибиотиклар, бактерия вируслар ва бошқа микроорганизмларнинг тушишидан юзага келади;

– физикавий ифлосланиш – табиатдаги ўлик ва тирик жинсларнинг ҳаммасига бир тەкисда таъсир ўтказади.

Хуллас, мутахассисларнинг маълум қилишича, «бешинчи океан» деб аталувчи сайёрамиз атмосферасининг захарли моддалар билан ифлосланиши кейинги йилларда кескин тус олган. Эътибор берайлик, ерда, осмонда, ер ости бойликларида маълум миқдорда чегара мавжуд, аммо ҳаво ва сувда чегаранинг аҳамияти йўқ. Келинг, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилайлик, ўзимизни-ўзимиз авайлаб, келажакни сақлайлик, ҳалокатнинг олдини олайлик.

Мустақиллик даврида мамлакатимизда барча экологик хусусиятлар инобатга олиниб атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий асоси¹ яратилганлиги ўта қувончли ҳолдир.

Мутахассисларнинг таъкидлашича, атроф-муҳит ифлосланишида ҳавога «ташланаётган» чиқиндилар салмоқли ўрин тутади. Агар 1 гектар майдонда бошоқли дон пояси ёқилса, 500 грамм азот оксиди, 379 грамм углеводород, 3 килограмм кул, 20 килограмм исгази ва углевод оксиди (СО) атмосферага кўтарилади. Оқибатда наинки ҳаво, ҳатто тупроқ таркиби бузилиб, эрозия кучаяди, унумдорлик кескин камаяди. Маълумки, кузда кўпинча хазон ёқиб юборилади. Аммо бундан ҳаво қанчалик булғанишини кўпинча тасаввур қилмаймиз: 1 тонна хазон ёқилганда ҳавога 30 килограмм угле-

¹ Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1997. – №2. – 52-м; 2003. – №9-10. – 149-м; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – 2006. – №41. – 405-м.

род оксиди кўтарилади. Битум ёқилганда ҳосил бўлган қурум инсон организмда сил ва саратон касалликларини келтириб чиқаради.

Табиатга бўлган муносабатда ҳар бир ҳаракатимиз эҳтиёткорликни талаб этади. Файласуф Гро Харлем Брундтланд айтганидек, «Табиат – бу аجدодларимиздан бизга қолдирилган мерос эмас, балки келгуси авлодларимизга беришимиз керак бўлган қарзидир».

Маълумки, атроф-муҳит ва атмосферани ифлослантиришнинг асосий қисми ёқилғи-энергетика мажмуасига тўғри келади. Бу соҳада атмосферага чиқарилаётган олтингугурт, азот, углерод оксидлари узоқ-узоқларга тарқалади. У ҳавога синггач сув билан ўзаро реакцияга киришиб, қуруқликка «кислотали ёмғир» бўлиб ёғади. Одатда, чўл ва тоғолди ҳудудда яшовчи аҳоли дизель ёқилғисини ишлатади. Дизель қурилмалари ишлатилганда атроф-муҳитга ис гази (CO), углеводородлар (C_nH_m), азот оксидлари (NO_x) ёйилади, ҳаво кўп миқдордаги ёниб улгурмаган углеводородларнинг қолдиғи билан ифлосланади.

Одамзод табиатан яратувчи. Зеро, инсон табиатга етказган хато-сини тузатишга, мураккаб экологик вазиятни ўнглашга ҳаракат қилади, калаванинг учини топишга уринади. Ўтган асрнинг етмишинчи йилларидан бошлаб дунё ҳамжамияти атроф-муҳит ифлосланиши – глобаллашувнинг олдини олиш ҳаракатини бошлаган эди.

Табиат, атроф-муҳит, атмосфера ифлосланишининг олдини олишда, айниқса ёқилғи-энергетика мажмуасида истиқболли, қайта тикланувчи энергия манбаларидан фойдаланиш – келажак талаби. Қайта тикланувчи энергия манбалари кўлланиши, экологик тозалиги нуқтаи назаридан жудаям истиқболлидир. Юртимизда бу соҳада етарли тажриба тўпланган. Марказий Осиё бирлашган энергия тизими қувватининг 50 фоизи мамлакатимизга тўғри келади. Республикамиз энергетика балансига экологик тоза қайта тикланувчи энергия манбаларини жалб қилиш атроф-муҳитга техноген таъсир ўтказишдан муҳофазалайди. Шундай омилларнинг бири, дунёда кенг ишлатиб келинаётган қайта тикланувчи қуёш ва шамол энергияларидир. Қуёш энергияси фойдаланишга қулай бўлиб, унда имкониятлар ҳам кенг. Ҳозирги пайтда республика-мизда қуёш энергиясининг 0,3 фоизи ўзлаштирилган, холос. Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси БМТнинг Тараққиёт Дастури билан ҳамкорликда «Қорақалпоғистон қишлоқ аҳолиси учун тоза энергия» қўшма лойиҳасини амалга оширди.

Таъкидлаш лозимки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш йўлида жуда катта ишлар қилиниб, 1993 йил 7 майда Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси қабул қилинди. Ушбу қонун IV бўлим, XV боб, 135 моддадан иборат бўлиб, ҳавони муҳофаза қилишга доир янги ҳуқуқий-экологик тадбирларни белгилади¹. Мазкур қонуннинг 3-моддасига асосан «Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, ҳаво кемалари парвози хавфсизлигини таъминлаш, Ўзбекистон Республикаси халқ хўжалиги ва фуқароларининг эҳтиёжларини қондириш мақсадларида авиация фаолиятини ҳамда самовий ҳудуддан фойдаланиш билан боғлиқ бошқа фаолиятни амалга ошириш тартибини белгилайди». Бундан ташқари, атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш Вазирлар Маҳкамасининг тегишли қарорлари ва «Ўзбекистон ҳаво йўллари» Миллий авиакомпаниясининг, Давлат бошқаруви ва назорати бош инспекциясининг тегишли буйруқлари ҳамда бошқа қонунлар билан ҳуқуқий экологик муҳофаза қилинади. Шунинг учун ҳам «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 20-моддасида атмосфера ҳавосидан фойдаланиш шартлари ва талаблари аниқ кўрсатиб берилган².

Ҳаводан фойдаланишда муайян ҳудуд ҳавосининг сифатини ўзгартирмаслик, уни белгиланган нормативлардан ортиқ даражада ифлослантирмаслик ёки сийраклаштирмаслик шарти билан йўл қўйилади. Халқаро битимга мувофиқ «вазирликлар ва идоралар, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, хусусий шахслар озон қатламига зарарли таъсир этувчи кимёвий моддалар ишлаб чиқариш ҳамда бундай моддалардан фойдаланишни қисқартиришлари ва келгусида батамом тўхтатишлари шарт» деб ёзиб қўйилган.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишнинг асосий манбаи ҳуқуқий «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги³ қонун ҳисобланади. Унга асосан, атмосфера ҳавоси табиий ресурсларнинг таркибий қисми бўлиб, у умуммиллий бойлик ҳисобланади ва давлат томонидан муҳофаза қилинади. Қорақалпоғистон Респуб-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1999. – №6. – 247-м; 1998 – №3. – 38-м; 2000. – №5-6. – 153-м; 2003. – №5. – 67-м; Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. – 2008. – №28. – 261-м.

² Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси. – 1993. – №1. – 38-м.

³ Ўша манба. – 1997. – №2. – 52-м.

ликасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикасининг қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Мазкур қонуннинг 3-моддасига мувофиқ, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

- атмосфера ҳавосининг табиий таркибини сақлаш;
- атмосфера ҳавосига зарарли кимёвий, физикавий, биологик ва бошқа хил таъсир кўрсатилишининг олдини олиш ҳамда камайтириш;
- давлат органлари, корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ва фуқароларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш назарда тутилади.

Юқорида номи зикр этилган қонуннинг 4-моддасига кўра, фуқаролар ҳаёт ва соғлиқ учун қулай атмосфера ҳавосига эга бўлиш, атмосфера ҳавосининг ҳолати ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилаётган чора-тадбирлар тўғрисида ўз вақтида ва ишончли ахборот олиш, атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқарилиши ҳамда физикавий омилларнинг атмосферага зарарли таъсир кўрсатиши орқали ўзларининг саломатлиги ҳамда мулкига зиён етказилган ҳолларда зарарни ундириб олиш ҳуқуқига эгадирлар. Фуқаролар атмосфера ҳавосини авайлашлари, унинг ифлосланишига, камайишига ва унга физикавий омиллар зарарли таъсир этишига олиб келувчи ҳаракатларни қилмасликлари шарт. Албатта, бу тадбирлар барча табиат бойликлари қатори, атмосфера ҳавосидан оқилона фойдаланиш, уни ифлосланишдан сақлаш учун асосий ҳуқуқий тадбирлардир.

Экологик муаммо нақадар долзарб эканлиги боис атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, унинг ифлосланишига қарши чора-тадбирлар белгилаш, мусаффолигини таъминлаш масаласи «Ўзбекистон Республикасидаги корхоналар тўғрисида»ги қонуннинг 12-моддасида ўз аксини топган. Унда барча корхоналар ҳавога захарли газлар, чиқиндилар, тутунлар ва химиявий моддалар чиқарганликлари учун қонун олдида жавобгарлиги белгиланган.

Демак, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 17-моддаси талабларини, яъни атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатувчи транспорт воситалари ва бошқа катнов воситалари ҳамда қурилмаларни таъмирлайдиган ва уларга техник

хизмат кўрсатадиган корхоналар ва ташкилотлар ишлатилган газлардаги ифлослантирувчи моддалар миқдорининг ҳамда улар физикавий омиллари зарарли таъсир кўрсатишининг нормативларга мувофиқлигини текшириш ва тартибга солиб туришни таъминлашига оид вазифаларини ҳам ўз вақтида бажаришлари лозим.

Атмосфера ҳавосидан фойдаланувчи барча юридик ва жисмоний шахслар ўз вақтида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиши ва давлат стандарти талаби асосида фойдаланишлари шарт ва зарур. Шунинг учун ҳам «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга асосан бир қатор мажбуриятларни ўз вақтида бажаришлари лозим.

Ушбу қонуннинг 24-моддасига асосан, барча корхона, муассаса ва ташкилотларнинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги мажбуриятлари қуйидагилардан иборатдир. Унга кўра:

– фаолияти атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар, иссиқхона газлари ва озонни бузувчи моддалар чиқариш;

– атмосферага чиқарилган чиқиндиларни тозалаш ва зарарли физикавий таъсирни камайтириш учун иншоотлар, асбоб-ускуналар ва аппаратуралардан, шунингдек, улар устидан назорат қилиш воситаларидан фойдаланиш қоидаларига риоя қилиш;

– хўжалик объектлари теварагида санитария-муҳофаза зоналари барпо этиш;

– чиқиндилар чиқаришни ҳамда зарарли физикавий таъсирни камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

– чиқариладиган чиқиндилар ҳамда физикавий омиллар зарарли таъсирининг йўл қўйиладиган доирадаги нормативларига риоя қилиш устидан назорат ўрнатиш, уларнинг ҳисобини юритиш ва белгиланган тартибда статистика ҳисоботини тақдим этиш;

– энергияни тежайдиган технологияларни жорий этиш, ёқилғи-энергетика ресурсларини тежаш, экологик жиҳатдан тоза энергия манбаларидан фойдаланиш чора-тадбирларини кўриш;

– метеорология шароитлари ноқулай келиши кутилаётганлиги муносабати билан атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмлар чиқаришни камайтириш юзасидан Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси билан келишилган ҳолда чора-тадбирлар кўриш;

– корхоналар ва транспорт коммуникацияларининг таъсир доирасида атроф-муҳитга ҳамда аҳоли саломатлигига зарарли таъсир кўрсатилишини баҳолаш;

– кучли таъсир этувчи захарли моддалар ҳамда буғланувчи бирикмаларни сақлаш, фойдаланиш ва улардан бўшаган идишларни зарарсизлантириш шартларига риоя қилиш;

– атмосферага бирваракайига ёки авария туфайли чиқиндилар чиқиши, яширин хавфли вазиятлар юзага келишининг олдини олиш, шунингдек, атмосфера ҳавосининг чегаралараро ифлосланишини камайтириш чора-тадбирларини кўриш;

– чиқиндиларни йўқ қилишни таъминлаш ҳамда улар тўпланиб қолганда ва қайта ишланаётганда атмосфера ҳавоси ифлосланишининг олдини олиш чора-тадбирларини кўриш.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажариш тупроқ, сув ва атроф табиий муҳитнинг бошқа объектлари ифлосланишига олиб келмаслиги лозим.

Мазкур қонунга асосан, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун маълум тўлов тўлаш тартибига ҳам риоя қилиш талаб этилади.

Ушбу қонуннинг 25-моддасига асосан, атмосфера ҳавосига зарарли таъсир кўрсатганлик учун компенсация тўловлари корхона, муассаса ва ташкилотлардан қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган тартиб ва миқдорда ундириб олинади.

Атмосфера ҳавосига ифлослантирувчи моддаларни ва биологик организмларни чиқарганлик, унга физикавий омилларнинг зарарли таъсир кўрсатганлиги ҳамда атмосфера ҳавосидан фойдаланганлик учун компенсация тўловлари тўлаш корхоналар, муассасалар ва ташкилотларни ҳавони муҳофаза қилиш чора-тадбирларини бажаришдан ва етказилган зарарни қоплаш мажбуриятидан озод этмайди.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш тартибини аниқ белгилаш ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, қонунда ўз аксини топган.

Қуйидагилар давлат томонидан ҳисобга олиниши зарур:

– атмосфера ҳавосининг ҳолатига зарарли таъсир кўрсатаётган ёки зарарли таъсир кўрсатиши мумкин бўлган объектлар;

– фойдаланилаётган атмосфера ҳавосининг ҳажмлари;

– атмосфера ҳавосига чиқарилаётган ифлослантирувчи моддалар, биологик организмлар, иссиқхона газлари ва озонни бузувчи моддаларнинг турлари ва миқдори;

– атмосфера ҳавосига физикавий омиллар кўрсатадиган зарарли таъсирнинг турлари ва ҳажмлари.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат ҳисобини юритиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган тартибда ягона тизим бўйича амалга оширилади.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ва назорат этиш тартиби мамлакатимиздаги атмосфера ҳавосига оқилона муносабатда бўлиш ҳамда уни ҳуқуқий муҳофаза қилишга қаратилгандир.

Ўзбекистон Республикасининг 1992 йил 9 декабрда қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунининг II бўлим 7-моддасидан 11-моддасигача «Давлат ҳокимияти ва бошқарув идораларининг табиатни муҳофаза этишга тааллуқли ҳуқуқий муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари» аниқ кўрсатилган.

Мазкур қонунда ифода этилган барча органларнинг ваколатлари бевосита атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш масаласига ҳам тегишлидир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат бошқаруви ва назорат этиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги¹ қонунда ўз аксини топган.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви катта аҳамиятга эга бўлиб, мазкур қонуннинг 5-моддасида ўз аксини топган. Унга кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқарувини Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари амалга оширадилар.

Республикамизда атмосфера ҳавосидан фойдаланиш талаб даражасида эмас. Ҳар йили ҳавога 4 миллион тоннагача зарарли моддалар тарқалмоқда. Шунинг учун ҳам атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ва унган бўлган муносабатни қаттиқ назорат қилиш лозим.

Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодексини 4-моддасига асосан, «Самовий ҳудуддан фойдаланиш тўғрисидаги Низомга мувофиқ самовий ҳудуддан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви ва назоратини олиб бориш Ўзбекистон Республикаси Мудофаа

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1997. – №2. – 52-м.

вазирлиги зиммасига юклатилади. Фуқаро ва экспериментал авиация фаолияти соҳасидаги бошқарув ва назоратни Ўзбекистон Республикаси Авиация маъмурияти амалга оширади.

Давлат авиацияси фаолияти соҳасидаги бошқарув ва назоратни ўз ваколатлари доирасида Мудофаа вазирлиги, Миллий хавфсизлик хизмати, Ички ишлар вазирлиги, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига мувофиқ давлат бошқарувининг бошқа органлари амалга оширадilar».

Шуни таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунига асосан юқорида кўрсатиб ўтилган ташкилотларнинг республика кўмиталари томонидан бошқарилиб, назорат этилади.

Шунингдек, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунга биноан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан давлат назоратини олиб бориш масаласига ҳам алоҳида эътибор берилган. Мазкур қонуннинг 28-моддасига асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан, шунингдек, махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан назорат қилиш бўйича махсус ваколат берилган давлат органларидир.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш устидан идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоат назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Атмосфера ҳавосининг ҳолатини кузатиш, ахборот тўплаш, умумлаштириш, таҳлил этиш ва истикболни белгилаш атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги ягона тизими бўйича қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ана шундай қонун ва ҳуқуқий нормалар мавжуд бўла туриб ҳам атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ишида айрим муаммолар ҳам йўқ эмас.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар ҳақидаги маълумотларни ўз вақтида олиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишни таъминлайди.

«Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддасига кўра, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тартибини, унинг ҳолати устидан назорат усуллари аниқлаб беради, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича ўзга талабларни белгилайди.

Инсон учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги стандартлар (санитария нормалари) Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланади.

Атроф табиий муҳит объектлари учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлимни ва озон қатламини сақлаш соҳасидаги стандартлар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан тасдиқланади.

Шуни таъкидлаш лозимки, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш учун Табиатни муҳофаза қилиш республика ва вилоят қўмиталари олға қадам ташлаб, аниқ фикрни айтмоқлари лозим. Албатта, буни амалга оширишда Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни асосий манба бўлади.

Ҳозирги пайтда бу масалада хорижий мамлакатлар тажрибасидан кенгроқ фойдаланиш зарур. У ерларда ишлаб чиқариш характери билан боғлиқ бўлган ҳар қандай хусусий мулкчилик ташаббуси ҳам жиддий экологик экспертизадан ўтади.

Бундан ташқари, АҚШ, Англия, Германияда шундай жазо чоралари мавжудки, агар маълум корхона (завод) атроф-муҳитни назорат қиладиган вазирлик ёки идоранинг кўрсатмасига бўйсунмаса, бу корхона батамом тугатилади.

Шундай экан, биз ҳавонинг тозалигини таъминлаш учун бор имкониятларни қўллаб, назоратни кучайтиришимиз лозим.

Бугунги кунда атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши энг муҳим масалалардан биридир. 1979 йилда қабул қилинган БМТ Европа иқтисодий комиссияси(ЕИК)нинг Атмосфера ҳавосининг узоқ масофаларда трансчегаравий ифлосланиши тўғрисидаги конвенцияси атмосфера ҳавосини ифлослантириш билан курашишда ҳамкорликдаги ҳаракатлар учун асос яратди. Конвенция атмосфера ҳавосини ифлослантириш ва унинг минтақавий даражадаги оқибатларини ўрганиш ва мониторинги ҳамда чиқиндиларни камайтириш стратегиясини ишлаб чиқиш соҳасида ҳаракатларни бирлаштиришни таъминловчи асосий халқаро келишувлардан бири ҳисобланади.

Мазкур ҳужжат мажбурий юридик кучга эга бўлган протоколларни ишлаб чиқиш йўли билан аниқ ифлослантирувчи моддаларни чиқаришни чеклаш бўйича асос яратди. 1984 йилдан то ҳозирги даврга қадар бу борада саккизта протокол қабул қилинди. Улар олтингугурт (олтингугурт диоксида), азот оксидлари, учувчан органик бирикмалар (УОБ) оғир металллар ва барқарор органик ифлослантирувчи (БОИ) чиқиндилар ва трансчегара оқимларини қисқартиришга қаратилган. Ҳали кучга кирмаган протокол оксидлашиш, эвтрофикация ва ер юзи озони ҳосил бўлишини келтириб чиқарувчи олтингугурт диоксида, азот оксидлари, аммиак ва УОБ чиқиндиларини камайтиришга қаратилган.

Учувчан органик бирикмалар (УОБ) тўғрисидаги Протокол (Женева, 1991) антропоген келиб чиқувчи УОБ чиқиндиларининг 30%га камайрилишини талаб этади. Тропосфера озони миқдорини бошқариш ҳудудларида чиқиндилар 1988 йил даражасидан ортмаслиги керак.

Маълумотларни таҳлил қилиш автомобиль бензинини ишлаб чиқаришда, симоб чиқиндиларини камайтириш бўйича мақсадга мувофиқ ишлар бажарилаётганлигини кўрсатади. Симоб чиқиндиларини камайтириш мақсадида 2000 йил 23 октябрда 405-сонли «Таркибида симоб бўлган лампалар ва асбоблардан фойдаланиш ва зарарсизлантириш бўйича корхоналар фаолиятини тартибга солиш тўғрисида»ги Вазирлар Маҳкамасининг қарори қабул қилинган. Бошқа металллар чиқиндиларини камайтиришга ишлаб чиқаришга илғор технологияларни татбиқ этиш, чанг тозалаш замонавий тизимларини ўрнатиш ҳисобига эришилмоқда.

Протоколга республиканинг қўшилиши масаласини тайёрлаш учун биринчи навбатда ҳар бир иқтисодиёт сектори бўйича чиқиндилар миллий кадастрини қайта кўриб чиқиш, оғир металл чиқинди манбаларини аниқлаш ва қўлланилаётган технология ҳамда назорат чоралари самарадорлигини баҳолашга киришиш керак.

Барқарор органик ифлослантирувчилар (БОИ) бўйича Протокол (Орхус, 1998) атроф-муҳитга БОИ чиқиндиларни ташлаш, келтириш ва ажратиб чиқаришни чеклаш, қисқартириш ёки тўхтатишни талаб этади. Протокол томонидан 16 модда, шу жумладан, 11 та пестицидлар, иккита саноат кимёвий моддалари ва учта қўшимча ифлослантирувчилар белгиланган, баъзи пестицидларни ишлаб чиқариш ва фойдаланиш мутлақо тақиқланган (альдрин, хлордан, хлордекон, дильдрин, эндрин, гексабромдифенил, мирекс ва токсафенлар).

Иккинчи босқичда йўқотилиши лозим бўлганлар: ДДТ, гептахлор, гексахлорбензол (ГХБ), полихлордифениллар (ПХД). Протокол ДДТ, гексахлорциклогександан (ГХГ) шу жумладан линдан ва ПХДлардан фойдаланишни қатъий чеклайди. Протоколда янги ва мавжуд стационар (турғун) манбаларга чиқиндиларнинг чекланган миқдорини қўллаш учун муддатлар белгиланади ва уларда махсус тозалаш қурилмаларини ўрнатиш тавсия этилади.

Шунингдек, Ўзбекистон Республикасида ўсимликларни ҳимоялаш, кимёвий воситалар ишлаб чиқариш, экспорт ва импортни бошқариш бўйича қонунчилик ва меъёрий базалар яратилган, баъзи кимёвий бирикмалардан фойдаланиш тақиқланган. Мисол учун 6 та пестицидлар – ДДТ, альдрин, хлордан, дильдрин, эндрин, гелтахлор Вазирлар Маҳкамаси қошидаги Давлат кимё комиссиясининг 2003 йил 28 мартда қабул қилинган қарори билан тақиқланган.

3-§. Ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик

Ҳар қандай ҳолатда ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ҳамда фойдаланиш ва муҳофаза қилиш қоидаларини бузганлик учун маълум жавобгарликлар белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуннинг V бўлими ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалаларига доир низоларни кўриб чиқиш ҳамда ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик масалаларига бағишланган. Унга кўра, ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалаларига доир низолар қонун ҳужжатлари билан белгиланган тартибда суд томонидан кўриб чиқилади.

Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар қонунга мувофиқ жавобгар бўладилар.

Зеро, ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ҳамда талабларини бузганлик учун *интизомий, маъмурий, фуқаролик (мулкӣ)* ва *жиноий жавобгарликлар* қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик – бу фуқароларни тарбиялаш ва илк дастлабки қилинган ножўя, қонунга хилоф ҳаракатларнинг олдини олиш, уни содир этганлик учун дастлабки чора ҳисобланади. Ер ости бойликлари ҳақидаги қонун ва экологик талабларни бузиш

ҳолатлари меҳнат талабларига хилоф бўлганда бу чора бевосита корхона, муассаса, ташкилот раҳбари томонидан қўлланилади. Бунда ходимнинг бевосита шу корхона, муассаса, ташкилотнинг ички тартиб-қоидаларига тўла амал қилиб, меҳнат интизомини бузмасдан, унга аниқ риоя қилиши талаб этилади. Агар ишчи ёки хизматчи ер ости бойликларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунни аниқ бажармаса ёки унинг экологик меъёрларини бузса, аксинча уни бажарилиш ёки сақлаш билан боғлиқ бурчига совуққонлик билан ёндашса ёки ўз бурчини бажармаса интизомий жавобгарликка тортилади.

Шунингдек, бу чора ер ости бойликларини қазиш, давлатга олтин ва бошқа қимматбаҳо металл ҳамда тошларни топшириш билан боғлиқ қоидалар бузилганда, бу ножўя ҳаракатлар бевосита иш жараёнида амалга ошириш ва бажариш билан боғлиқ бўлганда ҳамда бошқа экологик талаблар бузилганда раҳбар томонидан қўлланилади.

«Ер ости бойликлари тўғрисидаги» қонун ҳужжатлари ва экологик талабларни бузганлик учун *маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик* Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексида ўз ифодасини топган.

Жумладан, ушбу кодекснинг 70-моддасига кўра, фойдали қазилмалар жойлашган майдонларда ўзбошимчалик билан иморатлар қуриш, фойдали қазилма конларини табиатни муҳофаза қилиш ва кон назорати органлари билан келишмай туриб ишга солиш, ер ости бойликларидан фойдаланиш талабларини бузиш, ер ости бойликларини муҳофаза қилиш қоидаларини ва табиий муҳитни, бинолар ва иншоотларни ер ости бойликларидан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган ишларнинг зарарли таъсиридан муҳофаза қилиш талабларини бажармаслик, ер ости сувлари режимини кузатиш учун қазилган қудуқларни, маркшейдерлик ва геологик белгиларни йўқ қилиш ёки шикастлантириш, худди шунингдек ерга эгалик қилувчилар ва ердан фойдаланувчилар томонидан умумтарқалган фойдали қазилмалардан фойдаланиш қоидаларининг бузилиши –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Конларнинг бой участкаларини танлаб ишлатиш, минерал хом ашёни қазиб олаётганда ва қайта ишлашда фойдали қазилмаларни нормативдан ортиқ нобуд қилиш, фойдали қазилма конларини

яроқсиз ҳолга келтириш ва фойдали қазилма захираларидан оқилона фойдаланиш талабларини бошқача тарзда бузиш – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Маркшейдерлик ҳужжатларини йўқотиш, тугатилаётган ёки консервация қилинаётган конларни ва бурғиланган қудуқларни аҳолининг хавфсизлигини таъминловчи ҳолатга келтириб қўйиш талабларини, шунингдек консервация вақтида конларни, қазилаётган жойларни ва бурғиланган қудуқларни муҳофаза этиш талабларини бажармаслик – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи, иккинчи ёки учинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Шунингдек, Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 71-моддасига мувофиқ, ер ости бойликларини геологик жиҳатдан ўрганиш ишларини олиб бориш қоидалари ва талабларини топилган фойдали қазилмалар захираларига ёки фойдали қазилмалар қазиб олиш корхоналари, шунингдек фойдали қазилмалар қазиб олиш билан боғлиқ бўлмаган ер ости иншоотлари куриш ва улардан фойдаланиш шароитларига нотўғри баҳо берилишига олиб келиши мумкин бўлган ёки олиб келган тарзда бузиш, ер ости бойликларини кейинги геологик жиҳатдан ўрганишда ва конларни ишга солишда зарур бўлган геологик ҳужжатларни, фойдали қазилма намуналари дубликатларини ва кернларини йўқотиб қўйиш – мансабдор шахсларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса – энг кам иш ҳақининг уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Табиий муҳитни тиклаш, табиий захирларни қайта ҳосил қилиш ва табиий муҳитга зарарли таъсир кўрсатиш оқибатларини бартараф этиш чораларини кўрмаганлик – фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга

эса – уч бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади. (Ўзбекистон Республикасининг МЖТКни 95-м).

Шунингдек, мазкур кодекснинг 97-моддасига асосан, саноатда ҳамда Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси органлари назорати остидаги бошқа объектларда ишларни беҳатар олиб боришга оид қоидалар, нормалар ва йўриқномаларни бузиш –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, -

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу қонунда бошқа ҳолатлар учун, жумладан, саноатда ҳамда Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг беҳатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси органлари назорати остидаги бошқа объектларда портловчи ҳамда радиоактив материалларни (манбаларни) ҳисобга олиш, сақлаш ва улардан фойдаланиш қоидаларини, нормалари ҳамда йўриқномаларини бузиш – фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (Ўзбекистон Республикасининг МЖТКни 98-м).

Фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик – ер ости бойликларини ҳуқуқий муҳофаза қилишда ушбу жавобгарликнинг таъсири катта. Бу жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 479-моддаси¹га биноан «... етказилган зарар, тўла миқдорда зарар

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т., 2011.

етказган шахс томонидан тўланиши лозим. Зарар етказган шахс, бу зарарнинг ўз айби билан етказилмаганлигини исботласа, зарарни тўлашдан озод қилинади.

Агар корхона, муассаса, ташкилот ходимлари ер ости бойликларини қазиб олаётган ёки бошқа таъмирлаш ишларини олиб бораётганда, яъни меҳнат бурчларини бажариб турган вақтларида, уларнинг айби билан етказилган зарарни тўлашга мажбур бўладилар. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексини 480-моддасида ушбу талаблар аниқ ва равшан ифода этилган.

Умуман олганда, фуқаролик жавобгарлигининг моҳияти шундан иборатки, ер ости бойликларига, уларнинг сифат ва самардорлигига, экологик ҳолатига етказилган зарарни, ҳар қандай ҳолатда Фуқаролик қонунларига асосан жавобгарликнинг моҳиятини белгилайди.

Жиноий ҳуқуқий жавобгарлик – Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексига асосан амалга оширилади. Жиноят кодексининг 197-моддасига асосан, ер, ер ости бойликларидан фойдаланиш шартларини ёки уларни муҳофаза қилиш талабларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, –

энг кам иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади, деб кўрсатилган.

Умуман олганда, ер ости бойликларида ишлаш қоидаларини бузиш қуйидаги ҳаракатларда ифодаланади ва юқорида кўрсатилган маълум жавобгарликларга сабаб бўлади:

а) ер ости бойликларини ўзаро шартнома рухсати ёки махсус рухсат этувчи гувоҳномаси бўлмаган шахс томонидан ўзбошимчалик билан ишлаш. Бундай шахсларга қалбаки гувоҳномаси бўлган шахслар, гувоҳномасининг муддати ўтиб кетган шахслар, ёки ғайриқонуний тарзда гувоҳнома олган шахслар ҳам кирадилар;

б) махсус рухсатномаси бор олтин изловчи шахсларнинг ўзларига бириктирилмаган ҳудудларда ер ости бойликларини излашлари;

в) олтин изловчи артелларнинг аъзолари томонидан ўзларига тегишли бўлмаган ҳудудларда ер ости бойликларини излашлари;

г) хусусий шахслар ҳамда махсус рухсатномаси бор олтин изловчи шахслар томонидан ўлжа қилиш мақсадида ер ости бойликларига ишлов бериш қатъий тақиқланади;

д) ер ости бойликларида ишлаш қоидаларини бузиш характерлари ўзи тугалланган жиноятни билдиради;

е) хусусий шахслар томонидан қазилма бойликлари топилганда яшириб қолиш ва ўзлаштириш, бошқа олтин қидирувчилар артелига ёки бошқа шахсларга топшириш ҳам жиноий жавобгарликка сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунига асосан ва «Ўзбекистон Республикасининг Ҳаво кодекси»ни 93-моддасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳақидаги қонунларни ва экологик талабларни бузганлик ҳамда унга амал қилмаслик учун маъмурий, жиноий жавобгарликлар белгиланган. Албатта, қонунда (уставга мувофиқ) атмосфера ҳавоси ҳақидаги қонунларни бузганлик учун интизомий ва фуқаролик жавобгарликлари ҳам мавжуд.

Жумладан, «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги 1996 йил 27 декабрда қабул қилинган қонуннинг 29-моддасига асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар ва фуқаролар атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш оқибатида етказилган зарар ўрнини қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда қоплашлари шарт. Зарар ўрнини қоплаш айбдорларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликка тортишдан озод этмайди

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик. Ушбу жавобгарлик ишчи ва хизматчиларни, мансабдор шахсларни меҳнат қилиш жараёнида бажариш керак бўлган мажбуриятларини бажармаслик, қабул қилинган фармон, қарорлар, буйруқ ва кўрсатмаларга амал қилмасликдан келиб чиқади.

Интизомий жавобгарлик, асосан, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш ҳақидаги ҳуқуқий нормаларни бажармаганлик учун корхона, муассаса ва ташкилот раҳбари томонидан белгиланади.

Атмосфера ҳавоси ҳақидаги қонунларни бузганлик учун интизомий жавобгарлик у содир этилиб аниқлангандан кейин 1 ой ичида қўлланиши лозим. Агар ишчи, хизматчи касал ёки дам олишда бўлса, бу вақт ҳисобга кирмайди.

Интизомий жавобгарликка тортилган фуқаро берилган жазодан норози бўлса, у 1 ҳафта ичида судга ёки бошқа «Меҳнат низоларини кўриб чиқувчи комиссия»га мурожаат қилиши мумкин.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун, табиатни муҳофаза қилиш қоидаларига эътибор

бермаганлик ва уларни бажармаганлик учун, тегишли режа ва тадбирларни амалга оширмаганлик учун корхона, муассаса ёки ташкилот раҳбари мукофотдан тўлиқ ёки қисман маҳрум этилади.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексини 181-моддасида¹ интизомий жазонинг аниқ турлари кўрсатилган бўлиб, ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1) ҳайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш Меҳнат кодекснинг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади.

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Хусусан, ходимга нисбатан интизомий жазо қўллашда ҳуқуқбузарлик мотиви, у қай вазиятда содир этилганлиги, ходимнинг олдинги иш жойи ва ниҳоят, экологик ҳуқуқбузарлик содир этиш вақтидаги руҳий ҳолатини ҳисобга олиш зарурдир.

Шуниси эътиборлики, мазкур масала юзасидан интизомий жазо берилгани тўғрисидаги буйруқ (фармойиш) ёки қарор ходимга маълум қилиниб, тилхат олинади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик. Мазкур жавобгарлик, атроф-муҳитни ифлослантирганлик, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси²га асосан белгиланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик интизомий жавобгарлик асослари билан бироз боғлиқ ва ўхшаш. Шунинг учун ҳам фуқаролик жавобгарлиги меҳнат интизومي ва уни виждонан бажариш мажбуриятининг бузилиши, тегишли шартномаларни ўз вақтида бажармаслик, битимларнинг амалга оширилиш ҳолатларига эътибор бермаганлик оқибатида етказилган зарар, шунингдек,

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. – Т., 2010. – Б. 84.

² Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т., 2011

экологик талабларга риоя этмаслик ва экологик қонунларни бузиш оқибатида вужудга келади.

Бунда асосий талаб етказилган экологик зарар қопланиши ва тўланиши лозим бўлади. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун етказилган зарарни тўлатиш тартиби хўжалик судларига даъво аризаси бериш билан боғлиқ бўлади ва улар томонидан ҳал этилади.

Ўзбекистон худудида санитария қоидаларини кўпол равишда бузиб, ҳавони, сувни ва бошқа табиат бойликларини ифлослантирса ҳамда зарар етказса, Ўзбекистон Республикаси «Давлат Санитария назорати тўғрисида»ги 1992 йил 3 июлда қабул қилинган қонун ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси талаблари асосида жавобгарлик белгиланиб, амалдаги қонунлар билан тартибга солинади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун маъмурий жавобгарлик, Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги кодексида¹ кўрсатилган. Ушбу қонунда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ бўлган 85-88-моддаларда аниқ маъмурий жавобгарлик ҳоллари кўрсатилган.

Мазкур экологик ҳуқуқбузарликнинг объекти атроф-муҳит, ифлослантирилаётган объектлар ёки асосан атмосфера ҳавоси ҳисобланади. Субъекти эса корхона, муассаса, ташкилотлар ёки юридик ва жисмоний шахслар бўлишлари мумкин.

Мазкур ҳуқуқбузарликларни содир этган ушбу соҳадаги юридик ва жисмоний шахсларга нисбатан қуйидаги турдаги маъмурий жазо кўлланилади:

- 1) жарима;
- 2) маъмурий ҳуқуқбузарликни содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёни мусодара қилиш;
- 3) маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этиш қуроли ҳисобланган ёки бевосита шундай нарса бўлган ашёнинг ҳақини тўлаш шарти билан олиб қўйиш;
- 4) муайян шахсни унга берилган махсус ҳуқуқдан (транспорт воситасини бошқариш ва ов қилиш ҳуқуқларидан) маҳрум этиш;
- 5) маъмурий қамокқа олиш.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. – Т., 2010.

Ўзбекистон Республикаси «Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги» кодекснинг 85-моддасида ифлослантирувчи моддалар ва биологик организмларни атмосфера ҳавосига чиқариб ташлаш, унга зарарли физикавий таъсир кўрсатиш ёки атмосфера ҳавосидан белгиланган талабларни бузган ҳолда фойдаланиш, 86-моддасида атмосферага чиқариладиган зарарли моддаларни тозалаш иншоотидан фойдаланиш қоидаларини бузиш, шунингдек ундан фойдаланмаслик, 87-моддасида чиқиндиларда ифлослантирувчи моддалар нормативдан ортиқ бўлган транспорт ва бошқа ҳаракатланувчи воситалар ва қурилмаларни тайёрлаш ҳамда фойдаланишга чиқариш, 88-моддасида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш талабларига риоя қилмаслик учун ҳам жавобгарликлар кўрсатилган.

Юқорида кўрсатилган талабларни бузганлик учун фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг уч бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса – беш бараваридан ўн бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси¹нинг атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш билан боғлиқ 2-моддасида содир этилган жиноий ҳуқуқбузарлик учун жазо тизими кўрсатилган.

Атроф табиий муҳит (атмосфера ҳавосини)нинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасддан яшириш ёки бузиб кўрсатиш учун ҳам жиноий жавобгарлик кўрсатилган.

Жумладан, Жиноят кодексининг 194-моддасига асосан, махсус ваколатга эга мансабдор шахслар томонидан зарарли экологик оқибатларни келтириб чиқарган ҳалокатлар ёки атроф табиий муҳитнинг радиациявий, кимёвий, бактериявий ифлосланганлиги ёхуд одам ҳаёти ёки соғлиғи, тирик табиат учун хавfli бўлган бошқача тарзда ифлосланганлиги ҳақидаги ёхуд аҳоли саломатлигининг ҳолатига доир маълумотларни қасддан яширилиши ёки бузиб тақдим этилиши аҳолининг оммавий касалланиши, ҳайвонлар, паррандалар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, –

энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари билан жазоланади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т., 2013.

Ўша қилмишлар одам ўлишига сабаб бўлса, –
уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиб
уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида кўрсатилган
иккинчи жиноят тури бу, атроф-табiiй муҳитни, жумладан, атмо-
сфера ҳавосини ифлослантирганлик учун жазо чорасини
кўрсатилишидир.

Ушбу масала Жиноят кодексини 196-моддаси қуйидагича ўз
ифодасини топган. Ушбу моддага асосан, ерларни ифлослантириш
ёки бузиш, сув ёки атмосфера ҳавосини ифлослантириш
одамларнинг оммавий равишда касалланиши, ҳайвонлар, парранда-
лар ёки балиқларнинг қирилиб кетиши ёки бошқача оғир оқибат-
ларга сабаб бўлса, –

энг кам ойлик иш ҳақининг юз бараваридан икки юз
бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян
ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари
билан жазоланади.

Ўша қилмишлар одам ўлишига сабаб бўлса, –
уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки муайян ҳуқуқдан маҳрум
қилиб, уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

4-§. Ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосини экологик- ҳуқуқий муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари

Ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосини экологик-ҳуқуқий
муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ўрни
алоҳида аҳамият касб этади. Жумладан:

Прокуратура органлари Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости
бойликлари тўғрисида»ги ва «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш
тўғрисида»ги қонунларининг ижроси устидан назоратни амалга
оширади, маъмурий ва жиноий ишларни қўзғатади, бу ресурсларга
етказилган зарарни қоплаш даъвосини қўзғатади.

Божхона органлари «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги ва
«Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонунларнинг
ижроси таъминлаб, давлат хавфсизлиги, жамоат тартибини сақлаш,
фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилиш, атроф-муҳитни
муҳофаза этиш чора-тадбирларининг амалга оширилишига кўмак-
лашади.

Ички ишлар органларининг ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш фаолияти алоҳида ўрин эгаллайди.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни 18-моддаси «Ер ости бойликлари ва фойдали қазилмалардан фойдаланиш шартлари»га бағишланган.

Зеро, ички ишлар органлари ушбу талабни амалга ошириш жараёнида фаол иштирок этиб, ер ости бойликларидан оқилона фойдаланишни, уларни муҳофаза қилишни, атроф табиий муҳит ва ер ости бойликларининг ифлосланишини олдини оладилар, айниқса, фойдали қазилмалардан ўзбошимчалик билан фойдаланиш, қазиб олиш ҳолларига ҳам чек қўйиш мумкин.

Ер ости бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда барча профилактика инспекторлари (айниқса, фойдали қазилмалар мавжуд жойдаги профилактика инспекторлари), ДЙҲХХ, ёнғиндан сақлаш бўлими, қўриқлаш хизматларининг масъулияти катта бўлади.

Ўзбекистон Республикасида барча вазирлик ва қўмиталар қатори ИИВ ҳам атроф-муҳит муҳофазаси ва табиий манбалардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилишда бир қатор ишларни амалга оширади.

Атмосфера ҳавосини ифлослантириш кўпроқ транспорт воситалари фаолияти билан боғлиқ бўлгани учун атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш асосан йўл ҳаракати хавфсизлик хизмати ходимлари зиммасига тушади. Шу мақсадда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 14 ноябрда қабул қилган «Ўзбекистон Республикаси ички ишлар вазирлиги давлат автомобил назорати ходимларининг масъулиятини оширишга қаратилган чоратadbирлари тўғрисида»ги қарори катта аҳамиятга эга.

Мазкур қарор ДЙҲХХ атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда алоҳида эътибор бериш, уларнинг ҳуқуқий-экологик маданияти ва маънавияти юқори бўлиши ҳамда ўз касбини севаб, ардоқлашига алоҳида эътибор қаратди.

Демак, ДЙҲХХ ходимлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ишлаб чиқарилаётган ва фойдаланилаётган ҳаракатдаги манбалар учун куйидаги ГОСТлардан фойдаланишни назорат қилишлари лозим:

- темир йўл транспорти бўйича 24028-80, 24585-81, 30574-98;
- автомобил транспорти ва қишлоқ хўжалик машиналари бўйича 17.2.2.03-87; 21393-75; 17.2.2.02-98, 23734-98, 17.2.2.01-84, 17.2.2.02-86, 17-2.2.04-86.
- авиация транспорти учун 17.2.2.04-86.

Шуниси эътиборлики, РД 118.0027714.32-93-сонли «Атмосферага зарарли моддалар чиқариш учун рухсатномалар бериш тартиби» меъёрий ҳужжатга асосан корхона ва ташкилотларга кўзғалмас манбалардан чиқарилаётган ифлослантирувчи моддалар учун Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ПДВ меъёрий лойиҳасига мувофиқ рухсатнома берилади.

Республикамиз ҳудудига транспорт ва ҳаракатланувчи воситаларни олиб кетиш ва олиб келинишини назорат қилиш ДЙҲХХ ваколати доирасига киради.

ДЙҲХХ автомобил двигателларидан чиқаётган ишлатилган газлар заҳарлилигини (тутун миқдорини), назорат-ўлчов ва бошқа ишларини амалга оширадилар. ДЙҲХХ ходимлари томонидан ўтказиладиган «Тоза ҳаво» тадбирини ҳар доим ўтказиш атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишга ёрдам беради.

Хуллас, ички ишлар органлари тизимида атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишда фақат ДЙҲХХ ходимлари эмас, балки ёнғинга қарши курашувчи бўлим, кўриқлаш бўлимлари, профилактика инспекторлари ҳам тегишли ёрдам кўрсатишлари лозим.

Хулоса қилиб айтганда, республикамизда экологик барқарорликни таъминлашда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ҳам ҳиссалари салмоқли бўлаётир.

Назорат учун савол ва топшириқлар:

1. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилишнинг ҳозирги аҳволи қандай?

2. Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга доир қандай талаблар мавжуд?

3. Ер ости бойликлари соҳасида давлат бошқаруви органларининг қандай ваколатлари мавжуд?

4. Ер ости бойликларидан фойдаланувчиларнинг асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?

5. Амалдаги қонунчиликка асосан ер ости бойликлари тўғрисидаги ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун талабларини бузганлик учун қандай жавобгарликлар мавжуд?

6. Атмосфера ҳавосининг тирик мавжудот ҳаётидаги аҳамияти ҳақида нималарни биласиз?

7. Амалдаги қонунчиликда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилишининг экологик-ҳуқуқий тадбирлари қандай кўрсатилган?

8. Қонунчиликда атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасидаги асосий мажбуриятлар қай даражада ўз аксини топган?

9. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви деганда нималарни тушунасиз?

10. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини олиб бориш тартиби қандай?

11. Ҳозирги пайтда атмосфера ҳавосининг трансчегаравий ифлосланиши ҳолатини қандай баҳолайсиз ва бу борада муаммолар мавжудми?

12. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ҳамда озон қатлами бузилишининг олдини олиш ҳақида қандай халқаро конвенциялар мавжуд?

**ЎСИМЛИКЛАР ДУНЁСИ ВА ЎРМОН БОЙЛИКЛАРИНИ МУҲОФАЗА
ҚИЛИШ ҲАМДА УЛАРДАН ФЙДАЛАНИШНИНГ ЭКОЛОГИК-
ХУҚУҚИЙ ТАРТИБИ**

**1-§. «Ўсимлик дунёси ва ўрмон бойликларини экологик
муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг экологик ҳуқуқий
тартиби» тушунчаси ва хусусиятлари**

Ер юзида инсон пайдо бўлгандан бери миллионлаб йиллар ўтганлиги маълум. Шундан буён у ўзини қуршаб турган табиат билан, атроф-муҳит билан, энг биринчи навбатда наботот дунёси билан алоқада бўлиб келган.

Ўсимликлар ер юзида одамнинг пайдо бўлиши ва турмуш кечириши учун зарур бўлган ҳамма шароитларнинг юзага келишига сабаб бўлди. Улар дастлабки одамларнинг асосий овқати бўлган, ҳозирги кунда ҳам уларсиз кун кечириб бўлмайди. Ўсимликлардан озиқ-овқат, саноат, тиббиёт, чорвачилик ва бошқа кўпгина соҳаларда фойдаланилмоқда.

Ўсимликларнинг инсон ҳаётидаги аҳамияти фақат шу билан чегараланмайди. Улар нормал биологик айланишни таъминлайди ва ҳавони кислород билан бойитади. Айни пайтда микроиклимга ижобий таъсир кўрсатади, иссиқлик балансининг шаклланишида катта роль ўйнайди. Ҳавонинг намлигини оширади, зарарли моддаларнинг муайян қисмини ютади. Ўсимликлар эрозия ва чангга қарши курашда муҳим аҳамият касб этади. Уларнинг рекреация аҳамиятини ҳам унутиб қўймаслик керак. Кейинги йилларда инсоннинг дам олиш кунларида шаҳардан ташқаридаги табиат бағрига чиқишга интилиши, бўш вақтини тоғлар, дарахтзорлар ва сув ҳавзалари бўйида ўтказишга эҳтиёж кескин кучайди. Бироқ, инсон ҳар доим табиатга, атроф-муҳитга яхши муносабатда бўляптими, уларга зарар етказмаяптими? Афсуски, бу саволларга ижобий жавоб бериш қийин.

Шуни қайд қилиш ўринлики, ер юзининг 70 фоизини ўсимликлар қоплаб олган. Жами экиладиган маданий-ўсимликлар ер юзининг 1,5 миллиард гектарига тенг бўлиб, бу эса умумий майдоннинг 1/10 миқдори ташкил этади. Таъкидлаш лозимки, ер шарида 300 минг тур гулли ўсимлик мавжуд. МДХ давлатлари худудида

уларнинг 21 минг тури, Марказий Осиёда 7 минг, республикамизда 4 мингдан зиёд тури учрайди.

Ўзбекистон ўсимликлар дунёсининг хилма-хиллиги, турларга ғоят бойлиги ва уларнинг халқ хўжалигидаги муҳим салмоғига кўра ўзига хос ўринга эга. Сўнгги йиллар ботаникада олиб борилган тадқиқотлар натижасига кўра, ўлкада 146 оилага мансуб 4500 га яқин юксак ўсимлик турлари борлиги маълум бўлди. Буларнинг аксарият қисмини қоқидошлар (600 га яқин тур), бурчоқдошлар (450 га яқин тур), буғдойдошлар (260 га яқин тур), карамдошлар, ялпиздошлар, швиддошлар, шўрадошлар, лоладошлар, чиннигулдошлар, ёронгулдошлар, говзобондошлар, раънодошлар каби йирик оилаларнинг вакиллари ташкил этади. Ўзбекистон флораси пайдо бўлиши, тарқалиши, тур, туркум ва оилаларнинг умумий ўхшашлиги жиҳатидан Марказий Осиёдаги бошқа республикалар, Эрон, Афғонистон ўсимлик қопламига жуда яқин туради.

Шуниси ачинарлики, республикамиз ҳудудидаги 4500 га яқин ўсимликлар турларининг 10-12% и муҳофазага муҳтож, лекин бунга қарши чоралар кўриляпти. Республикада табиатни муҳофаза қилиш мақсадида ихота ўрмонлари бунёд этиш давом этмоқда. Сўнгги йилларда эса қурилиш материали сифатида фойдаланилувчи импорт ёғочнинг кескин камайиши муносабати билан теракзорлар бунёд этилмоқда.

Бундан 30-35 йил муқаддам тёкисликдаги дарё ва сойларнинг қирғоқлари анча зич тўқай ва қамишзорлар билан қопланган бўлиб, тўқайларда туранғил, тол, жийда, юлғун каби дарахт ва буталар яйраб ўсар эди. Кейинги йилларда тўғон, сув омборлари ва каналлар қурилиши авж олиб, дарё ҳамда сой сувларининг кескин камайиши, сизот сувларининг сатҳи тобора камайиб, уларнинг минераллашуви ва шўрлиги ортиши натижасида бу тўқайларнинг катта қисми тугаб кетди. Республика яйловларининг ҳозирги аҳволи ҳам анча ташвишлидир. Буларнинг асосий сабаблари - яйловлардан нотўғри фойдаланиш, тоғ олди ва чалачўл зонасидаги катта-катта майдонлар асоссиз равишда ҳайдалиб, уларга экинлар экилганлиги, чўлда саксовул, тоғларда арча каби кўплаб қимматбаҳо дарахт ва бута ўсимликларининг кўплаб кесилиб кетганлиги, яйловларда чорва молларини боқишда меъёрларга амал қилмаслик, янги ерларнинг ўзлаштирилиши, чўл зоналарида янги-янги шаҳар ва йўллар қурилиб, янги конлар ишга туширилиб, аҳоли зичлигининг тобора ортишидир.

Ўзбекистоннинг ўрмон фонди асосан тоғ ўрмонларидан иборат бўлиб, табиатни муҳофаза қилишда муҳим аҳамиятга эгадир. Улар ажойиб табиий манзара яратади, ўзига хос соғлом микроклим ҳосил қилади, сувни тежайди ва тупроқни эрозиядан асрайди, атроф-муҳитнинг санитария-гигиена ҳолатини яхшилайдди.

Ўзбекистон «Қизил китоби»га йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган ўсимликларнинг 42 оила, 111 авлодга кирувчи 301 тури киритилган. Буларнинг кўпи қимматбаҳо доривор ўсимликлардир. Ўзбекистон ҳудудида маълум шароитлардагина учрайдиган, фан оламида эндем деб юритиладиган ўсимликларнинг 390 тури мавжуд бўлиб, улар республикамизнинг бебаҳо миллий бойлиги ва фаҳри ҳисобланади.

Ўзбекистоннинг табиий флораси ёввойи мевали, доривор, техника, манзарали, эфирмойли ва бошқа ўсимликларга бойлиги билан ажралиб туради. Бу ранг-баранг ёввойи ўсимликлардан инсонлар манфаати йўлида оқилона фойдаланиш ва уларни келгуси авлодлар учун сақлаб қолиш республика олимлари ва кенг жамоатчилик олдидаги энг муҳим актуал вазифалардан биридир. Маълумки, ўсимликнинг қиммати биринчи навбатда унинг хусусиятларини ўрганиш туфайли аниқланади. Ўзбекистоннинг ёввойи ўсимликлари хом ашё нуқтаи назаридан ҳанузгача етарли даражада ўрганилмаган.

Кейинги йилларда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги ва саноат қурилиши ишларининг жадал суръатда ортиб бориши табиатга, шу жумладан ўсимликлар дунёсига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Айниқса, жуда кам учрайдиган эндем ва реликт турлар ўсиб турган шароит ўзгартирилса, улар тез орада қуриб, ер юзидан бутунлай йўқолиб кетиши мумкин. Табиий ўсимликлардан озиқ-овқат, зиравор, доривор ва хушманзара ўсимлик сифатида оқилона фойдаланмаслик оқибатида уларнинг ареаллари торайиб, захиралари эса кескин камаймоқда, ҳатто айрим турлари бутунлай йўқолиб кетиш хавфи остида турибди. Буларга мисол тариқасида беҳ зира, анзур пиёзи, лола ва ширачларнинг кўпгина турларини, саллагул ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Республика ҳукумати баъзи бир ёввойи ўсимликлар турларининг йўқолиб кетиш хавфини эътиборга олиб, айрим ёввойи ўсимлик турларини йиғишни тартибга солиш мақсадида лола турларининг барчаси, заъфаронлар, бойчечаклар, анзур пиёзи ва бошқаларни давлат муҳофазасига олиш ҳамда уларни «Ўзбекистон Республикаси қизил китоби»га киритишга

қарор қилди. «Ўзбекистон Республикаси қизил китоби»га 400 дан ортиқ ноёб ўсимлик турлари киритилган.

«Ўзбекистон Республикаси қизил китоби»га киритилган, муҳофазага муҳтож барча турларни табиатдан йиғиб олиш, сотиш ва почта орқали бошқа жойларга юбориш қатъиян ман этилади. Бундай ўсимликларга зарар етказган айбдор шахслар маъмурий йўл билан ёки қонун асосида жиноий жавобгарликка тортиладилар.

Атроф-муҳитнинг бошқа манбалари каби ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ҳам халқ хўжалигининг муҳим вазифаларидан бири бўлиб қолмоқда. Ўсимликлар бизга ҳавони тозалашда катта ёрдам беради. Ўз навбатида, биз ҳам ўсимликларнинг яхши ривожланиши учун қулай шароитларни яратиб беришимиз керак. Афсуски, ҳамма ҳам буни яхши тушуниб етмаяпти.

Академик Т.Франк «Биз табиат сўзини тез-тез такрорлаймиз, аммо бизнинг ўзимиз ҳам унинг атиги бир кичик қисми эканлигимизни унутиб қўямиз», деб тўғри айтган эди.

Инсон ишлаб чиқаришнинг у ёки бу соҳасида ўсимликлардан муайян даражада фойдаланади. Бироқ хўжалик аҳамиятига эга бўлган ўсимлик манбалари чекланган. Мамлакатимизда доривор ўсимликларнинг тахминан 100-110 тури йиғиб олинади. Ҳозирнинг ўзидаёқ уларнинг 40 га яқин тури муҳофаза остига олиниб, улардан самарали фойдаланиш тақозо қилинмоқда. Табиат биз учун ўта мушкул ва муҳим бўлган ишни – ер куррасида ҳаётни сақлаш имконини берадиган жараёнларни вужудга келтиради. Фан-техника ютуқлари ана шу беминнат ишни бажара олиши мушкулдир. Шу нуктаи назардан қараганда, инсон қандай фойдали ишни қилмасин, у аввало атроф-муҳитни сақлаши, ундаги мувозанатни бузмаслиги тўғрисида қайғуриши лозим.

Умуман олганда, шифобахш ўсимликлар дунёсининг илмий тиббиётда 300 га яқин, халқ тиббиётида 500 тури, ветеринарияда 100 тури ишлатилади.

Бой флора асосан Марказий Осиёда, Кавказда жойлашган. Ўзбекистоннинг бой ва турли-туман ўсимликлар дунёси 4148 турдан ташкил топган, уларнинг 577 тури шифобахш ўсимлик ҳисобланади, 115 тури илмий тиббиётда ишлатилади, 47 тури эса Давлат фармокопеясига киритилган.

Академик Собир Юнусов «ўсимликларнинг қўлига паспорт бериш лозим», деб таъкидлайди. Яъни, илмий муассасалар дори яратиш ўрнига ўсимликларни ўрганиб, дориворлигини аниқлаб,

тавсияномалар ишлаб чиқишлари керак. Дори-дармон тайёрлаш билан ягона институт, ташкилот шуғулланса, мақсадга мувофиқ бўларди. Бизнингча, доривор ўтларни саноатбоп қилиб ўстирадиган йирик совхозлар тузиш, йўқолиб бораётганларини асраб қолиб, кўпайтириш чораларини кўриш кун тартибида турган муҳим масалалардан биридир.

Наботот ва шифобахш ўсимликларнинг тиббиётдаги нақадар катта аҳамияти, фуқароларнинг саломатлигидаги ўрнига оид ҳикоят ва ҳикматлар тўпланган ҳолда халқимизга армуғон этилди. Бундай адабиётлар олдин араб, форс, тожик, лотин ва бошқа тилларда мавжуд бўлган. Ушбу китобларда кўплаб нодир фикрлар, шифобахш ўсимликларни қайси касалликларга даво эканлиги ва қўлланилиши аниқ ва батафсил кўрсатилган.

Биз наботот олами ва шифобахш ўсимликларни ҳар томонлама ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш учун қуйидаги экологик тадбирларни амалга оширишимиз лозим:

1) республикамизда ўрмонларни кенгайтириш, дарахтлар орасида ўсадиган шифобахш ўсимликларнинг барча турларини сақлаб қолиш, уларни кўпайтириш;

2) барча жойларда, айниқса тоғларда, чўл ва далаларда мол боқишни тартибга солиш;

3) шифобахш ўсимликларни ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш, боғларни, қўриқхоналарни, айнан тиббиёт мақсадида ишлатиш учун барпо этилган лаборатория ва илмий текшириш институтлари фаолиятининг барча имкониятларини янада кучайтириш;

4) фуқаролар томонидан айнан шифобахш ўсимликлар билан савдо-сотик қилишни назорат қилиш, фуқаролар томонидан хўжасизларча фойдаланишни тартибга солиш;

5) Давлат табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси фаолиятини бу соҳадаги барча тадбирий ишларни кучайтириш;

6) табиатни муҳофаза қилиш иши билан шуғулланувчи жамғармаларнинг ишларини яхшилаш ва ҳоказо.

Шунингдек, ёшларимиз ўртасида Ўзбекистон Республикасида 1992 йил 9 декабрдаги «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»¹ги, 1997 йил 26 декабрдаги «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш тўғрисида»²ги,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1993. – №1. – 37-м.

² Ўша манба. – 1998. – №1. – 12-м.

«Ўрмон тўғрисида»¹ ҳамда бошқа экологик қонунларнинг моҳиятини кенгрок муҳокама қилиш, уларнинг ҳуқуқий саводхонлигини ошириш бугунги кундаги долзарб муаммоларидан биридир.

Юқоридаги ишларнинг самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси экология ва атроф-муҳит масалалари қўмитасининг ишини янада кучайтириш, кенг жамоатчилик ёрдамида иш олиб бориш, мактаб ўқувчиларидан кенг фойдаланиш ҳам яхши имкон беради. Шунингдек, шифобахш ўсимликларни муҳофаза қилиш қонун-қоидалари ер сатҳининг кўриниши, манзараси, ўсимликлар дунёсининг турлитуманлиги, кам учрайдиган ўсимликларни, экологик тизим ва уларнинг ўзаро алоқаларини ҳисобга олган ҳолда атроф-муҳитни муҳофаза қиладиган объектларни ташкил қилишни кўзда тутиш керак. Ушбу мақсадда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 3 декабрдаги «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»²ги қонуни катта аҳамият касб этади. Чунки, қаерда бўлса ҳам муҳофаза этиладиган жойларда ўсимликларнинг барча турлари маълум мутаносибликда сақланади. Ҳозирги пайтда барча соҳаларда, жумладан ўсимликлар дунёсини ҳуқуқий муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш, улар ҳақидаги айрим ҳуқуқий ҳужжатларга амал қилиш талаб даражасида эмас.

Бизнингча, бу ҳуқуқий тадбир нафақат шифобахш ўсимликлар, балки барча ўсимликларни муҳофаза қилиш билан бирга, инсонларнинг соғлиғини, ҳавонинг мусаффолигини, ўрмонларнинг бойлигини, жониворларни кўпайтиришни, ернинг унумдорлигини таъминлайди.

Хуллас, бебаҳо бойлик – наботот оламини кўз қорачиғидек асрайлик, унинг бойлигига бойлик кўшиш хусусида яқдил бўлиб, масъулият билан фаолият кўрсатайлик, республикамизнинг бир тўп ҳам ўсимлиги йўқолиб кетмасин. Бирорта ҳам ўсимлик «Қизил китоб»га тушмасин!

Ўрмон инсон учун табиатдаги энг фойдали бойлик манбаи, унинг инсонга берадиган тухфалари бениҳоя катта. У турли-туман фойдали ҳайвон ва паррандалар, ёввойи мева ва замбуруғлар, қимматли мўйналар, касалликларни даволайдиган ўт-ўланлар армуғон этадиган ҳамда сув мусаффолиги ва тоза ҳавони сақлашда,

¹ Ўша манба. – 1999. – №5. – 122-м.

² Ўша манба. – 2005. – №1. – 14-м.

халқ хўжалигини ривожлантиришида улкан ҳисса қўшади. Шу билан бирга, у ҳаво ва тупроқ ҳароратини мувозанатга келтириб туради, далаларни қуруқ, иссиқ шамоллардан ҳимоя қилиб, тупроқ бузилишининг олдини олади.

Қадимги Римнинг машҳур жамоат арбоби Цицерон «ўрмонларни йўқотувчи кишилар жамиятимизнинг душманидир» деган эди. Кейинги пайтларда инсон яшаш шарт-шароитини яхшилаш учун ўрмонларни ҳеч аямасдан қирқадиган бўлди. Мана шу туфайли ўрмонларнинг бир қисми кесилиб, 2 минг йил ичида 0,5 млрд гектар ерда ўрмон ўрнида чўллар пайдо бўлди! Шунинг учун ҳам ўз вақтида А.Гумбольдт «Инсондан аввал ўрмон бўлган, одам ўзи билан чўл келтиради», деб бежизга айтмаган.

Ўрмон бойликлари битмас хазина. Мисол учун фақат ёғочнинг ўзидан 20 мингдан ортиқ турли хил материаллар ва модда олинар экан. Ҳисоб-китобларга кўра бир куб метр ёғочдан 1,5 минг метр сунъий ипак ёки 600 та трикотаж костюм ёхуд 200 килограмм қоғоз олинади. Кўришиб турибдики, ўрмон ҳар томонлама инсон эҳтиёжини қондириш учун хизмат қиладиган, одамларни ва ерни боқадиган, кийинтирадиган, даволайдиган, ҳам ташналигини қондирадиган асосий манба бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам турк оғаларимизнинг «сердарахт қишлоқда бемор кам бўлади», деган мақолини эслашимиз зарур. Демак, инсон ҳаёти ташқи муҳит билан чамбарчас боғлиқ. У ташқи муҳитнинг барча омиллари, табиат ва жамиятнинг ҳар томонлама ўзаро комплекс таъсири остида яшайди.

Буюк аллома Ибн Сино «одамнинг саломатлиги ташқи муҳит шароити билан чамбарчас боғлиқ», деб ёзган эди. Шунинг учун ҳам инсон ҳаёти барқарор ва соғлом кечиши учун табиатнинг асосий омиллари бўлган ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, ҳаво ва ернинг яшил қоплами маълум мутаносибликда сақланиши зарур.

Бу масалага эътибор бериб, таниқли рус адиби С.П.Костичев «агар яшил дунё ўз фаолиятини бир неча йил тўхтаса, ер шарида бутун жонли махлук, шу жумладан, инсон ҳам ҳалок бўлур эди», деб ёзганди. «Яшил дунё» инсон ҳаёти учун нақадар аҳамиятга эга эканини чуқурроқ ўрганиш мақсадида айрим мисолларга мурожаат қилайлик.

Тўртта дарахт бир кишининг бир кеча-кундузда кислородга бўлган эҳтиёжини қондира олади. Ёки яна бир қизиқарли мисолга эътибор берайлик. Катта шахар шароитида бир куб метр ҳавода 25 грамм чанг ва бошқа моддалар мавжудлиги 36 минг бактерия

борлиги аниқланган. Олимларимизнинг ҳисобига кўра, бир гектар қорақарағай дарахтзори 36 тоннагача чанг ва бошқа моддаларни ўзида сақлаб қолади. Бир гектар ёш қарағай дарахтзор бир соатда ўзидан 0,154 кг дан 0,392 кг гача учувчи фитонцид ажратади ёки бир гектар ўрмонзор 30 килограммгача фитонцид ишлаб чиқаради. Шунинг учун ҳам ўрмон ҳавоси тоза бўлади. Ялталик олима М.Н.Артемяева бир гектар баргли дарахтзор бир суткада 2 кг, нинабаргли ўсимликлар эса 5 кг гача учувчи органик аралашма чиқаришини аниқланган. Дарахтдан чиқувчи учувчи фитонцидлар об-ҳаводаги ҳар хил захарли микробларни ўлдиради. Бундан ташқари, яшил ўсимлик инсон учун зарур бўлган кислород манбаидир. Кислородсиз тирик организм яшай олмайди. Бир одамнинг ўрта ҳисобда бир кеча-кундузда 500 литр кислород ютиши аниқланган.

Ер куррасида ўсимликлар ҳар йили 500 миллиард тонна карбонад ангидрид газини ютиб, 400 миллиард тонна кислородни ишлаб чиқаради. Бир гектар майдондаги ўрмон 3-6 тонна ис газини ютиб, 245 тоннагача кислород ишлаб чиқаради. Ўрта ёшдаги бир дарахт ишлаб чиқарган кислород 3 одамга бир умрга етади.

Зарарли ҳашаротларга қирғин келтирадиган фойдали ҳашоратлар, ўрмон ва дарахтзорларда одатдагидан икки марта кўп яшайди.

Ер юзидаги ўрмонларнинг умумий майдони 4100 миллион гектар атрофида, яъни бу куруқликнинг 31 фоизидан салгина ошади. Ўрмонлардаги ёғочнинг миқдори 130-140 миллиард метр куб. Мамлакатнинг ўрмон билан таъминланганлик даражасини аҳоли жон бошига тўғри келувчи ўрмон майдони жуда яхши кўрсатади. Албатта, бу жиҳатдан Канада энг олдинги ўринда туради. Канадада жон бошига 24,0 га, Норвегияда 2 га, Европанинг кўпчилиги давлатларида 0,1-0,4 га ўрмон тўғри келади. Ўзбекистонда ўрмонлар майдони 712,8 минг гектар бўлиб, ҳар бир кишига 0,04 гектар ўрмон тўғри келади. Эътибор беринг, биз ўрмонга қанчалик боймизу, лекин у кундан-кунга инсоннинг жабрига учрамоқда, камайиб кетмоқда.

Кейинги 100 йил ичида АҚШда 540 минг гектардан ортиқ ўрмон кесилган. Мадагаскарда мустамлакачилик даврида ўрмонларнинг 9/10 қисми қирқилган. Асримиз бошида Кубанинг ярмидан ортиқ майдони ўрмон эди, ҳозир эса ўрмонлар мамлакат майдонининг атиги 8 фоизини ташкил этади. Ҳозирги пайтда яшил бойликларни муҳофаза қилиш ва янги яшил зоналар барпо этиш иши билан 100

дан ортик ўрмон хўжалиги шуғулланмоқда. Эндиликда бу тадбир ҳар бир корхона, муассаса, ташкилот ва фуқаронинг бурчи бўлмоғи лозим.

Маълумки, ўрмонлар инсон ҳаёти учун зарур бўлган ёввойи мева ва замбруғлар, қимматли мўйналар, касалликларни даволайдиган ўт-ўланлар, турли-туман фойдали ҳайвонот ва паррандалар армуғон этади.

Ўрмон бойлигининг яна бир хусусияти шундаки, у табиатда сув режимини тартибга солиб турувчи, тупрокни сув, шамол эрозиясидан сақловчи муҳим омил бўлиб ҳисобланади.

Табиат шу қадар нозикки, катта шаҳарнинг кислород балансини сақлаб туриш учун 1 кишига 25 квадрат метр яшил майдон бўлиши талаб қилинади. Дарахт ва бута барглари, кўкатлар шаҳар осмонидаги чангнинг 72 фоизини ушлаб қолади. Тўғри танланиб ўтказилган дарахт ва бутазорлар шаҳар шовқинини анча пасайтиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ҳозирги пайтда Ўзбекистон ўрмон ресурсларини сақлаб қолиш ва кўпайтириш тобора кескинлашмоқда. Дарахтлар қониқарсиз парвариш қилинаётганлиги, зараркунандалар ва касалликларга қарши етарли кураш олиб борилмаётгани оқибатида ўрмон хўжалиги корхоналари ишининг самарадорлиги пасайишига олиб келмоқда.

Шуниси ажабланарлики, халқ хўжалигида ишлатиладиган ўрмондан тайёрланадиган ёғоч маҳсулоти йилига 370-410 миллион куб метрни ташкил этади. 1954 йил Ҳиндистонда ўтказилан ўрмоншуносларнинг Конгрессида «ўрмон – сув демакдир, сув эса ҳосил ва ҳаёт манбаи» деб баҳоланди. Кўриниб турибдики, ўрмон табиатнинг буюк бойлигидир, у сув, ер ресурсларини сақлашда, бутун ҳайвонот ва набодот дунёсини камайиб кетишдан сақлашда, атроф-муҳитни яхшилашда, дадил айтиш мумкинки, ер юзидаги бутун турмушни соғломлаштиришда, экологик ҳолатнинг бузилишини олдини олишда жуда катта роль ўйнайди.

Статистик маълумотларга қараганда, мамлакатимиз ўрмон фондининг умумий майдони 9.147.275 гектарни ташкил этади. Жумладан, шу майдоннинг 3002541 минг гектари ўрмон билан қопланган бўлиб, унда 12 млн. куб метр ёғоч захираси мавжуд. Республикамиз ҳудудининг 5,1 фоизини дарахтзорлар ташкил этиб, у ҳар бир киши бошига 0,1 гектарни ташкил этади. Ўзбекистон Республикасида жами 90 та ўрмон хўжалиги корхонаси мавжуд

бўлиб, булардан 72 таси ўрмон хўжалиги, 6 таси давлат кўрикхонаси, 2 таси доривор ва озиқа ўсимликлари ўстириш ва қадоқлашга ихтисослашган хўжалик, 2 таси ўрмон овчилик хўжалиги, 2 таси Зомин ва Угам-Чотқол миллий истироҳат боғлари ва 2 таси хўжалик ҳисобидаги ўрмон участкалари, 1 та ихтисослаштирилган ўрмон хўжалиги, 2 та бош ўрмон корхонаси ва 1 таси ишлаб чиқариш ўқув марказидир.

Шунинг учун ҳам ўрмонларнинг ҳар томонлама аҳамияти ва уларни ўстириш узоқ муддатли бўлганлиги учун ўрмон бойликларидан оқилона фойдаланиш, уларни эҳтиёт қилиб асраш, кўпайтириш ишига умумдавлат моҳиятини бериш шарт ва зарур.

2-§. Ўсимлик дунёси ва ўрмон бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқи. Ўсимлик дунёси ва ўрмон бойликларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бу соҳага оид низоларни ҳал этиш ва юридик жавобгарлик асослари

Ўзбекистон Республикаси ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш, ундан фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиби ҳамда бошқарув ва назорат қилиш ҳоллари 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»¹ қонуни билан тартибга солинган.

Мазкур қонун табиий шароитда ўсадиган ўсимлик дунёсини, шунингдек, такрор етиштириш ва генетик фондини сақлаш учун экиб ўстириладиган ёввойи ўсимликларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солади.

Ўрмонларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар ўрмонлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Қорақалпоғистон Республикасида ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги муносабатлар Қорақалпоғистон Республикаси қонун ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади.

Агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – № 1. – 12-м.

тўғрисидаги қонун ҳужжатларидагидан бошқача қоидалар белгиланган бўлса, халқаро шартнома қоидалари қўлланилади.

Кўриниб турибдики, ушбу қонун Ўзбекистон Республикасининг барча экологик, географик, иқтисодий ва ҳуқуқий хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, унинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

– флоранинг тур бўйича таркибини ва генетик фондини табиий шароитларда сақлаб қолиш;

– табиий ўсимлик жамоаларининг ва ёввойи ўсимликлар ўсадиган муҳитнинг бир бутунлигини сақлаб қолиш;

– ўсимлик дунёсидан оқилона фойдаланишни ва уни такрор етиштиришни таъминлаш;

– юридик ва жисмоний шахсларнинг ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги фаолиятини ҳуқуқий тартибга солиш. (Қонуннинг 2-моддаси).

Ўзбекистон Республикасида ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви ҳамда назорат этиш катта аҳамиятга эга бўлиб, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлайди. Шунинг учун ҳам «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунда ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви аниқ кўрсатилган. Жумладан, мазкур қонунда кўрсатилишича, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, махсус ваколат берилган давлат органлари томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги ўрмон хўжалиги бош бошқармаси ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида махсус ваколат берилган давлат бошқарув органларидир.

Ўсимлик дунёси давлат мулки – умуммиллий бойлик бўлиб, ундан оқилона фойдаланиш зарур ва у давлат муҳофазасидадир (3-модда).

Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасидаги давлат бошқарувининг асосий хусусияти ҳам шундаки, у бевосита ўрмон бойликларини, алоҳида муҳофаза этадиган табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш боғлиқ бўлади.

Ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш устидан давлат назоратини олиб бориш катта аҳамиятга эгадир. Ушбу масала ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонунда ўз ифодасини топган.

Жумладан, мазкур қонуннинг 27-моддасига асосан, ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўсимлик дунёси объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш устидан идоравий, ишлаб чиқариш ва жамоатчилик назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга оширилади.

Хуллас, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқаруви ҳамда назоратини олиб бориш ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни таъминлайди.

Давлат ўрмон фонди ерларининг ҳуқуқий-экологик ҳолати нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эга. Шунинг учун ҳам ўрмонларга бўлган мулкчилик ва давлат ўрмон фондининг ҳуқуқий аҳамиятини қонунда белгиланиши катта аҳамият касб этади. Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонунига асосан, «Ўрмонлар давлат мулки – умуммиллий бойлик бўлиб, улардан оқилона фойдаланиш лозим ҳамда улар давлат томонидан кўриқланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган барча ўрмонлар давлат ўрмон фондини ташкил этади. Давлат ўрмон фонди:

- давлат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлардан, яъни давлат ўрмон хўжалиги органлари қарамоғидаги ўрмонлардан;
- бошқа идоралар ва юридик шахслар фойдаланадиган ўрмонлардан иборатдир.

Шунингдек, мазкур қонунчиликда ўрмон фонди ерлари ва давлат ўрмон фонди участкалари ҳақида ҳам аниқ кўрсатма мавжуд. Ўрмон билан қопланган ерлар, шунингдек ўрмон билан қопланмаган, аммо ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар ўрмон фонди ерлари ҳисобланади. Ўрмон фонди ерларининг чегаралари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда аниқланади.

Ўрмон фонди ерлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда эгалик қилиш, фойдаланиш, шу жумладан, ижарага берилиши мумкин.

Давлат ўрмон фонди участкалари давлат ўрмон фондининг бир қисми бўлиб, уларнинг муайян чегараси, майдони, жойлашган манзили, ҳуқуқий режими қайд этилган ҳамда чизма-картографик материалларда кўрсатилган бўлади.

Юридик адабиётларда ва «Ўрмон тўғрисида»ги қонунда ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш соҳасидаги давлат бошқаруви ва назорат этиш тартиби кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонуни мазмуни ва талабидан келиб чиқадиган бўлсак, ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини ва юқорида кўрсатилган тартибни белгиловчи ташкилотларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

- 1) Вазирлар Маҳкамаси;
- 2) Ўрмон хўжалиги бош бошқармаси;
- 3) Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси;
- 4) маҳаллий давлат ҳокимияти органлари;
- 5) ўрмондан доимий фойдаланувчилар.

Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини берадиган ушбу ташкилотларнинг юқоридаги тизимидан кўриниб турибдики, бу ҳуқуқ асосан маъмурий рухсат бериш, бошқариш ва назорат этиш тартиби орқали вужудга келади.

Ушбу масала, «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 9-моддасида шундай уқтирилади: «Ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш соҳасидаги давлат бошқаруви Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги ўрмон хўжалиги бош бошқармаси ва Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан амалга оширилади.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги ўрмон хўжалиги бош бошқармаси ва унинг жойлардаги идоралари давлат ўрмон хўжалиги ташкилотлари ҳисобланади.

Шунингдек, мазкур қонунда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ўрмонга оид муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари аниқ кўрсатилган. Ўрмонга оид муносабатларни тартибга солиш соҳасида қуйидагилар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг ваколатларига киради:

– ўрмонларни муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланиш бўйича ягона давлат сиёсатини амалга ошириш;

- давлат ўрмон фондини тасарруф этиш;
- ўрмонларнинг кўриқланиш тоифаларини аниқлаш тартибини белгилаш;

ўрмондан фойдаланганлик учун ҳақ ундириш тартиби ва миқдорларини белгилаш;

- ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш устидан давлат назоратини ташкил этиш ва амалга ошириш;

- ўрмонларнинг давлат ҳисобини ва давлат ўрмон кадастрини юритиш тартибини белгилаш;

- ўз ваколат доирасига кирувчи бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Бундан ташқари, амалдаги қонунчиликда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг ўрмонга оид муносабатларни тартибга солиш соҳасидаги ваколатлари ҳам белгилаб қўйилган. Ушбу масала «Ўрмон тўғрисида»ги қонуннинг 11-моддасида қуйидагича кўрсатилган:

- давлат ўрмон хўжалиги ташкилотлари билан келишган ҳолда юридик ва жисмоний шахсларга давлат ўрмон фонди участкаларини бериш, давлат кўриқхоналарининг ўрмонлари ҳамда давлат миллий табиий боғларининг кўриқхона минтақалари бундан мустасно;

- ўрмонларнинг давлат ҳисоби ва давлат ўрмон кадастри юритилишини таъминлаш;

- ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш устидан давлат назоратини амалга ошириш;

- ўрмонлар ҳолатига зарар етказган ҳолларда корхоналар, муассасалар ва ташкилотлар фаолиятини чеклаш, тўхтатиб қўйиш ва тугатиш тўғрисида қарорлар қабул қилиш. Тадбиркорлик субъекти фаолиятини чеклаш, тўхтатиб қўйиш (фавқулодда вазиятлар, эпидемиялар ҳамда аҳолининг ҳаёти ва саломатлиги учун бошқа реал хавф юзага келишининг олдини олиш билан боғлиқ ҳолда ўн иш кунидан кўп бўлмаган муддатга чеклаш, тўхтатиб қўйиш ҳоллари бундан мустасно) ёки тугатиш суд тартибида амалга оширилади;

- ўрмонларда мол боқиш ҳамда ёғочга тааллуқли бўлмаган ресурслардан фойдаланишнинг бошқа турлари нормаларини давлат ўрмон хўжалиги органлари билан биргаликда белгилаш ва тартибга солиш;

- ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш борасида аҳолининг маърифатли бўлишини ташкил этиш;

– ўз ваколат доирасига кирувчи бошқа масалаларни ҳал қилиш.

Ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш устидан давлат назорати Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ўрмонларни муҳофаза қилиш, кўриқлаш, улардан фойдаланиш ва уларни такрорий кўпайтириш устидан идоравий назорат Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳузуридаги ўрмон хўжалиги бош бошқармаси томонидан амалга оширилади.

Ўсимликлар антропоген таъсирдан кўп зарар кўради. Шунинг учун ҳам ер юзида йўқолиб кетаётган ёки нодир ўсимликлар жумласига кирган турлар сони йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Ҳозирги кунда ўсимликларнинг 25-30 мингга яқин тури, яъни 8-10 фоизи йўқолиб кетиш хавфи остида турибди. Ўсимликлар туркуми ҳам жадал суръатда йўқолиб бормоқда. Уларнинг кўпчилиги фақат кўриқхоналар ва дам олиш масканларида сақланиб қолган. Лекин шуни унутмаслик керакки, туркум ўсимликлар тўла йўқ бўлиб кетгандан кейин амалда қайта тикланмайди, тўғрироғи мангу йўқ бўлиб кетади.

Бизнингча, бунинг сабаби, инсон билан табиат ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши, табиат бойликларига, жумладан, ўрмон ва ўсимликларга шафқатсиз муомалада бўлишлик, қолаверса, одамларнинг экологик-ҳуқуқий маънавияти ва маданиятини талаб даражасида эмаслиги, профилактик ишларнинг етарли даражада олиб борилмаганлигидадир.

Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш, улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик ва улардан нотўғри фойдаланганлик учун экологик-ҳуқуқий жавобгарлик масаласи «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунда аниқ кўрсатилган. Ушбу қонуннинг 28-моддасига кўра, ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузишда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

Юридик ва жисмоний шахслар ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш оқибатида етказилган зарарни қонун ҳужжатларида белги-

ланган тартибда ва шартларда қоплашлари шарт. Зарарни қоплаш айбдорларни қонун ҳужжатларига мувофиқ жавобгарликдан озод қилмайди.

Қонунга мувофиқ наботот олами ва шифобахш ўсимликлардан нотўғри фойдаланганлик ва улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун қуйидаги жавобгарлик мавжуд.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик. Бу жавобгарлик катта экологик-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, кўпроқ меҳнат қонунлари ёки интизомини бузиш оқибатида рўй беради. Ўсимликлардан нотўғри, бефарқ фойдаланганлик учун интизомий жавобгарлик (ёки таъсирий чора) асосан корхона, муассаса, ташкилот ходимига айнан шу ишхона маъмурияти томонидан қўлланилади. Шуниси ташвишлики, бизнинг республикамизда шифобахш ўсимликларни ўстириш, уларни кўпайтириш, сақлаш учун ширкат хўжаликлари, деҳқон, фермер ва ижара хўжаликлари ёки бирор эътиборли жойлар деярли йўқ. Шифобахш ўсимликлар фақатгина парклар, кўрикхоналарда, кўплаб тоғларнинг маълум жойларидагина ўсади, холос. Шунини учун ҳам интизомий ҳуқуқий жавобгарлик кўрикхона, парклар, айрим кооператив (ширкат хўжаликлари, деҳқон, фермер ва ижара хўжаликлари) раҳбарлари томонидан қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик баъзан ходимлар бажаришлари лозим бўлган мажбуриятларини ўз вақтида бажармасликлари оқибатида ҳам қўлланиши мумкин. Таъкидлаш керакки, шифобахш ўсимликларни ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш мақсадида интизомий жавобгарлик кам қўлланилмоқда.

Интизомий жавобгарликка тортиш чоралари Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси асосида амалга оширилади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик – асосан шифобахш ўсимликлардан фойдаланишда, уларнинг тиббий аҳамиятини ҳисобга олиб терилаётганда, сақлашда, қуритиб олинаётганда етказилган зарар асосида пайдо бўлади. Экология соҳасидаги фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликнинг асосий мазмуни етказилган зарарни қоплаш, яъни тўлаш шarti билан белгиланади. Шунинг учун ҳам ўсимликларнинг асосий манбаи бўлган адир, сахро ва ўрмонларни ёнғин хавфидан сақлаш, уларни асосий экологик муҳофаза қилишга қаратилади.

Шифобахш ўсимликларга зарарқунандалик муносабатда ҳам таъсир қилиш мумкин. Уларни томирлари билан кўпориш, ҳали етилмаганда мол қўйиб, едириб юбориш, пайҳон қилиш каби ҳолларда табиатга зарар етади.

Шунингдек, бутун ўсимликларни касалланишга олиб келиш ҳолати оқибатида ҳам зарар етказилади. Бунда, асосан касалликларнинг олдини олмаслик, тушунтириш ишларини йўлга қўймаслик, ўсимликларни карантин қилиш, шунингдек, физик, химик ва биологик методлардан фойдаланиш қоидаларини бузиш ҳоллари тушунилади.

Бу қоидаларни бузувчилар кўпинча дам олишга чиққанлар, мевалар ва шифобахш ўсимликларни йиғувчилар бўлиши мумкин. Шундай «туристлар» ҳам учрайдики, улар ўсимликларни синдириб, гулхан ёқадилар, дарахтларни кесиб, ўт-ўланларни пайхон қилдилар, дам олган ерларини ифлос қилиб кетадилар. Бу эса ўрмон комплексининг бузилишига олиб келади. Ўсимликлар дунёсидаги ўзгаришлар ҳайвонот оламига ҳам ўз таъсирини кўрсатади: сайроқи қушлар йўқолиши, зараркунандалар пайдо бўлиши, кемирувчилар кўпайиши мумкин. Бу эса ҳудудни эпидемик ва эпизоотик жиҳатдан даҳшатли ҳолатга олиб келиши мумкин.

Табиатга мутлақо зарар етказмай узоқ вақт дам олиш учун экотуризмни режалаштириш ва тўғри ташкил қилиш катта аҳамиятга эга.

Алоҳида қайд этиш ўринлики, республикамиз ва кўплаб вилоятларимизда ўсимликлар ноёб турларининг йўқолиб кетишига асосий сабаб, режасиз равишда чорва молларини боқишдир.

Чорва моллари ўсимликларни, айниқса дарахтларни зарарлайди, улар кўп бўлган жойларда ўсимликларнинг гуллаши, чангланиш, уруғ ҳосил қилиш жараёнига зарар етади.

Келтирилган ҳар қандай зарарни моддий ундириш мумкин, аммо шифобахш ўсимликларни ва уларнинг табиат гўзаллигидаги ўрнини қайтариб бўлмайди.

Мулкий зарарни қоплаш, шартнома ва битимларни бузиш оқибатида ўсимликлар дунёсига етказилган зарар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси талаби асосида қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексини 81-моддасида қизил китобга киритилган ўсимликларни йиққанлик учун маъмурий жазо кўрсатилган бўлиб, унга асосан, Ўзбекистон Республикасининг «Қизил китоби»га киритилган ўсимликларни ёхуд шундай ўсимликларнинг илдизлари, поялари, шохлари, барглари, гуллари, мевалари ва уруғларини ўзбошимчалик билан йиғиш, –

фуқароларга энг кам иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – икки бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Шу билан бирга, мазкур кодекснинг 89-моддасида ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари ва бошқа дориларни ташиш, сақлаш ва қўлланиш қоидаларини бузиш билан боғлиқ ҳуқуқбузарликлар учун ҳам жазо чораси мавжудлиги белгиланган. Унга асосан, ўсимликларни ҳимоя қилиш воситаларини, уларнинг ўсишини тезлаштирувчи воситаларни, минерал ўғитлар ва бошқа дориларни ташиш, сақлаш ва қўлланиш қоидаларини тупроқ, сув, атмосфера ҳавосининг ифлосланишига ёки ўсимликлар, ҳайвонот дунёсини йўқ қилиб юборилишига олиб келиши мумкин бўлган тарзда бузиш, –

фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса ёхуд тупроқ, сув, атмосфера ҳавосининг ифлосланишига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига зарар етишига олиб келса, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Қайд қилиш ўринлики, ҳозирги пайтда ҳар қадамда ўсимликлар дунёсига нисбатан ваҳшиёна муносабатда бўлиш ҳоллари учрайдию, аммо тегишли чоралар қўлланилмайди. Лекин қонунларни чиқаришдан кўзланган мақсад жарима солиш эмас, балки бебаҳо ўсимликларни кўпайтириш ҳамда ўзлигича сақлаб қолишдир.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик – ўсимликлар дунёсини ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилишнинг бирдан-бир тўғри тадбири ҳисобланади. Шунини таъкидлаш керакки, бизнинг жиноят қонунчилигимизда экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш ва ўсимликлар касалликлари ёки

зараркунандалари билан кураш талабларини бузиш учунгина жиноий жавобгарлик ўрнатилган.

Фикримизча, айнан шифобахш ўсимликларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш мақсадида алоҳида модда бўлмагани учун ҳам кейинги пайтларда кўплаб ноёб ўсимликларнинг турлари йўқолиб кетмоқда. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодексининг 199-моддасида ўсимлик касалликлари ёки зараркунандалари билан кураш талабларини бузганлик учун жиноий жавобгарлик кўрсатилган бўлиб, унга кўра ўсимликлар касалликлари ёки зараркунандалари билан кураш талабларини бузиш оғир оқибатларга сабаб бўлса, –

Энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Бизнингча, жиноят кодексида наботот олами ва шифобахш ўсимликларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш учун қуйидаги талабларга эътибор бериш ўринли:

– янги қонунларга, жиноят ёки ўсимликларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунга асосан, ўсимликлардан фойдаланиш, уларни экиш, сотиш, қазиб ёки юлиб олиш учун маъмурий чора кўрилгандан кейин жиноий жавобгарлик белгилаш ўринли;

– кўпроқ жиноий жавобгарликдан ташқари маъмурий, яъни келтирилган зарарни қоплаш билан боғлиқ жазолар қўлланиши лозим;

– жиноят кодексида «Қизил китоб»га кирган ўсимликларни муҳофаза қилиш мақсадида, уларни қозиш, олиш, фойдаланиш, кесишни чегаралаш мақсадга мувофиқ ва жиноий жавобгарлик белгиланиши лозим;

– ўсимликларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунга «Шифобахш ўсимликлардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш» тўғрисида алоҳида боб киритиш, аниқ ҳолатларни содир этганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланиши зарур;

– ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва уларни кўпайтириш билан шуғулланадиган алоҳида эколог мутахассислар тайёрлаш шу куннинг талабидир;

– доривор ва шифобахш ўсимликлардан нотўғри фойдаланганлик учун ва улар тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун кўпроқ иқтисодий-ҳуқуқий жавобгарлик белгилаш ўринлидир.

Хуллас, ўлкамиз табиий ҳамда маданий ҳолда ўсадиган ўсимликларга бой. Ўзбекистоннинг шифобахш ўсимликлари саноатда,

ноз-неъмат сифатида ҳамда шифобахш дори сифатида фойдаланилади. Шунинг учун ҳам мевали боғларимизу, табиий ҳолда ўсадиган турли хил гиёҳларни асрасак, она-табиатимизнинг чиройи янада очилган бўлур эди. Бунинг учун ҳаммамиз, кенг жамоатчилик бениҳоя фаол бўлмоғимиз лозим.

Ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ва ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун экологик-ҳуқуқий жавобгарлик қонунларимизда ўз аксини топган. Жумладан, ўрмон ва бошқа дарахтларни кесганлик, ёндирганлик ёки қонунга зид бошқа хатти-ҳаракатлар қилганлик учун маълум ҳуқуқий жавобгарликлар мавжуд.

Шунингдек, ўрмонлардан оқилона фойдаланилмаганлик ва улар ҳақидаги қонунларни бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жинойий жавобгарликлар мавжуд.

Ўрмонларни қўриқлаш ва улардан фойдаланиш масалаларига оид низолар қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳал этилади.

Ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик – бу экологик ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун қўлланилиб, асосан корхона, муассаса, ташкилот раҳбари томони қўлланилади. Масалан, ўрмон хўжалиги раҳбари томонидан ходимга нисбатан меҳнат мажбуриятларини ўз вақтида бажармаганлиги муносабати билан қўлланиши мумкин.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик ўрмончилик соҳасида Меҳнат кодекси ёки тегишли низом талабларини бузганлик учун қўлланилади.

Ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларини ва ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун Меҳнат кодексига асосан тегишли жазо чоралари қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодексининг 181-моддасига асосан ходимга меҳнат интизомини бузганлиги учун иш берувчи қуйидаги интизомий жазо чораларини қўллашга ҳақли:

1) хайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима. Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш Меҳнат кодексининг

164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномаси бекор қилиш (100-модданинг иккинчи қисми 3 ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик – ўрмон тўғрисидаги қонунларни ва ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун тегишли органлар томонидан қўлланилади.

У Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексга асосан амалга оширилади. Мазкур кодексда ўрмон билан боғлиқ 5 та ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик кўрсатилган:

1. Кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш тартибини бузганлик учун: Кесиладиган ўрмон фондидан фойдаланиш, ёғоч тайёрлаш ва ташиб олиб кетиш тартибини, шунингдек ўрмон кесиш чиптаси (ордери)да ёки ўрмон чиптасида белгиланган бошқа талабларни бузиш – фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 78-м).

2. Дарахтлар, буталар, бошқа ўрмон ўсимликлари ва ниҳолларни ғайриқонуний равишда кесиш, шикастлантириш ёхуд йўқ қилганлик учун:

Дарахтлар, буталарни, бошқа ўрмон ўсимликлари ва ниҳолларни ғайриқонуний равишда кесиш, шикастлантириш ёки йўқ қилиш, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 79-м).

3. Ўрмонларни тиклаш, уларнинг ҳолатини ва тури таркибини яхшилашга, уларнинг маҳсулдорлигини оширишга, шунингдек этилган ёғоч захираларидан фойдаланишга оид қоидалар ва йўриқномаларни бузиш, –

мансабдор шахсларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади. (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 80-м).

4. Ўрмон учун фойдали фаунани йўқ қилиб юборганлик учун: Ўрмон учун фойдали фаунани йўқ қилиб юбориш, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса бир бараваридан уч бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 83-м).

5. Ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги талабларини бузганлик учун: Ўрмонларда ёнғин хавфсизлиги талабларини бузиш, –

фуқароларга энг кам иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 84-м).

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик – меҳнат интизоми ва уни бажарилиш мажбуриятини бузганликда, тузилган шартнома талабларини бажармаганликда, қонунсизлик оқибатида давлатимизнинг экологик тизимига, жумладан ўрмон бойликларига етказилган зарар натижасида вужудга келади.

Бу етказилган зарарни тўлатиш ёки қоплаш ҳуқуқбузарлик содир этган ҳуқуқбузарлик субъектига нисбатан даъво аризаси орқали мурожаат этилади ва давлат хўжалик суди ёки судлар томонидан мазмунан кўриб ҳал этилади. Ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ва ўрмондан фойдаланиш тўғрисидаги ҳуқуқларни бузиш оқибатида етказилган зарарни қоплаш, ундириш ва тўлатиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси талаблари ва бошқа қонунлар билан тартибга солинади.

Жиноий-ҳуқуқий жавобгарлик – ўрмон тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексида ўрмон ва улар билан боғлиқ ножўя хатти-ҳаракатларни содир этганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексини 198-моддасида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст

етказиш ёки уларни нобуд қилганлик учун жиноий жавобгарлик кўрсатилган. Унга кўра, оловга эҳтиётсизлик билан муносабатда бўлиш натижасида экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга шикаст етказиш ёки уларни нобуд қилиш ёхуд бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, –

Энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишларини ёхуд уч ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларни қонунга хилоф равишда кесиш кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса, –

Энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки бир йилдан икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч ойдан олти ойгача қамоқ ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Экинзор, ўрмон ёки бошқа дов-дарахтларга қасддан шикаст етказиш, уларни пайҳон қилиш, нобуд қилиш кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса, –

Энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Етказилган моддий зарар уч карра миқдорида қопланган тақдирда, озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо қўлланилмайди.

Хуллас, касби коридан қатъи назар, ҳар бир фуқаро, корхона, муассаса, ташкилот, ширкат хўжалиги, деҳқон, фермер хўжаликлари юртимизнинг бебаҳо бойлиги бўлган ўрмонларни муҳофаза қилишга, экологик ҳолатининг тўла сақланишига ўз ҳиссасини кўшмоғи лозим.

3-§. Ўсимлик дунёсини ва ўрмон бойликларини экологик-хуқуқий муҳофаза қилишда хуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари

Ўсимлик дунёсини ва ўрмон бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан оқилона фойдаланишни тартибга солишда хуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ўрни алоҳида аҳамиятга эга.

Хуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан бири бўлган прокуратура «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш

тўғрисида»ги ва «Ўрмон тўғрисида»ги қонунларнинг ижроси устидан назоратни амалга оширади, маъмурий ва жиной ишларни қўзғатади, ушбу ресурсларига етказилган зарарни қоплаш даъвосини қўзғатади.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан бўлган божхона органлари «Қизил китоб»га киритилган ўсимликлар дунёси ва ўрмон маҳсулотларининг республикамиздан ташқарига олиб чиқиб кетилишининг олдини олади ва экологик хавфли моддаларнинг мамлакатимиз ҳудудига китирилишига йўл қўймайди.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан бири бўлган ички ишлар органларининг ўсимлик дунёсини ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишдаги вазифалари жуда кенг. Ички ишлар органлари, асосан, Ўзбекистон Республикасида «Қизил китоб»га киритилган, йўқолиб кетиш хавфи бўлган ўсимликларни муҳофаза қилишда катта ишлар олиб боришлари лозим. Ички ишлар органларининг ҳудудий профилактика инспекторлари, қўриқлаш хизмати бўлими ва ЙПХ ходимлари Ўзбекистон иқлимида маълум шароитлардагина учрайдиган, фан оламида «Эндем» деб юритиладиган, республикамизнинг бебаҳо миллий бойлиги ҳисобланган ўсимликлар дунёсини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишга ёрдам берадилар.

Зеро, ички ишлар органларининг асосий вазифалари ушбу турдаги ўсимликлар дунёсини йўқолиб кетишининг олдини олиш, ёнғиндан сақлаш, ҳар қандай транспорт билан уларни ноқонуний териб бошқа жойга олиб бориб сотиш, турли касалликлар тарқалишининг олдини олишдан иборат бўлиши керак.

Мазкур вазифаларни амалга оширишда, ички ишлар идоралари ходимларининг фаолиятини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар дастур бўлиб хизмат қилади.

Ўрмон бойликларидан фойдаланиш ва уни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ҳам ички ишлар органларининг фаолияти жуда кенг. Ички ишлар органларининг ёнғин хавфсизлиги хизмати бўлими ўрмон ва ўсимликлар дунёси мавжуд бўлган жойларда ёнғин хавфини олдини олиш, унга қарши курашиш, ёнғинга қарши тегишли тадбирлар ўтказиш ва ёнғин чиққанда тезлик билан ўчириш вазифасини бажаради. Профилактика инспекторлари – мавжуд ўрмонлар ва у ердаги барча табиат бойликларини экологик муҳофазасига алоҳида эътибор берадилар, ўрмонларни қирқиш ва улардан ноқонуний фойдаланишларга қарши тадбирлар олиб борадилар.

ДЙҲХХ ходимлари – турли мақсадларда ноқонуний (ордерсиз) кесилган дарахтларни транспорт воситалари орқали олиб кетиш жараёнини назорат қиладилар ва уларнинг давлатга қайтарилишини таъминлайдилар.

Ички ишлар органларининг қўриқлаш хизмати ўрмон бойликлари мавжуд бўлган, давлат аҳамиятига эга ўрмон худудларни қўриқлайдилар, муҳофаза қиладилар ва ёнғин хавфсизлигини таъминлайдилар. Хуллас, ички ишлар органлари ўрмон бойликларини муҳофаза қилишда бевосита Ўзбекистон Республикаси Давлат хўжалиги бош бошқармаси, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қабул қилинган барча норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга, кўрсатма ва буйруқларга асосан амалга оширадилар.

Шунингдек, ички ишлар органлари Ўзбекистон Республикаси «Ўрмон тўғрисида»ги қонун талабларини амалга оширишда бир қатор бошқа вазифаларни ҳам бажаришга кўмаклашадилар.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. *Ўсимлик дунёсидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?*

2. *Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқининг вужудга келиши ва тугатилиши асослари ҳақида сўз юритинг.*

3. *Ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқини чеклаш деганда нима тушунилади?*

4. *Ўрмон тўғрисидаги қонуннинг моҳияти ва мақсади асосан нималарда кўринади?*

5. *Ўрмондан вақтинчалик ва доимий фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига нималар киради?*

6. *Ўрмондан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимларининг иштироки ва вазифалари қандай?*

7. *Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонуннинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?*

8. *Қонунда ўсимлик дунёси ва ўрмонларга нисбатан мулкдорлик масаласи қандай ёритилган?*

9. *Ўрмонлардан фойдаланишининг қандай турлари бор?*

10. *Ўрмонлар қандай вазифани бажаради?*

11. *Ўсимлик дунёси объектларига нималар киради?*

**ҲАЙВОНОТ ДУНЁСИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ ВА УНДАН
ФЙДАЛАНИШНИНГ ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБИ.
МУҲОФАЗА ЭТИЛАДИГАН ТАБИИЙ ХУДУДЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК-
ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТИ**

**1-§. «Ҳайвонот дунёси ва муҳофаза этиладиган табиий
худудларнинг ҳуқуқий экологик тартиби»
тушунчаси ва хусусиятлари**

Ҳайвонот дунёси табиат бойликларининг бир қисми бўлиб, жамиятда ва инсон ҳаётида катта экологик аҳамиятга эга.

Ҳайвонот дунёсининг аҳамияти иқтисодий нуқтаи назардан муҳим табиий ресурс, озиқ-овқат маҳсулотлари, саноатбоп, техникавий ва доривор хом ашё ва бошқа моддий бойликлар олиш манбаи эканлиги маълум.

Маълумотларга кўра, кейинги 100-150 йил мобайнида ҳайвонларнинг кўплаб турлари йўқотилиб юборилди. Масалан, 1800 йилгача сут эмизувчиларнинг 33 тури, қушларнинг 30 тури йўқ қилинган бўлса, ундан кейинги 100 йилда 73 тур сут эмизувчи, 120 тур қушлар батамом йўқолган. Кейинги 50 йилда эса ҳайвонот дунёсининг ундан ҳам кўпроғи йўқ қилиб юборилган.

Марказий Осиё ҳудуди ўз ҳайвонот ва ўсимлик оламининг хилма-хиллиги, бойлиги билан ажралиб туради. Масалан, Ўзбекистонда 650 дан ортиқ умуртқали ҳайвонлар, шу жумладан, сут эмизувчиларнинг 99 тури, қушларнинг 410 тури, судралиб юрувчиларнинг 57 тури, мушларнинг 410 тури, сувда ва қуруқликда яшовчиларнинг 3 тури учрайди.

Аммо шуниси ачинарлики, Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га умуртқали ҳайвонларнинг нодир ва йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган 63 тури ва кенжа тури киритилган бўлиб, улар орасида 22 тур сут эмизувчи ҳайвон, 31 тур қуш, 5 тур судралаб юрувчи ҳайвон ва 5 тур балиқ бор.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг, иқтисодий, экологик, географик ва миллий хусусиятларни ҳисобга олиниб бир қатор янги қонунлар қабул қилинди.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш»ги, (1992 й), «Сув ва сувдан фойдаланиш»ги (1993 й), «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар»ги (2004 й), «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги (2002 й), «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш» (1996 й), «Ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш» (1997 й), «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш» (1997 й), «Ер кодекси» (1998 й), «Ўрмон тўғрисида»ги (1999 й) бир қатор қонунлари юртимиздаги экологик ҳолатни яхшилашга хизмат қилмоқда.

Жумладан, республикамиздаги мавжуд ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан оқилона фойдаланиш мақсадида «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 1997 йил 26 декабрдаги сессиясида қабул қилинган «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги¹ қонуни катта аҳамиятга эга.

Ушбу Қонун қуруқликда, сувда, атмосферада ва тупроқда табиий эркин ҳолатда яшайдиган, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий ёки вақтинча турадиган ёввойи ҳайвонларни, шунингдек, илмий ёки табиатни муҳофаза қилиш мақсадларида ярим эркин шароитда ёки сунъий яратилган яшаш муҳитида боқиладиган ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солиди.

«Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 3-моддасида «ҳайвонот дунёсига нисбатан мулкдорлик» масаласи кўрсатилган. Унга асосан:

Ҳайвонот дунёси давлат мулки – умуммиллий бойлик бўлиб, ундан оқилона фойдаланилиши лозим ва у давлат томонидан муҳофаза қилинади.

Шундай экан, ҳайвонот дунёси объектларига нималар киришини билиб олиш зарур. Ушбу қонуннинг 4-моддасида кўрсатилишича, ҳайвонот дунёси объектлари қуйидагилардан иборат:

– келиб чиқиши ҳайвонларга мансуб бўлган организмлар - сут эмизувчилар, паррандалар, судралиб юрувчи ҳайвонлар, ҳам қуруқликда, ҳам сувда яшовчи ҳайвонлар, балиқлар, умуртқасизлар ва уларнинг популяциялари;

– ёввойи ҳайвонлардан ташкил топадиган табиий ҳайвон галалари ёки уларнинг ҳар қандай тўдалари;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – № 1. – 14-м.

– ёввойи ҳайвонларнинг камёб ёки йўқолиб кетиш хавфи остида бўлган турлари;

– ёввойи ҳайвонлар яшаш фаолиятининг маҳсулотлари.

Таъкидлаш ўринлики, амалиётда ҳар доим ҳам ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишга, ундан оқилона эстетик мақсадда фойдаланишга эътибор берилмайди. Шунинг учун ҳам ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг куйидаги тадбирларини амалга ошириш мақсадга мувофиқдир. Ушбу ҳолат қонуннинг 30-моддасида куйидагича кўрсатилган:

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш:

– ҳайвонот дунёси объектларини муҳофаза қилиш, улардан оқилона фойдаланиш ва уларни такрор етиштириш қоидалари ва нормаларини белгилаш;

– ҳайвонот дунёсидан фойдаланишда чеклашлар ва тақиқлар белгилаш;

– ҳайвонот дунёсидан ўзбошимчалик билан фойдаланишнинг ва ундан фойдаланиш борасида белгиланган тартибни бошқача бузилишларининг олдини олиш;

– ҳайвонларнинг яшаш муҳити, уларнинг урчиши шарт-шароитлари ва кўчиб юриш йўллари муҳофаза қилинишини ташкил этиш;

– хўжалик ва бошқа фаолиятни амалга ошириш, транспорт воситаларидан фойдаланиш пайтида ҳайвонлар нобуд бўлишининг олдини олиш;

– алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барпо этиш;

– камёб ва йўқолиб кетиш хавфи остида турган ҳайвон турларини тутқунликда урчитиш;

– ҳайвонлар касаликка чалинганда, уларнинг табиий офатлар ва бошқа сабаблар оқибатида нобуд бўлиши хавфи туғилганда уларга ёрдам бериш;

– ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш тадбирларини асослашга қаратилган илмий-тадқиқотларни ташкил этиш;

– ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш бўйича бошқа тадбирларни ўтказиш йўли билан амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчи субъектлар юридик ва жисмоний шахслар, фуқаролар ҳамда жамоат бирлашмалари ҳайвонот дунёсини ҳамда унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш соҳасида ҳам эътиборли ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга оширишлари зарур.

Шу билан бирга, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш соҳасида давлат бошқарувининг олиб борилиши ҳам катта аҳамиятга эга.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш устидан давлат назорати маҳаллий давлат ҳокимияти органлари, Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёси объектларидан фойдаланиш умумий ва махсус фойдаланиш тартибида амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёси объектларидан умумий фойдаланиш жисмоний шахслар томонидан қонун ҳужжатларида белгиланган тартиб бепул амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёси объектларидан махсус фойдаланиш Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси белгилаган тартибда бериладиган рухсатномалар асосида ҳақ эвазига амалга оширилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар қонунда кўрсатилган ҳуқуқ ва мажбуриятларини талаб даражасида амалга оширишлари шарт. Ана шундай ҳолатлар «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган қонуннинг 16-моддасида аниқ кўрсатилган. Жумладан, ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар:

– ҳайвонот дунёси объектларидан уларни бериб қўйиш шартларига мувофиқ фойдаланиш;

– тутиб олинган ҳайвонот дунёси объектларига ва улардан олинган маҳсулотга нисбатан мулкдорлик ҳуқуқига эгадирлар.

Ов қилиш ёки балиқ овлаш ҳўжалигини юритувчи юридик шахслар:

– юридик шахсларга ҳайвонот дунёси объектларидан белгиланган нормаларда фойдаланиш учун рухсатномалар беришга;

– юридик ва жисмоний шахслар ҳайвонот дунёси объектларидан ов қилиш мақсадида белгиланган нормалар доирасида фойдаланиши учун улар билан шартномалар тузишга;

– ов ва балиқ маҳсулотини қайта ишлаш ҳамда ҳайвонот дунёси объектларидан буюмлар ишлаб чиқаришга;

– ҳайвонот дунёси объектларидан ишлаб чиқарилган маҳсулот ва буюмлардан фойдаланиш ҳамда уларни сотишга;

– сунъий равишда етиштирилиб, табиий яшаш муҳитига чиқариб юборилган ҳайвон турларидан фойдаланишга ҳақлидирлар.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар:

– ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг белгиланган нормалари ва муддатларига риоя этишлари;

– ҳайвонот дунёсининг муҳофаза қилинишини таъминлашлари;

– ҳайвонот дунёсидан табиий галларининг бутлиги бузилишига йўл қўймайдиган ва фойдаланишга бериб қўйилмаган ҳайвонларнинг сақлаб қолинишини таъминлайдиган усуллар билан фойдаланишлари;

– ҳайвонларнинг яшаш муҳити бузилишига йўл қўймасликлари;

– ҳайвонлар миқдорини ҳамда улардан фойдаланиш ҳажмларини ҳисобга олишлари;

– ҳайвонот дунёсини тиклаш ва такрор етиштиришга қаратилган тадбирларни амалга оширишлари шарт.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчилар қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишлари мумкин.

Шунингдек, «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 24-моддасига асосан, ҳайвонот дунёси объектларининг миқдорини тартибга солиш квоталар асосида амалга оширилади. Квоталар Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан ҳисобга олиш маълумотлари ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг хулосалари асосида қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тасдиқланади.

Хуллас, ҳайвонот олаmidан фойдаланиш ҳуқуқи мустақил тартиблар мажмуи ҳисобланиб, у экологик ҳуқуқнинг бир қисмидир. Демак, ҳайвонот дунёсини ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш деганда қонунда белгиланган ва унинг экологик аҳамиятини сақлашга, жамиятнинг иқтисодий, илмий, маданий, эстетик, табиий, тарбиявий ва бошқа эҳтиёжларини қондиришга йўналтирилган давлат ва ижтимоий ҳуқуқий- экологик тадбирларнинг уйғунлиги тушунилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш турларидан ов қилиш ва балиқ овлашни ҳуқуқий тартибга солиш катта аҳамиятга эга.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонуннинг 18-моддасида ов қилиш билан боғлиқ масалаларнинг ҳуқуқий изоҳи берилган. Унга асосан, табиий эркинлик ҳолатида яшайдиган ёввойи ҳайвонларни тутиш мақсадида излаш, изига тушиш ва қувлаб бориш, тутишга интилиш ёки тутиш (отиш, тутиб олиш) ов қилиш деб ҳисобланади.

Таъкидлаш лозимки, мазкур қонунда ов қилиш ва балиқ овлашнинг ман қилинган усуллари ҳам ёритилган. Ов қилиш ва балиқ овлашда умумхавфли қуроллар ва усулларни қўллаш ман этилади. Фалокатга учраган ва ўзи учун нотабиий шароитда турган ҳайвонларни ов қилиш ман этилади.

2-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг давлат томонидан бошқарилиши ва назорат этиш тартиби ҳамда юридик жавобгарлик масалалари

Албатта, ҳайвонот дунёсини экологик муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисидаги қонунларни бузганлик учун интизомий, маъмурий, фуқаролик ва жиноий жавобгарликлар мавжуд. Шунингдек, ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбирлари 1997 йил 26 декабрда қабул қилинган «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуннинг 39-моддасида ҳам баён этилган.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик – бу ҳайвонот дунёсининг экологик аҳамиятини ҳисобга олиб, ундан турли мақсадларда фойдаланиш ёки муҳофаза қилиш қоидалари бузилган ҳолларда қўлланиладиган жазо. Ҳуқуқий-интизомий жавобгарлик айнан ҳайвонот дунёси муҳофаза қилинаётган, қўриқланаётган, кўпайтирилади, сақланаётган қўриқхона ходимларига нисбатан қўлланилади.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик бевосита меҳнат интизоми бузилиши оқибатида вужудга келиб, айнан шу ходим ишлаётган корхона, муассаса, ташкилот раҳбари томонидан қўлланилади.

Интизомий жавобгарлик Ўзбекистон Республикаси «Меҳнат Кодекси»нинг 181-моддаси талаби асосида содир этилган ҳуқуқбузарлик учун қўлланилиши лозим.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик – ҳайвонот дунёсини ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилишда катта аҳамиятга эга. У етказилган зарарни қоплаш ёки тўлаш йўли билан амалга оширилади.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунининг 40-моддасида шундай дейилади: Қонунга хилоф равишда тутилган ҳайвонот дунёси объектлари, улардан олинган маҳсулот, қонунга хилоф равишда тутиш қуроли ва воситалари, шу

жумладан транспорт воситалари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда олиб қўйилиши ёки мусодара қилиниши лозим.

Қонунга хилоф равишда тутилган ҳайвонларни ва улардан олинган маҳсулотни айбдор шахслардан олиб қўйиш имкони бўлмаган тақдирда, уларнинг қиймати қонун ҳужжатларида назарда тутилган миқдорлар ва тартибда ундирилади.

Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбири сифатида маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик ҳам белгиланади.

Мазкур жавобгарлик тури маъмурий-экологик ҳуқуқбузарликни содир этган субъектларга нисбатан қўлланилади.

Ушбу жавобгарлик тури Ўзбекистон Республикасининг «Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги кодексидан аниқ кўрсатилган. Ушбу Кодексининг 90-моддасига мувофиқ, ов қилиш, балиқ тутиш ёки балиқ захираларини муҳофаза этиш қоидаларини, шунингдек ҳайвонот дунёсидан фойдаланишнинг бошқа турларини амалга ошириш қоидаларини бузиш, –

фуқароларга энг кам иш ҳақининг бир бараваридан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – икки бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Тегишли рухсати бўлмағи туриб ёки тақиқланган жойларда ёхуд тақиқланган муддатларда, тақиқланган қурооллар ёки усуллар билан ов қилиш ёки балиқ тутиш, шунингдек ов қилиш ёки балиқ тутишнинг бошқа қоидаларни мунтазам равишда бузиш, –

шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли ва ашёларини мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, фуқароларга энг кам иш ҳақининг икки бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солишга ёхуд шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли ва ашёларини мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, уч йилгача муддатга ов қилиш ҳуқуқидан маҳрум этишга сабаб бўлади.

Мазкур Кодекснинг 92-моддасида эса бошқача содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун жавобгарлик ҳолати баён этилган. Унга кўра, ҳайвонлар яшайдиган муҳитни ва уларнинг кўчиш йўллари муҳофаза қилиш қоидаларини, зоологик ва ботаник коллекцияларни вужудга келтириш, тўлдириш, сақлаш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳисобга олиш қоидаларини, зоологик ва ботаник коллекциялар билан савдо қилиш қоидаларини, шунингдек ҳайвонот ва ўсимлик дунёси объектларини, зоологик ва ботаник

коллекцияларни бошқа жойга жўнатиш ва чет элга олиб кетиш қоидаларини бузиш, худди шунингдек ҳайвонларни ўзбошимчалик билан бошқа ерга кўчириш, иқлимлаштириш ёки чаптириш, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Маъмурий жавобгарлик тўғрисида»ги кодекснинг 93-моддасига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган ҳайвонлар ва ўсимликлар турларини сақлашга зарар келтиради деб топилган ҳайвонлар ёки ўсимликларни қонунга хилоф равишда Ўзбекистон Республикасига олиб келиш, – фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Эътиборли томони шундаки, ушбу Кодексда ноёб ёки йўқ бўлиб кетиш хавфи остида турган ҳайвонларни йўқ қилиб юбориш, ўлжа қилиш ёхуд шундай ҳайвонларнинг сони камайиб кетишига ёки яшаш муҳити бузилишига сабаб бўлиши мумкин бўлган ҳаракатлар учун жавобгарлик ва жазо чоралари ҳам кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси «Қизил китоби»га киритилган ҳайвон турларига мансуб ноёб ёки йўқ бўлиб кетиш хавфида турган ҳайвонларни йўқ қилиб юбориш, ўлжа қилиш ёхуд уларнинг тухум, увилдирик қўядиган инларини, бошпаналарини йўқ қилиш, инлари, уялари ва бошқа яшириниш жойларини бузиш ёхуд шундай ҳайвонларнинг қирилиб кетишига, сони камайиб кетишига ёки яшаш муҳити бузилишига сабаб бўладиган бошқа ҳаракатлар содир этиш ёхуд бундай ҳайвонларни овлаш рухсатномасида кўрсатилган шартларни бузган ҳолда ўлжа қилиш, – шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли бўлган ашёларни мусодара қилиб ёки мусодара қилмай, фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг иккидан бир қисмидан икки бараваригача, мансабдор шахсларга эса – икки бараваридан беш бараваригача миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Худди шундай ҳуқуқбузарликлар маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, шу ҳуқуқбузарликларни содир этиш қуроли бўлган ашёларни мусодара қилиб, фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг икки бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан етти бараваригача миқдорда жарима солинишига сабаб бўлади.

Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий чора-тадбири сифатида содир этилган экологик-ҳуқуқбузарлик (жиноят) учун жинойт- ҳуқуқий жавобгарлик белгиланишидир.

Албатта, жинойт-ҳуқуқий жавобгарлик бошқа ҳуқуқий жавобгарлик турларига нисбатан анча оғир шаклда, яъни ҳайвонот дунёсининг ўлишига, қирилиб кетишига, камайиб қолиши ёки бошқа ҳолатларда содир этилган экологик ҳуқуқбузарлик учун қўлланилади. Содир этилган бундай ҳуқуқбузарлик учун Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрда қабул қилган Жинойт кодексининг 202-моддасида аниқ жавобгарлик ва жазо чораси белгиланган. Унга кўра, овчилик, балиқчилик ёки ҳайвонот дунёсининг бошқа турларини ушлаш қоидаларини бузиш, ноёб ҳайвонларни тутишнинг белгиланган тартиби ёки шартларини ёхуд ўсимликларнинг дори-дармон, озик-овқат ва манзарали (декоратив) турларини йиғиш ёки тайёрлаш, шунингдек, махсус қўриқланадиган табиий ҳудудлардаги ҳайвонот ва ўсимлик олаmidан фойдаланиш тартибини бузиш кўп миқдорда зарар етказилишига сабаб бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача бўлган миқдорда жарима ёки икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд олти ойгача қамоқ билан жазоланади.

Ўша қилмишлар:

а) ҳайвонлар, паррандалар, балиқ, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг «Қизил китоб»га киритилган бошқа турларини нобуд қилиш билан;

б) кўп миқдорда зарар етказган ҳолда;

в) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб содир этилган бўлса, –

энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ўша қилмишлар:

а) хавфли рецидивист томонидан;

б) шахснинг ўз хизмат мавқеидан фойдаланиб;

в) ер, сув ёки ҳавода ишлатиладиган механизациялаштирилган воситалардан фойдаланиб;

г) портлаш қурилмалари, заҳарли кимёвий моддалар ёки бошқа ялли қириб юборадиган ёки нобуд қиладиган усулларни қўллаган ҳолда;

д) уюшган гуруҳ томонидан;

е) жуда кўп миқдорда зарар етказган ҳолда содир этилган бўлса, – энг кам ойлик иш ҳақининг етмиш беш бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

«Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонун талабларини бузганлик учун жавобгарлик ушбу қонуннинг 39-моддасига кўра амалга оширилади.

Шунингдек, «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги ва «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонунларида кўрсатилган.

Ушбу қонуннинг 49-моддасига асосан, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор шахслар белгиланган тартибда жавобгар бўладилар.

– табиат-қўриқхона фонди ҳудудлари ва объектларидан ўз ўрнида фойдаланмасликда, алоҳида муҳофаза этиладиган ҳудудларни барпо этиш ва улар ишини йўлга қўйиш лойиҳаларининг талабларини бузганликда;

– муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар, уларнинг муҳофаза этиладиган тегралари доирасида ман этилган хўжалик фаолияти билан шуғулланганликда;

– муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг объектлари ва муҳофаза этиладиган теграларида олдиндан экологик экспертиза ўтказмай туриб ёки бундай экспертиза хулосаларини бузган ҳолда хўжалик фаолиятини йўлга қўйганликда;

– муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда фалокатларнинг экологик оқибатлари ва бошқа зарарли таъсирларнинг олдини олиш ва уларни бартараф этиш чораларини кўрмаганликда;

– муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар барпо этиш тўғрисидаги илтимосномаларни қараб чиқиш муддатлари ва тартибини бузганликда;

– муҳофаза этиладиган ҳудудлардан фойдаланиш талабларини бузганликда;

– муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардан фойдаланишда кимёвий, физик, биологик ва ўзга хил таъсирлар йўл қўйиладиган меъёрдан ошиб кетганликда, бундай ҳудудларини истифода этиш учун берилган рухсатномаларнинг талабларини бузганликда;

– муҳофаза этиладиган табиий объектларнинг табиий мажмуи-лари ҳамда уларнинг таркибига киритишни мўлжаллаб асраб

қўйилган жойларни бузганликда, уларга шикаст етказганликда ёки уларни йўқ қилганликда;

– муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг чегарасини ўзбошимчалик билан ўзгартирганликда, бундай ҳудудларни ўзбошимлик орқали бошқа эҳтиёжлар учун ажратиб берганликда айбдор бўлган шахслар интизомий, фуқаролик, маъмурий ва жинойий жавобгарликка тортиладилар.

Ўзбекистон Республикаси қонунларида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонунларни ўзгача тарзда бузганлик учун ҳам жавобгарлик белгиланиши мумкин.

Корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, ўзга юридик ва жисмоний шахслар муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг иш тартибини бузиш орқали етказган зарарларининг ўрнини қонунларда белгиланган ҳажмда ва тартибда қоплашга мажбурдилар.

Умуман олганда, «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонун ва талабларни бузганлик учун интизомий, мулкӣ (фуқаролик) маъмурий ва жинойий жавобгарликлар қўлланилади.

Интизомий-ҳуқуқий жавобгарлик – кўпроқ ҳолатда меҳнат интизомини бузиш оқибатида қўлланилиши мумкин бўлган жазо тури.

Шунинг учун ҳам у, асосан, Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг¹ 181-моддасига биноан:

1) хайфсан;

2) ўртача ойлик иш ҳақининг ўттиз фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима.

Ички меҳнат тартиби қоидаларида ходимга ўртача ойлик иш ҳақининг эллик фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорда жарима солиш ҳоллари ҳам назарда тутилиши мумкин. Ходимнинг иш ҳақидан жарима ушлаб қолиш Меҳнат кодексининг 164-моддаси талабларига риоя қилинган ҳолда иш берувчи томонидан амалга оширилади;

3) меҳнат шартномасини бекор қилиш (100-модда иккинчи қисмининг 3 ва 4-бандлари).

Ушбу моддада назарда тутилмаган интизомий жазо чораларини қўллаш тақиқланади.

Фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлик – муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонун ва талабларни бузганлик учун қўлланиладиган жазолардан бири.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. – Т., 2010.

Бу, асосан, етказилган зарарни қоплаш, тиклаш ва қайтариш билан кўпроқ боғлиқ ва Фуқаролик кодекси¹ билан тартибга солинади.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳолатига зарарли таъсир ўтказётган корхоналар, ташкилотлар, цехлар, қурилмаларнинг фаолияти зарарли таъсир кўрсатаётган манбалар, шу жумладан муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳамда уларнинг муҳофаза қўриқланма тегралари ташқарисидаги манбалар бартараф этилгунга қадар тўхтатиб турилади ёки чеклаб қўйилади.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга етказилаётган зарарни бартараф этишнинг имкони бўлмаса, корхона, ташкилот, цех ва қурилмаларнинг фаолияти тўхтатилади ҳамда уларнинг фаолият йўналиши ўзгартирилганидан ва муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга зарарли таъсири тўла бартараф қилинганидан кейингина фаолиятлари амалдаги қонунларга мувофиқ қайта тикланиши мумкин.

Маъмурий-ҳуқуқий жавобгарлик – Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг² 82-моддасига кўра «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар» тартибини бузганлик учун қўлланилади. Унга асосан, давлат кўриқхонаси тартибини бузиш, –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг бир бараваридан уч бараваригача, мансабдор шахсларга эса – уч бараваридан беш бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Давлат миллий табиат боғлари, буюртма кўриқхоналари, табиат ёдгорликлари, сувни муҳофаза қилиш тегралари, курорт табиий ҳудудлари, ботаника боғлари, дендрология ва ҳайвонот боғлари, кўриқланма (оралиқ) тегралар, ўрмонларнинг тақиқланган минтақалари, балиқ хўжалиги тегралари ва муҳофаза этиладиган ўзга ҳудудлар тартибини бузиш –

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг учдан бир қисмидан бир бараваригача, мансабдор шахсларга эса – бир бараваридан уч бараваригача миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳуқуқбузарлик маъмурий жазо чораси қўлланилганидан кейин бир йил давомида такрор содир этилган бўлса, –

¹ Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т., 2011.

² Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. – Т., 2010.

фуқароларга энг кам ойлик иш ҳақининг уч бараваридан беш бараваригача, мансабдор шахсларга эса – беш бараваридан етти бараваригача бўлган миқдорда жарима солишга сабаб бўлади.

Жиноий-хуқуқий жавобгарлик – Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодексида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг тартибини (режимини) бузганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят Кодекси¹ 204-моддасига асосан:

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг режимини бузиш кўп миқдорда зарар етказилиши ёки бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, –

энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваригача миқдорда жарима ёки беш йилгача муайян хуқуқдан маҳрум қилиш ёхуд икки йилгача ахлоқ ишлари билан жазоланади.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудуд ёки объектларни қасддан nobуд қилиш ёки уларга шикаст етказиш кўп миқдорда зарар етказилиши ёхуд бошқача оғир оқибатларга сабаб бўлса, –

энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан юз бараваригача миқдорда жарима ёки олти ойгача қамоқ ёхуд беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг иш тартибини таъмин этиш масалаларига доир корхоналар, муассасалар, ташкилотлар, фуқаролар, давлат идоралари ўртасидаги низолар суд ёки хўжалик суди томонидан қараб чиқилади.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлардаги табиий захира-лардан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш масалаларига доир низолар ер, сув, ўрмон, ер ости бойликлари, атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонунларда белгиланган тартибда ҳал этилади.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларга доир муносабатлар билан боғлиқ мулкый низолар қонунларда белгиланган тартибда суд ёки хўжалик суди томонидан ҳал этилади.

¹ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т., 2013.

3-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш, муҳофаза қилиш ҳамда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари ходимлари муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда алоҳида ўрин эгаллайдилар.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ўз ҳуқуқлари доирасида ўзаро келишилган ёки шартнома асосида давлат кўриқхоналари, давлат миллий табиат боғлари, давлат буюртма кўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликларини, сувни муҳофаза қилиш минтақалари (тегралари), курорт табиий ҳудудлари, рекреацион тегралар, ботаника боғлари, дендрология боғлари, кўриқланма (оралиқ) тегралари, ҳайвонот боғлари, балиқ хўжалиқ тегралари ва бошқа ҳудудий объектларни кўриқлайдилар.

Шуни учун ҳам ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлардан бири бўлган ички ишлар органлари таркибига кирувчи кўриқлаш (хизмати) бўлинмасининг мазкур соҳадаги вазифалари анча кўп. Кўриқлов хизматининг иши ўз вақтида профилактика инспекторлари, ёнғин хавфсизлиги хизмати ва ДЙХХХ ходимлари билан ҳам боғлиқ бўлиб, ўз ҳуқуқ жараёнида улар билан биргаликда иш олиб борадилар.

Ички ишлар органлари ходимлари муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш даврида Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси ва ИИВнинг бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатларига амал қиладилар.

Демак, ички ишлар органлари тизимидаги профилактика инспекторлари, муҳофаза (кўриқлов) ҳамда ёнғиндан сақлаш бўлинмалари ҳайвонот дунёсини экологик муҳофаза қилишда муҳим ишларни олиб борадилар.

Ички ишлар органларининг бўлинмалари Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Санитария назорати тўғрисида»ги, «Ветеринария тўғрисида»ги қонун талабларини амалга оширадилар.

Барча бўлинмалар, бошқа ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар билан ҳамкорликда иш олиб бориб, ҳайвонот дунёси ва унинг барча турларидан ноқонуний фойдаланишга қарши курашадилар.

Шунингдек, ички ишлар органлари ҳайвонот дунёсида турли касалликлар, уларнинг олдини олиш ва ушбу касалликларга қарши курашиш, ноқонуний ов қилиш, уларни отиб ўлдириш, қириб юбориш, улар яшаётган муҳитни бузиш, улар яшаётган жойларда ёнғин хавфининг олдини олиш ва бошқа бир қатор вазифаларни амалга оширадilar.

Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки йиллардан бу масалага жиддий эътибор берди ва 2004 йил 3 декабрда «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»¹ги қонунни қабул қилди.

Мазкур қонун ҳозирги ва келажак авлод манфаатларини кўзлаб ноёб ҳамда экологик, иқтисодий, илмий, маданий, тиббий ва эстетик нуқтаи назардан миллий бойлик ва умумхалқ мулки бўлган қимматли табиий мажмуаларни муҳофаза этишнинг умумий, ҳуқуқий, экологик, иқтисодий ва ташкилий асосларини белгилаб берди.

Ўзбекистон Республикасида ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсини ҳамда давлат миллий табиат боғлари ва тарихий ёдгорликларини сақлаб қолиш, уларнинг сонини кўпайтириш инсон ҳаётини экологик нормал сақлашга, табиат билан жамият ва инсон ўртасидаги маълум муносибликни шакллантиришга катта ёрдам беради.

Ҳозирги пайтда республикада кўриқланадиган ерларнинг умумий майдони 2 миллион гектардан ортиқ, алоҳида кўриқланадиган 11 табиий ҳудудий объект, жумладан 9 кўриқхона, 400 дан ортиқ табиат ёдгорликлари мавжуд. Демак, ана шунга ўхшаш муҳофаза этиладиган ва бошқа табиий ҳудудлар ҳуқуқий муҳофаза қилинмоғи лозим.

«Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуннинг асосий вазифалари типик, ноёб қимматли табиий объектлар ва мажмуаларни, ўсимлик ва ҳайвонларнинг ирсий фондини сақлаб қолишдан, инсон фаолиятининг табиатга салбий таъсир кўрсатишининг олдини олишдан, табиий жараёнларни ўрганишдан, атроф табиий муҳит мониторингини олиб боришдан, экологик маърифат ва тарбиялашни такомиллаштиришдан иборат.

Мазкур қонуннинг 4-моддасига кўра, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар – бу ернинг ва (ёки) сув кенгликлари (акваториялар)нинг устувор экологик, илмий, маданий, эстетик,

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2005. – №1. –14-м.

рекреация ва санитария-соғломлаштириш аҳамиятига молик бўлган, хўжалик мақсадидаги доимий ёки вақтинча фойдаланишдан тўлиқ ёки қисман чиқарилган участкалари муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳисобланади.

Табиий объектлар ва мажмуаларни сақлаб қолиш, такрор кўпайтириш ва тиклаш мақсадида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларда муҳофаза қилиш ва фойдаланиш режими (бундан буён матнда режим деб юритилади) ўрнатилади.

Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар биологик, ландшафт ранг-баранглигини таъминлаш ва экологик мувозанатни сақлаб туриш учун мўлжалланган яхлит экологик тизимни ташкил этади.

Хуллас, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар ҳуқуқий ҳолатининг қуйидаги хусусиятлари мавжуд:

1) унинг Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг қўйган талабига мослиги, конституциявий устуворликка эга эканлиги ҳамда давлат томонидан муҳофаза этилиши;

2) муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолатини ўрганиш ва у тўғрисидаги қонун давлат қўриқхоналари, давлат миллий табиат боғлари, давлат буюртма қўриқхоналари ва давлат табиат ёдгорликлари, муҳофаза этиладиган ўзга табиий ҳудудлар ва бошқа масалаларни ҳамда у билан боғлиқ барча муносабатларни ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиши;

3) у янги ижтимоий тузум бозор муносабатларини мустаҳкамлаш ва экологик сиёсатни барқарорлаштириш учун янги ҳуқуқий-экологик замин бўлиб, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни муҳофаза қилиш ҳамда уларни ҳуқуқий тартибга солишни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши;

4) мазкур соҳани ҳуқуқий тартибга солиш бозор иқтисодиётида қабул қилинган экологик қонунларни қўллаш ва улар билан биргалликда экологик муҳитни яхшилашга, табиат объектларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишга, айниқса, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни сақлашга хизмат қилиши;

5) ушбу соҳа фуқароларимиздан шу кунги ҳаёт талаби асосида экологик-ҳуқуқий маънавият ва маданиятли бўлишни ҳамда ушбу йўналишда доим юксалиш бўлишини тақозо қилиши ва бошқа хусусиятлари билан алоҳида ажралиб туради.

Давлат қўриқхоналари ва уларнинг ҳуқуқий тартиби. Ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш, уларнинг нодир ва тугаб бораётган турларини сақлаб қолиш, сонини кўпайтиришда қўриқ-

хона ва халқ хиёбонларнинг аҳамияти каттадир. Қўриқланадиган ерларнинг умумий майдони 2 миллион гектардан ортиқ. Республикада қўриқланадиган 11 табиий-ҳудудий объект, шу жумладан 9 қўриқхона мавжуд. Булар Чотқол, Қизилқум, Бадай-тўқай, Нурота, Зарафшон, Ҳисор, Сурхон, Зомин, Китоб қўриқхоналаридир. Бу қўриқхоналарда биоэкологик тадқиқотлар олиб борилади.

Таъкидлаш жоизки, давлат қўриқхоналарининг таърифи ва вазифалари Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунида аниқ кўрсатиб берилган. Мазкур қонуннинг 18-20-моддалари ушбу жараёнга бағишланган. Жумладан, 18-моддага кўра, давлат қўриқхоналарини ташкил этиш: табиий объектлар ва мажмуаларни муҳофаза қилишнинг қаттиқ режимига эга бўлган, типик экологик тизимлар, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ирсий фондини сақлаб қолиш ҳамда ўрганиш учун мўлжалланган, умумдавлат аҳамиятига молик муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар давлат қўриқхоналари ҳисобланади.

Давлат қўриқхоналари махсус ваколатли давлат органининг тақдимномаси бўйича Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан давлат табиатни муҳофаза қилиш илмий-тадқиқот муассасаси шаклида ташкил этилади.

Давлат қўриқхоналари бундай қўриқхоналар тўғрисидаги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган низом асосида фаолият кўрсатади.

Шунингдек, 19-моддада давлат қўриқхоналарининг режими ҳам аниқ кўрсатилган.

Давлат қўриқхоналарининг ҳудудида ҳар қандай фаолият тақиқланади, илмий-тадқиқот фаолияти ва атроф табиий муҳит мониторингини юритиш бундан мустасно. Давлат қўриқхоналарида ёнғинга қарши тадбирлар ўтказилишига йўл қўйилади.

Давлат қўриқхоналари ҳудудида ҳамда уларнинг қўриқланма зоналарида тирик организмларнинг янги ва кенжа турларини иқлимлаштириш мақсадида жойлаштириш тақиқланади.

Давлат қўриқхоналарининг ёки улар қайси давлат органларининг тасарруфида бўлса, шу давлат органларининг ходими ҳисобланмайдиган фуқароларнинг давлат қўриқхоналари ҳудудида бўлишига уларда ана шу органлар ёки давлат қўриқхонаси маъмурияти берган рухсатнома бўлган тақдирда йўл қўйилади.

Табиат боғлари:

Табиат боғлари билан боғлиқ бўлган барча экологик-ҳуқуқий

муаммолар Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонуни билан тартибга солинади.

Қонуннинг V бўлим 23-25-моддалари бевосита мазкур масалага бағишланган. Ушбу қонунда табиат боғларининг таърифи ва аниқ вазифалари кўрсатиб берилган.

Экологик, маданий ва эстетик қимматга эга бўлган табиий объектлар ва мажмуаларни табиатни муҳофаза қилиш йўналишидаги, рекреация, илмий ва маданий мақсадларда сақлаб қолиш ҳамда улардан фойдаланиш учун мўлжалланган муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар табиат боғлари ҳисобланади.

Табиат боғлари махсус ваколатли давлат органининг тақдимномасига биноан тегишинча Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ёки маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорлари билан давлат табиатни муҳофаза қилиш муассасаси шаклида ташкил этиладиган миллий табиат боғлари ва маҳаллий аҳамиятга молик табиат боғларига бўлинади.

Табиат боғлари бундай боғлар тўғрисидаги, улар қайси давлат органларининг тасарруфида бўлса, шу давлат органлари томонидан тасдиқланадиган низомлар асосида фаолият кўрсатади.

Давлат табиат ёдгорликлари:

Ўзбекистон Республикаси Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси республика ҳудудида 400 дан ортиқ табиат ёдгорлигини ҳисобга олган. Булардан атига 80 га яқини жонсиз табиат ёдгорликларидир. Жонсиз табиат ёдгорликлари орасида хилма-хил карст рельефи шакллари, шу жумладан, археологик аҳамиятга эга бўлган ғорлар ва унгурлар, шунингдек нодир булоқлар, шаршаралар, илмий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлган қоялар ва геологик очилмаларни муҳофаза қилиш муҳим вазифалардан ҳисобланади. Айниқса, ер ости ландшафтлари, уларнинг бетакрор, сеҳрли ва мафтункор манзаралари жиддий муҳофазага муҳтождир.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 3 декабрда қабул қилинган «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунида VI бўлим 26-28-моддалари айнан ана шу масала, яъни давлат табиат ёдгорликларининг ҳуқуқий-экологик аҳамияти ва уларни муҳофаза қилиш масаласига бағишланган.

Жумладан, 26-моддага кўра, давлат табиат ёдгорликларининг турлари қуйидагилардир:

Ноёб, ўрнини тўлдириб бўлмайдиган, экологик, илмий, маданий ва эстетик жиҳатдан қимматли табиий объектлари бор муҳофаза

этиладиган табиий ҳудудлар давлат табиат ёдгорликлари ҳисобланади.

Давлат табиат ёдгорликлари қуйидаги турларга бўлинади:

– табиий сув объектларини сақлаб қолиш учун мўлжалланган гидрологик (ботқоқ, кўл, дарё ва бошқа) ёдгорликлар;

– айрим ўсимликларни сақлаб қолиш учун мўлжалланган ботаник ёдгорликлар;

– табиат яратган рельеф шакллариини сақлаб қолиш учун мўлжалланган геоморфологик ёдгорликлар;

– қазилма объектларни сақлаб қолиш учун мўлжалланган палеонтологик ёдгорликлар;

– геологик ва минералогик ҳосилаларни сақлаб қолиш учун мўлжалланган геологик ва минералогик ёдгорликлар.

Табиийки, республикамиз ҳудудидаги табиий, тарихий ва археологик ёдгорликлар ҳозирги пайтда айнан муҳофазага, тикланиш (реставрация)га жуда муҳтож.

Экологик, илмий, эстетик, маданий жихатдан ноёб, ўрнини тўлдириб бўлмас, қимматли, келиб чиқиши табиий бўлган объектлар давлат табиат ёдгорликлари деб эълон қилинади.

Шунингдек, мазкур қонунда, айрим табиий объектлар ва мажмуаларни сақлаб қолиш такрор кўпайтириш ва тиклаш учун мўлжалланган ҳудудлар (29-34-м.), муҳофаза этиладиган ландшафтлар (35-41-м.), айрим табиий ресурсларни бошқариш учун мўлжалланган ҳудудлар (42-43-м.) ва бошқа муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий ҳолати ўз ифодасини топган.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. *Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш ҳуқуқининг вужудга келиши деганда нтмани тушунасиз?*

2. *«Ҳайвонот дунёсига нисбатан мулк ҳуқуқи» тушунчаси ҳақида сўз юритинг..*

3. *Ҳайвонот дунёсидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари нималардан иборат?*

4. *Ҳайвонот дунёсининг мониторинги қандай амалга оширилади?*

5. *Ўзбекистон Республикасининг «Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисида»ги қонунининг аҳамияти ва вазифалари нималардан иборат?*

6. Давлат қўриқхоналарининг ҳуқуқий ҳолати тўғрисида сўз юритинг.

7. Рекреация зоналари ва уларнинг ҳуқуқий ҳолати қандай бўлади?

8. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик деганда нимани тушунасиз?

9. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар қандай тоифаларга бўлинади?

10. Ҳайвонот дунёси объектларига нималар киради?

11. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланишининг қандай турлари мавжуд?

12. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланишининг қандай усуллари бор?

Тўққинчи боб

**АТРОФ ТАБИЙ МУҲИТНИ ХАЛҚАРО ЭКОЛОГИК-ҲУҚУҚИЙ
МУҲОФАЗА ҚИЛИШ**

**1-§. «Халқаро экология ҳуқуқи» тушунчаси, вазифалари ва
унинг ўзига хос хусусиятлари**

Ҳозирги пайтда атроф табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилиш энг долзарб муаммодир. Атроф табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилиш-халқаро экология ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Халқаро экология ҳуқуқи ривожланиб бораётган халқаро ҳуқуқнинг анча кенг институтларидан бири бўлиб, кейинчалик ҳуқуқ тизимининг ягона бир тармоғи бўлиши мумкин.

Шунинг учун ҳам айрим юридик адабиётларда халқаро экология ҳуқуқининг турли муаммолари кўрсатилган ва ушбу масалага кўпроқ аҳамият берилган.

Халқаро экология ҳуқуқи ҳозирги даврдаги халқаро экологик қонунчиликнинг ривожланиши ва амалга оширилиши муносабати билан ривожланиб бормокда.

Халқаро экология ҳуқуқи халқаро миқёсда экологик қонунларни ва барча халқаро аҳамиятга эга бўлган ҳуқуқий нормаларни тартибга солиб, халқаро принципларга мос ҳолатда табиатни, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга ҳамда барча табиат бойликларидан оқилона фойдаланишга, дунё халқларига соф, мусаффо, бой табиатни таъминлашга қаратилгандир.

Халқаро экология ҳуқуқининг *предмети* халқаро экологик муносабатлар, дунё халқлари, яъни инсон ва атроф-табиий муҳит ўртасидаги ўзаро чамбарчас боғлиқлик ҳисобланади.

Халқаро экология ҳуқуқининг субъекти, миллат ва халқлар, ўз мустақиллигига эга бўлган барча давлатлар, халқаро ташкилот ва бирлашмалар, халқаро экологик муносабатларга қатнашувчи ва ҳал этувчи барча юридик ҳамда жисмоний шахслар тан олинади.

Халқаро экология ҳуқуқининг объекти дунёвий аҳамиятга эга бўлган, бутун халқ, миллат ва элатнинг яшаши учун ҳаёт манбаи, яъни ер, сув, ҳаво (атмосфера) ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ўрмон,

барча ер ости ва ер усти бойликлари, бутун табиат она замин ҳисобланади.

Шунингдек, халқаро экология ҳуқуқининг бир қатор хусусиятлари ҳам мавжуд:

– халқаро экологик-ҳуқуқий муносабатларни мустаҳкамлайди ва тартибга солади;

– мавжуд халқаро экологик ҳолат, экологик хавфсизлик ва муаммолар халқаро принциплар асосида кўриб чиқилади ва ҳал этилиши таъминланади;

– қабул қилинган барча халқаро экологик-ҳуқуқий норматив ҳужжатлар, битта давлат эмас, балки бир нечта давлатлар ва халқлар манфаатидан келиб чиқилади;

– халқаро миқёсда тузилган барча экологик-ҳуқуқий нормалар халқаро принципларга асосан амалга оширилиши давлатлар томонидан таъминланади ва ҳоказо.

2-§. Атроф табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилишнинг тамойиллари ва манбалари.

Халқаро ҳамкорлик

Экология ҳуқуқида атроф табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилиш тамойиллари халқаро ҳуқуқнинг асосий принципларидан келиб чиқади ва халқаро экология ҳуқуқига нисбатан қўлланилади.

Мазкур тамойил (принцип)ларни қўллашдан асосий мақсад, табиий муҳитни ва унинг бойлик манбаларини сақлаш ҳамда улардан оқилона фойдаланишдир.

Атроф табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш тамойиллари асосан БМТ ва унинг атроф муҳит бўйича ўтказилган Стокгольм конференцияси (1972), Европада хавфсизликни таъминлашнинг якуний ҳужжатида (Хельсинки, 1975) ва Умумжаҳон табиат хартиясида ҳамда Рио-де-Жанейро конференцияси (1992) қарорларида аниқ кўрсатиб берилди.

1. Табиатни муҳофаза қилиш ва унинг мутаносиблигини сақлаш тамойили. Бунга асосан барча давлатлар табиат ва унинг бойликларини муҳофаза қилишлари ҳозирги ва келажак авлодлар фаравонлигини кўзлаб экологик тадбирларни биргаликда амалга оширишлари лозим. Зеро, табиатни муҳофаза қилиш ишида барча давлатлар бир-бирлари билан ҳамкорлик қилишлари зарур. Бундай

экологик ҳамкорликлар тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаат асосидаги шартномаларга мувофиқ амалга оширилиши шарт.

2. *Ўз ҳудудида табиат бойликларига нисбатан суверенитетлик принципи.* Ушбу принцип дастлаб БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1962 йил 14 декабрда қабул қилинган «Табиий бойлик манбалари устидан ажралмас суверенитет» қарорида ўз ифодасини топган. Бу принцип ҳар бир давлат ўз табиий бойликларини ўз сиёсатига мувофиқ эркин тасарруф этиш бўйича суверен ҳуқуққа эга эканлигини кўзда тутаяди, бошқа давлатларга эса бу ҳуқуқни ҳурмат қилиш мажбуриятини юқлайди.

3. *Инсон экологик ҳуқуқининг афзаллиги.* Бу принципга асосан инсоннинг яшаши учун қулай экологик шароит бўлишини таъминлаш, ҳар қандай жараёнда инсоннинг экологик яшаш омили биринчи ўринда туриши лозим.

4. *Ҳамма соҳада экологик назоратни ташкил этиш ва олиб бориш.* Олиб борилаётган барча назорат тартиби халқаро ҳуқуқ қоидаларига мос бўлиб, Ўзбекистон Республикасида «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуннинг VII бўлим 28-32-моддалари асосида амалга оширилиши лозим.

5. *Халқаро миқёсда экологик ахборотни эркин алмашиши тамойили.* Мазкур ҳолат бўйича давлат атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш хизмати табиий муҳитда содир бўлаётган физик, кимёвий, биологик жараёнларни, атмосфера ҳавоси, тупроқ, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиш даражасини, ифлосланишнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига таъсири оқибатларини кузатиб бориш, манфаатдор ташкилотлар ва аҳолини атроф табиий муҳитда содир бўлаётган ўзгаришлар ҳақида жорий ва шошилинч ахборотлар ҳамда бу муҳит ҳолатига доир тахминлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилади.

6. *Фавқулодда экологик вазият ҳолатида давлатларнинг бир-бирларига ўзаро ёрдам кўрсатиши.* Давлатларнинг ўзаро келишувлари асосида фавқулодда экология вазияти ва экология офати минтақаларида шу вазиятни келтириб чиқарган ишлар тўхтатилиб қўйилади, атроф табиий муҳитга зарарли таъсир этувчи фаолият (аҳолига хизмат кўрсатиш билан боғлиқ фаолият бундан мустасно) тақиқланади, табиий муҳитни тиклаш ва соғломлаштириш чоратадбирлари кўрилади.

7. *Халқаро экологик-ҳуқуқий келишмовчилик ва низоларни тинч йўллар билан ҳал этиш.* Халқаро миқёсда келиб чиқадиган

экологик-ҳуқуқий низолар, давлатларнинг ўзаро келишувига асосан тузилган битим ёки шартнома асосида тинч йўл билан ҳал этилади.

Шунингдек, ҳозирги даврда яна бир қатор тамойилларни шаклланиш жараёни кечмоқда:

– бошқа давлатларнинг экологик масалалар билан боғлиқ бўлган ишларига аралашмаслик;

– экологик муаммоларни ҳал этишдаги ҳамкорлик;

– тинчлик ва экологик хавфсизликни сақлашга содиқлик;

– экологик муаммоларни ҳал қилишни кўп томонлама келишув асосида ривожлантириш;

– экологик баҳо бериш ва бошқалар.

Халқаро экология ҳуқуқида атроф табиий муҳитни халқаро ҳуқуқий муҳофаза қилиш объектларини ўрганиш жуда катта аҳамиятга эга.

Атроф табиий муҳит халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофазаси объекти бўлиб, бунга ернинг бутун сайёра муҳити, жаҳон уммони ва унинг табиий бойликлари бўлган атмосфера хавоси, ер атрофи космик фазоси, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, сув бойликлари, ернинг генетик фонди ва бошқалар киради.

Халқаро ҳуқуқда халқаро экологик-ҳуқуқий нуқтаи назардан барча жаҳон табиий бойликлари асосан икки туркумга бўлинади:

1) ички давлат (миллий) табиий бойликлари;

2) халқаро аҳамиятга эга бўлган табиий бойликлар.

Ички давлат (миллий) табиий бойликлари мустақил давлатларнинг бевосита юридикцияси остида бўлади. Зеро, уларнинг ҳуқуқий-экологик ҳолатини белгилашда давлатнинг ички экологик-ҳуқуқий ва бошқа нормалари катта аҳамиятга эга бўлади. Ҳозирги пайтда мустақил Республикаимизнинг ушбу бойликларини муҳофаза қилишга оид бир қанча битим ва шартномалар қабул қилинмоқда.

Халқаро аҳамиятга эга бўлган табиий бойликлар миллий юридикциянинг амал қилиш чегаралари доирасидан ташқари ҳолатда бўлиб, турли давлатлар ҳудудида бўлади. Ушбу объектлар, одатда барча давлатлар ўртасида фойдаланилади.

Масалан, очиқ денгиз, космос, ҳаво бассейни, Антарктида, денгиз туби, дарёларнинг сув ресурслари, кўчиб ва учиб юрадиган ҳайвонот турлари ҳамда давлатлар ўртасидаги чегара доирасидан ташқари ҳолатда фойдаланадиган барча объектлар шулар жумласидандир.

Шунингдек, халқаро миқёсда ги «халқаро Қизил китоб»га кирган барча ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсининг турлари ҳам

алоҳида объектлар бўлиб, уларни муҳофаза қилишда халқаро ҳамкорлик керак бўлади.

Масалан, Антарктида. У олтинчи қитъа сифатида ҳеч қандай давлат ва халқаро ташкилот юрисдикциясига кирмайди. Уни муҳофаза қилиш барча давлатларнинг ўзаро келишуви асосида амалга оширилади. Ҳозирги пайтда Антарктида қитъасидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг асосий принциплари 1959 йилда имзоланган «Антарктида тўғрисида»ги шартномага асосан тартибга солинади. Унга асосан, эркин илмий-текширув фаолияти олиб бориш, ҳар қандай ҳарбий характердаги зарарли тадбирларни ўтказмаслик, тирик мавжудотни қўриқлаш каби муаммоларни халқаро биргаликда ҳал этишга алоҳида эътибор берилган.

Хуллас, халқаро табиий бойликларнинг экологик муҳофазаси ва улардан фойдаланиш ҳуқуқий-экологик ҳолати халқаро ҳуқуқ нормалари билан тартибга солинади.

Халқаро ҳуқуқда атроф табиий муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш манбалари бу халқаро ҳамжамият давлатларнинг атроф-табиий муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишга ва ундан оқилона фойдаланишга қаратилган ўзаро ҳамкорлиги фаолиятини эркин амалга оширишдир.

Атроф табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг манбаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин. *Биринчи категория манбаларга* конвенция (келишув битим ва шартномалар) киради.

Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикаси жаҳондаги етакчи мамлакатларнинг 120 дан ортиғи билан расмий дипломатик муносабатлар ўрнатган.

Тошкентда 35 мамлакат ўз элчихонасини очган ҳамда 19 хорижий давлатнинг элчиси Ўзбекистон Республикасида ўриндошлик йўли билан ишлаб турибди.

Ўзбекистонда 88 хорижий ваколатхона рўйхатдан ўтган, 24 та ҳукуматлараро ва 13 та ҳукуматга қарашли бўлмаган ташкилот фаолият кўрсатмоқда.

Ўзбекистон мустақил давлат сифатида кўпгина нуфузли давлатлар билан бир қатор конвенцияларга қўшилган, улар билан тегишли шартнома, битим ва келишувлар тузилган.

Иқлимнинг ўзгариши бўйича конвенция (1993 йил 14 май), Биологик хилма-хилликни таъминлаш бўйича конвенция (1996 йил 7 май), Хавфли чиқиндиларнинг чегарадан олиб ўтилишини назорат

қилиш бўйича Базель конвенцияси (1996 йил 7 май), Ерларнинг чўлга айланиб қолишига қарши кураш бўйича конвенция (1995 йил 13 октябрь)лар шулар жумласидандир.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси бу конвенцияларда қабул қилинган мажбуриятларини бажариш бўйича қатор амалий чораларни кўрмоқда. Жумладан, атмосфера ҳавосини, озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи доирасида озон қатламини емирадиган моддалар инвентаризацияси ўтказилиб, миллий ҳаракат дастури тайёрланмоқда. Бу дастур асосида биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича барча тадбирлар Марказий Осиё республикалари билан ҳамкорликда амалга оширилади. Шунингдек, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан фойдаланиш соҳасида Туркия Республикаси (1996 йил 8 май) ва Хитой Халқ Республикаси (1997 йил 11 декабрь) билан икки томонлама ҳамкорлик битимлари имзоланган. Бундай битимларни бошқа давлатлар билан тузиш учун ҳам тайёргарлик мавжуд.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси Давлатлараро экологик кенгаш (ДЭК)нинг фаол иштирокчиси ҳисобланади. ДЭК ташкил этилгандан бери саккиз марта сессия (3-сессия 1993 йил май ойида Тошкентда) ўтказилиб, уларда экология соҳасида иштирок давлатлар ўзаро ҳамкорлигининг долзарб масалалари муҳокама қилинди, қатор битимлар имзоланиб, низомлар ишлаб чиқилди.

МДХ доирасида ҳам атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркманистон, Грузия давлатлари билан икки томонлама ҳамкорлик битимлари имзоланган.

Иккинчи категория манбаларга БМТ Бош Ассамблеясининг бир қатор резолюция, декларация ва хартиялари киради.

Ушбу категориядаги манбалар ичида БМТ Бош Ассамблеяси томонидан ташкил этилган ва чақирилган Стокгольм декларацияси (1972 йил) катта аҳамиятга эга.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1980 йил сентябрь ойида қабул қилинган «Барча давлатларнинг ҳозирги ва келажак авлод учун ер (курраси)ни сақлаш учун тарихий жавобгарлиги» тўғрисидаги резолюцияси аҳамиятлидир. Мазкур резолюция дунё халқлари ва барча давлатларнинг ҳарбий қуролланишни қисқартиришга ва табиатни муҳофаза қилишга оид аниқ тадбирларини белгилайди.

БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1982 йил тасдиқланган «Бутун жаҳон табиатни муҳофаза қилиш хартияси» ҳам катта аҳамиятга эга ҳужжат.

Ушбу ҳужжат 28 октябрь 1982 йил БМТ Бош Ассамблеяси 37-сессиясининг резолюцияси билан тасдиқланган. Хартияда табиатни муҳофаза қилишнинг 24 асосий принциплари кўрсатиб берилган. Мазкур ҳужжатда экологик таълим ва тарбия масаласига алоҳида эътибор берилган.

Халқаро ҳуқуқда жаҳон уммони – дарё, денгиз, океан ва бошқа сув ресурсларини халқаро экологик муҳофаза қилиш катта аҳамиятга эга. Чунки инсон ва бошқа тирик мавжудотларнинг нормал яшаши, кўпайиши ҳамда сақланиши учун сув бойликлари маълум мутаносибликда сақланиши зарур.

Денгиз муҳитини ҳимоя қилиш бўйича давлатларнинг биргаликдаги ҳаракати қоида тариқасида универсал (амалда барча манфаатдор давлатлар иштироки билан) ёки минтақавий (аниқ денгизлар – Болтиқ, Ўрта ер ва бошқа денгизлар бўйи давлатларнинг иштироки билан) даражаларда амалга оширилади. Бундай халқаро ҳамкорлик ривожланиши асосан денгизларнинг кема қатнови оқибатида, кемалар ва қуруқликдаги манбалардан чиқиндиларни чиқариб ташлаш туфайли, денгиз туби имкониятларини тадқиқ қилиш ва фойдаланиш натижасида ифлосланишининг олдини олишни кўзда тутди.

Денгиз муҳитини муҳофаза қилишга қаратилган кўплаб халқаро ҳужжатлар орасида 1954 йилдаги денгизларни нефть билан ифлосланишининг олдини олиш тўғрисидаги Лондон конвенцияси (1962, 1969 ва 1971 йиллардаги тузатишлар билан), 1973 йилдаги кемалардан денгизлар ифлосланишининг олдини олиш бўйича халқаро конвенция, 1972 йилдаги чиқитлар ва бошқа материаллар билан денгизлар ифлосланишининг олдини олиш бўйича конвенция сингари кўп томонлама халқаро битимлар марказий ўринни эгаллайди.

1954 йилги Лондон конвенцияси (1958 йили кучга кирган) давлатларнинг зиммасига денгиз муҳити ифлосланишининг олдини олиш бўйича муайян мажбуриятлар юкловчи дастлабки халқаро битим бўлган эди. Конвенция кемалардан нефть ва нефть-сув аралашмасини тўкишни тақиқлайди. Дастлаб тўкиш учун тақиқланмаган махсус зоналар белгиланганди, лекин кейинчалик (1969 йилги тузатишга мувофиқ) жуда оз даражадаги истиснони ҳисобга олмаганда жаҳон уммонининг бутун акваториясида бундай тўкиш тақиқлаб қўйилди. Конвенция иштирокчи давлатлар зиммасига портларда кемалар ва танкерлардан нефть қолдиқлари ва аралашмаларини қабул қилиб олувчи қурилмалар қуриш мажбуриятини юклайди.

Жаҳон уммони сувларини ифлосланишдан сақлаш билан бирга жонли денгиз бойликларини камайишдан сақлаш ва улардан оқилона фойдаланиш ҳам ғоят муҳим вазифа ҳисобланади. Лондон конвенцияси денгиз балиқчилигини халқаро ҳуқуқий тартибга солишнинг асосий ғоясини ташкил этади. 1958 йилги очик денгизда балиқ овлаш ва тирик жониворларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Женева Конвенцияси (1966 йили кучга кирган) очик денгизда балиқ овлаш эркинлиги тамойилини эълон қилди. Шу билан бирга, давлатларга жонли ресурсларни муҳофаза қилиш бўйича тадбирлар кўриш ва бу йўналишдаги жамоавий тадбирларда иштирок этиш мажбуриятини юклайди. Халқаро ҳуқуқнинг кенг тан олинган қоидалари бундай масалалар бўйича кўп томонлама битимларда аниқлаштирилади ва ривожлантирилади. Булар:

– давлатларнинг жонли денгиз бойликларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишда минтақавий ҳамкорликни ташкил этиш (1949 йилдаги Атлантика уммонининг шимолий-ғарбий қисмида балиқ овлаш тўғрисидаги конвенция, 1959 йилдаги Атлантика уммонининг шимолий-шарқий қисмида балиқ овлаш тўғрисидаги конвенция, 1959 йилдаги Қора денгизда балиқ овлаш тўғрисидаги битим, Болтиқ денгизда балиқ овлаш ва жонли ресурсларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги 1973 йилги конвенция ва бошқалар);

– овни тартибга солиш ва денгиздаги жониворларнинг айрим турларини муҳофаза қилиш (1962 йилги Болтиқ денгиздаги жониворларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги битим, 1946 йилдаги Кит овлашни тартибга солиш бўйича халқаро конвенция, 1972 йилдаги Антарктида тюленларни сақлаш бўйича конвенция) ва бошқалар.

Чикитлар ва бошқа материаллар билан денгизларни ифлослантиришнинг олдини олиш ифодалаган 1972 йилги конвенция (1975 йили кучга кирган) барча хавфли моддалар ва материалларни жаҳон уммонига чўктириб юборишни тартибга солади. Конвенцияда кўзда тутилганидек, энг хавфли моддалар бундай тартибда чўктириб ёки кўмиб юборилмайди. Бундай моддаларни кўмиб ёки чўктириб юбориш учун махсус рухсатнома зарур. Унчалик хавфли бўлмаган моддаларни кўмиш ёки чўктириш учун эса умумий рухсат берилади. Бундай модда ва материалларнинг рўйхати конвенцияда иловаларда кўрсатиб берилган. Хусусан, ишланмаган ёки ёқилғи нефти, оғир дизель ёқилғиси ва мойи, юқори радиактив чикитлар, симоб ва симоб бирикмалари, муътадил пластмассалар, шунингдек,

биологик ва урушда фойдаланиш учун тайёрлаган кимёвий материалларни денгиз ва уммонга ташлаш бутунлай тақиқланади.

Кемалардан денгизлар ифлосланишининг олдини олишга қаратилган 1973 йилги конвенция (ҳали кучга кирмаган) денгиз муҳитини кемалардан денгизга чиқарилиб ташланувчи ҳар қандай моддалар: нефть, заҳарли суюқ моддалар, оқава сувлар ва ахлат билан ифлосланишининг барча турларига чек қўйиш заруриятидан келиб чиқади. Унинг қоидалари амалда барча турдаги денгиз кемаларига, шу жумладан ҳаво «ёстиғи» бўлган кемалар, сувости кемалари, доим бир жойда турувчи ва сузиб юрувчи кичик станцияларга тааллуқли бўлади. Фақат ҳарбий, ҳарбий-ёрдам кемалари ва ҳукумат савдо кемалари бундан мустаснодирлар. Конвенцияга мувофиқ нефть ва суюқ заҳарли моддалар ташиш учун хизмат қилувчи барча танкер ва бошқа кемалар вақти-вақти билан текшириб турилиши ва тегишли халқаро гувоҳнома олиши керак бўлади.

Халқаро тарздаги чоралар давлатларнинг минтақавий ҳамкорлиги билан тўлдирилмас, у ёки бу денгиз минтақаларининг ўзига хослиги ва хусусиятлари ҳисобга олинмас экан, жаҳон уммони муҳитини муҳофаза қилиш етарли даражада бўлмайди. Кейинги йилларда бир қатор минтақавий халқаро битимлар худди мана шу мақсадларни кўзлаб тузилди. Булар: 1974 йилдаги Болтиқ денгизи минтақаси муҳитини муҳофаза қилиш бўйича конвенция, 1976 йилдаги Ўрта ер денгизини ифлосланишдан муҳофаза қилиш тўғрисидаги конвенция, Шимолий денгизни ифлосланишдан сақлашга қаратилган бир қатор битимлар, денгиз муҳитини ифлосланишдан муҳофаза қилиш бўйича ҳамкорлик қилиш тўғрисидаги 1978 йилда қабул қилинган Қувайт минтақавий конвенцияси шулар жумласидандир.

Ҳозирги пайтда трансчегаравий дарёлар ва бошқа сув ҳавзалари давлатлар томонидан асосан саноат, қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун фойдаланилмоқда.

Шунинг учун ҳам трансчегаравий дарёларнинг сувларидан фойдаланишнинг барча масалалари ҳамма манфаатдор (қирғоқбўйи) давлатларнинг келишиб ёндашиши ва ҳамкорлигини тақозо этади. Халқаро шартнома амалиёти худди мана шу йилдан бораётир. Халқаро ҳуқуқда ҳозирча трансчегаравий дарёлардан кема қатнови, саноат, қишлоқ хўжалиги ва бошқа мақсадларда фойдаланишни тартибга солувчи тамойиллар ва меъёрларни кодификацияловчи универсал халқаро конвенция йўқ. Бундай фойдаланишнинг барча

турлари (ёки уларнинг айримлари)ни тартибга солувчи меъёрлар қирғоқбўйи давлатлар томонидан турли дарё ҳавзалари учун хос бўлган омилларни, табиий, иқтисодий ва бошқа шароитлар ҳисобга олинган ҳолда тузиладиган махсус халқаро битимларда ифодаланади. Бу битимларнинг асосини сувдан тенг ҳуқуқли одил фойдаланиш тамойили ташкил этади ва бошқа давлатларга сувни ифлослантириш ёки бирон-бир бошқа йўл билан зиён етказишдан тийилиш мажбуриятини юклайди.

Халқаро экология ҳуқуқи муаммоси сифатида Орол муаммоси алоҳида аҳамиятга эга. Бинобарин, экологик вазиятлар, атроф-муҳит муҳофазаси чегара билмайди. Айниқса, бизнинг минтақадаги давлатлар барча экологик муаммоларни биргаликда, ҳамкорликда ҳал этишлари зарур. Чунки, улар бир дарёдан сув ичадилар, бир ҳаводан нафас оладилар, бир заминда яшайдилар. Шунинг учун ҳам атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича халқаро ҳамкорлик республикамиз ташқи сиёсатининг асосий йўналишларидан бирига айланган. Халқаро ҳамкорлик эса асосан Орол ҳавзасидаги экологик вазиятни яхшилаш, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси генетик фондини сақлаб қолиш, ер, сув, атмосфера ҳавоси ифлосланишининг олдини олиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш доирасида олиб борилмоқда.

Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислон Каримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48 ва 50-сессияларида ҳамда 2008 йилда Тошкент шаҳрида «Орол муаммолари, уларнинг аҳоли генофонди, ўсимлик ва ҳайвонот оламига таъсири ҳамда оқибатларини енгиллаштириш учун халқаро ҳамкорлик чора-тадбирлари» халқаро конференцияси иштирокчиларигада сўзлаган нутқларида¹ ҳам Орол муаммосининг Марказий Осиё ҳудуди доирасидан чиқиб кетганлиги, унинг жаҳоншумул аҳамият касб этганлиги ҳамда унинг салбий оқибатлари бугунги кунда иқлим шароити, биологик мувозанатнинг ўзгаришида, аҳоли саломатлиги ва бўлғуси авлод генофондига салбий таъсирида кўриниши мумкин, деб жуда тўғри таъкидлаган эди.

Ҳозирги пайтда Орол муаммоси нафақат Ўзбекистон, балки бутун дунё олдида турган энг долзарб экологик муаммодир. Шунинг учун бу масалани ҳал қилишда Марказий Осиё давлатлари, бошқа хорижий давлатлар, кенг жамоатчилик, турли ташкилотлар

¹ Каримов И.А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т. 16. – Т., 2008. – Б. 281-287.

биргаликда фаолият кўрсатмоқдалар. Шу масала юзасидан 1993 йилда Тошкент ва Қизилўрда, 1994 йилда Нукус шаҳридаги Марказий Осиё давлатлари раҳбарларининг юқори даражадаги учрашувида Орол денгизини қутқариш халқаро фондини ҳамда Орол денгизи ва Оролбўйи минтақаси муаммолари бўйича давлатлараро Кенгаш тузиш ҳақида қарор қабул қилинди.

Шунинг учун ҳам Орол ва Оролбўйи муаммоларини ҳал қилишда Марказий Осиё мамлакатлари ҳамкорликда иш олиб бормоқдалар. АҚШ, Япония, ГДР, Франция ва бошқа ривожланган давлатлар, Бирлашган Миллатлар ташкилоти, Жаҳон банки ва бошқа турли давлат ва нодавлат халқаро ташкилотлари бу аср муаммосини ижобий ҳал қилишга ўз ҳиссаларини кўшмоқдалар.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, жаҳон уммони дарё, денгиз ва сув бойликларини халқаро ҳуқуқий-экологик муҳофаза қилиш барча халқ, миллат ва элат ҳамда барча давлатларнинг ўзаро ҳамкорлигини мустаҳкамлашни тақозо қилади.

Халқаро ҳуқуқда атмосфера ҳавоси ва космик фазони халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш катта аҳамиятга эга бўлиб, улар халқаро ҳаво ҳуқуқи ва халқаро космик ҳуқуқлар билан кўпроқ тартибга солинади.

Табиат бойликлари ичида атмосфера ҳавоси инсон ҳаётини сақлаш, яшаш турмуш тарзини ривожлантиришда кўпроқ аҳамиятга эга.

Шунингдек, атмосфера ҳавосини доим барқарор, экологик соф бўлиши космик фазонинг хавфсизлигини, экологик мувозанатда сақланишини таъминлайди. Умуман олганда, атмосфера ҳавоси чегара билмайдиган атроф-муҳитнинг серҳаракат элементи ҳисобланади. Шунинг учун ҳам атмосфера ҳавоси ва космик фазони халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда барча давлатларнинг ўзаро ҳамкорлиги ҳамда фаол иштироки керак бўлади.

Бинобарин, ана шундай талабларни амалга ошириш учун 1920-1930 йилларда кўпгина давлатлар ўз ҳудудларида атмосфера ҳавосини ва осмондаги ҳаво кенглигининг ҳуқуқий тартибини белгиловчи махсус қонун ҳамда ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилдилар.

1929 йилда давлатлар халқаро ҳаво қатновига тааллуқли айрим қоидаларни бир меъёрга солиш учун конвенция (1929 йил Варшава конвенцияси) ишлаб чиқиш ва тузиш мақсадга мувофиқ деб ҳисобланди.

Ҳаво кемаларининг фазодаги учиш қоидалари ва бошқа барча муаммолар 1944 йилдаги Чикаго конвенциясида аниқ кўрсатиб берилган эди.

Космик фазони ўзлаштиришнинг тезлашуви, ой ва бошқа самовий жисмларнинг татбиқ этилиши шунга олиб келдики, космик муҳитни зарарли оқибатлардан муҳофаза қилиш зарурати туғилди.

Космоснинг радиактив захарланишидаги тўсиқ, яъни уни ядровий синов майдонига айлантиришга тўсиқ бўлиб хизмат қилаётган ҳужжат 1963 йилдаги Москва шартномасидир. Бу шартнома космик фазода ядровий қуролларни синашни тақиқлади. 1967 йилдаги Космос тўғрисидаги шартнома, 1979 йилги Ой ва бошқа самовий жисмлардаги давлатларнинг фаолияти тўғрисидаги битим муҳим муҳофаза қоидаларини ифодалайди. Жумладан, 1967 йилдаги шартноманинг 9-моддасида, Ой тўғрисидаги битимнинг 6-моддасида давлатларга космик фазони, ой ва бошқа самовий жисмларни ифлослантириш, шунингдек, ердан ташқаридаги моддаларни етказиб келиш оқибатида ердаги муҳитни номақбул тарзда ўзгартиришдан сақланиш ва бунинг учун тегишли чоралар кўриш мажбуриятини юкловчи қоидалар келтирилди. Космос тўғрисидаги шартнома ой ва бошқа самовий жисмларга ядро қуролини жойлаштириш ёки бу қуролни ер атрофи орбитасига чиқаришни тақиқлаш ҳам космик муҳитни ифлосланиш ва захарланишдан сақлаш учун катта аҳамиятга эга.

Зеро, 1971 йилги Монреал конвенциясида (Гаага конвенциясига нисбатан) фуқаро ҳаво кемаси хавфсизлигига таҳдид солувчи жиноий актлар аниқ ва кенг қамровли учиш чоғида ҳаво кемаси ичида бўлган шахсга нисбатан зўравонлик, ишлаб турган ҳаво кемасини бузиш ва унга зарар етказиш мумкин бўлган қурилмалар ва моддалар, ердаги аэронавигация ускуналарини бузиш, зарарлантириш, ҳаво кемаси учиш хавфсизлигига таҳдид солувчи мутлақо ёлғон маълумотлар бериш кабилар кўрсатиб ўтилган.

Кейинги йилларда фан-техника тараққиёти натижасида кенг йўл очилган табиат ва иқлимга сунъий таъсир устидан назорат ўрнатиш ғоят қийин бўлиб, бу ер атмосфераси учун катта хавф солмоқда. Хусусан, ҳозир ёғингарчиликлар (ёмғир ёки дўл)ни ҳосил қилиш ёки унинг олдини олиш имконияти мавжуд. Худди шунингдек, бўрон ва тайфунларнинг йўналиши ҳамда кучини ўзгартириш мумкин. Табиат ва иқлимга таъсир кўрсатиш инсонга буюк фаровонлик ёки жуда катта зарар ҳам келтириши мумкин.

Масалан, АҚШнинг Вьетнамдаги агрессияси чоғида Пентагон махфий равишда «ҳаво уруши» олиб бориб, кучли ёмғирларни сунъий равишда ҳосил қилди ва йўллар, дамба ва тўсиқларни ювиб юборди. Келгусида чиндан ҳам уруш олиб боришнинг «апокалиптик» усуллари пайдо бўлиши, бу эса ердаги ҳаётнинг, қуёш ультрабинафша нурларининг ғоят хатарли таъсиридан сақловчи озон қатламини бузиб юбориши, катта ҳудудларда сунъий сув босиши ёки сунъий қурғоқчилик ҳосил қилиши мумкин. Бундай жиддий хавфни ҳис этган ривожланган давлатлар ташаббуси билан 1977 йилда табиий муҳитга таъсир кўрсатиш воситаларидан ҳарбий ёки ҳар қандай бошқа душманлик мақсадларида фойдаланишни тақиқлаш тўғрисида конвенция қабул қилинишига олиб келди (1978 йил кучга кирди). Унда қатнашувчи давлатлар бошқа иштирокчи давлатларга вайронагарчилик, зарар етказиш ёки душманлик мақсадларида салбий оқибатларга олиб келувчи табиий муҳитга таъсир кўрсатиш воситаларидан фойдаланишга интилмасликка аҳдлашдилар.

Ўзбекистон Республикаси 1985 йилги Озон қатламини ҳимоя қилиш (Вена) конвенцияси, 1987 йилги Озон қатламини емирувчи бирикмалар бўйича протоколи (Монреаль), 1989 йилги (Базель) Хавфли чиқиндиларни чегаралараро ташишни назорат қилиш конвенцияси, 1992 йилги (Нью-Йорк) Иқлим ўзгариши тўғрисидаги бир қатор конвенцияларга қўшилди ҳамда ушбу йўналишда бир қатор фаол ҳаракатлар амалга оширилмоқда.

Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш бўйича Вена конвенцияси ва Монреаль протоколи мавжуд. Вена конвенциясига жаҳондаги 147 мамлакат имзо чеккан. Жаҳон халқлари 1995 йилдан бошлаб, 16 сентябрни атмосферанинг озон қатламини муҳофаза қилиш халқаро куни сифатида кенг нишонлаб келмоқдалар.

Бизнинг мамлакатимиз ҳам Вена конвенцияси ва Монреал протокоliga қўшилиб, тегишли мажбуриятларни зиммасига олди. Озон қатлами ҳолатини мунтазам кузатиб бориш, емирувчи моддалардан фойдаланишни босқичма-босқич камайтириш шулар жумласидандир.

1996 йил 26-29 августда Швейцариянинг Женева шаҳрида Монреал протокоliga қўшилган давлатлар ишчи гуруҳининг кенгаши бўлиб ўтди. Ўн учинчи марта ўтказилаётган бу кенгашда 147 мамлакатдан 400 делегат иштирок этди. Мустақил давлатлар ҳамдўстлигидан Ўзбекистон, Россия, Белоруссия, Украина ва Грузия ҳам қатнашган.

Ҳозирги пайтда олимларимиз томонидан Ўзбекистонда озон қатламини муҳофаза қилиш бўйича миллий дастур ишлаб чиқишга катта эътибор берилмоқда.

Тоғлар табиати, аҳолиси, иқтисодиётининг ўзига хос «Тоғ» шаклларига эгаллиги, барқарор ривожланиш йўналишлари билан текисликлардан тубдан фарқ қилади. Тоғ ҳудудлари дунё қуруқлик юзасининг 40 фоизини ташкил этади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ) Бош Ассамблеясининг (БА) 53-сессиясида (1998 йил 10 ноябрь) дунёнинг 130 мамлакати делегациялари консенсус методи бўйича (овоз бермасдан) 2002 йилни Халқаро Тоғ йили (ХТЙ) деб эълон қилиш тўғрисида махсус қарор қабул қилди. Шундан кейин БМТнинг иқтисодий ва ижтимоий Кенгаши (ECOSOS), Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат ташкилоти (ФАО) билан биргаликда кўплаб манфаатдор мамлакатлар, ташкилотлар ва мутахассислар билан маслаҳатлар ўтказдилар ва 1998 йилда БМТ Бош қотибига таклиф тайёрладилар. Олиб борилган катта ташкилотчилик ишлари натижасида Иқтисодий ва ижтимоий Кенгаш БМТ БАнинг 53-сессиясига 2002 йилни ХТЙ деб эълон қилиш тўғрисида таклиф билан мурожаат қилиб, бу ҳақда махсус қарор қабул қилди. Бу қарорни 106 мамлакат қўллаб-қувватлади. Швейцария, Перу, Австрия ва Франция бу ташаббусни энг фаол қўллаб-қувватлаган мамлакатлар бўлди.

Халқаро ҳамжамиятнинг олий органи – БМТнинг ушбу қарори биринчидан, тоғ регионлари ва унинг аҳолисининг сайёрамиз ҳаётидаги аҳамиятининг тан олинishi бўлса, иккинчидан, кўплаб мамлакатларда 2002 йилгача қолган даврда хилма-хил тадбирларни амалга оширишга асос бўлди. Бу қарор БМТнинг атроф-муҳитни ҳимоялаш ва барқарор ривожланишга бағишланган конференциясида (1992 йил, Рио-де-Жанейро) қабул қилинган ҳужжатнинг (XXI аср кун тартиби) XIII боби «Мўрт экотизимларни бошқариш: тоғ районларининг барқарор ривожланиши» бўйича тамойилларини амалга оширишга йўналтирилган муҳим амалий тадбири ҳисобланади. Қарорда дунё мамлакатлари ҳукуматларига ХТЙни ўтказишга тайёргарлик жараёнида тоғ ҳудудларини барқарор ривожлантиришнинг муҳимлигини ҳар томонлама ҳисобга олган ҳолда, миллий режаларни ишлаб чиқиб, амалга ошириш тавсия этилган. Шу жумладан, кўрсатиб ўтилган XIII бобнинг ижрочиси ФАО Тоғ форуми орқали барча манфаатдор ташкилотлар ва шахсларга мурожаат қилиб, ХТЙни энг самарали ўтказиш юзасидан

таклиф ва ғоялар беришни, қолган 4 йил мобайнида қандай ишларни амалга ошириш кераклигини сўради.

Шуни таъкидлаш жоизки, тоғли ҳудудлар Ўзбекистоннинг 21,3 фоиз майдонини эгаллайди ва бу ерда мамлакат аҳолисининг 10 фоиздан кўпроғи яшайди. Майдонининг катталиги (96 минг кв.км), аҳолисининг сони (2,5 млн. киши), табиий-иқтисодий имконият кўрсаткичлари бўйича Ўзбекистон дунёнинг тоғли мамлакатлари қаторидан салмоқли ўрин эгаллайди. Ватанимиз тоғлари майдони Арманистондан 3,2 марта, Швейцариядан 2,3 марта, Грузиядан 1,4 марта, Австриядан 1,4 марта катта бўлса, аҳолисининг сони эса Мўғулистон ва Панамага тенг, табиий-иқтисодий имкониятлари етакчи тоғли ўлкалардан қолишмайди. Тоғлар умумдавлат аҳамиятига эга бўлган катта миллий бойлигимиз бўлиб, улар ғоят муҳим табиий-экологик (энг йирик экотизим, биологик ва ландшафт хилма-хиллигининг асосий маркази, турли-туман табиий бойликлар манбаи), ижтимоий-иқтисодий (тоғ иқтисодиёти, тоғ аҳолиси маданияти) ҳамда табиат муҳофазаси объекти вазифаларини бажаради.

Шу сабабдан Ўзбекистоннинг тоғли ҳудудларини асраш, экологик хавфсизлигини таъминлаш, барқарор ривожлантириш долзарб муаммога айланмоқда. Ушбу йўналишда халқаро ҳамкорлик, биринчи навбатда Марказий Осиё мамлакатлари ўртасидаги ҳамкорликни (ягона тоғ макони-Тянь-Шань ва Помир-Олой тоғ тизимлари барқарор ривожлантириш муаммолари бўйича) кенгайтириш ва чуқурлаштириш муҳим аҳамиятга эга.

Марказий Осиё мамлакатларида ўтказилаётган муҳим тадбирлар қаторига тоғ регионлари муаммолари бўйича тайёрланган давлатлараро ҳужжат – Марказий Осиё тоғ регионлари конвенцияси (хартияси), XXI асрда Марказий Осиё тоғ ҳудудлари ва уларнинг халқларини барқарор ривожлантириш стратегияси деб аталадиган лойиҳа ҳисобланади. Бу лойиҳа ҳозирги пайтда Марказий Осиё давлатлари ҳукуматлари томонидан ўрганилаётир ва уни имзолаш муддатлари келишилмоқда. Хартия тоғ регионларида бошқариш, ресурсларни эксплуатация қилиш, барқарор ривожланиш, тоғ муҳитини муҳофаза қилишни шакллантириш ва амалга оширишда айрим давлатлар, давлатлараро ўзаро алоқалар ва таъсирнинг асосий тамойилларини ишлаб чиқиш мақсадини кўзга тутди.

1999 йил май ойида Бишкек шаҳрида Марказий Осиё иқтисодий уюшмаси (МОИУ) мамлакатларининг эксперт гуруҳлари Марказий Осиёда 2002 йилда Халқаро тоғ йилига тайёргарлик кўриш ва уни

ўтказиш бўйича биргаликда ҳаракат қилиш дастури лойиҳасини муҳокама қилиб, қабул қилдилар. Бу лойиҳа муҳокама учун МОИУ давлатлараро кенгаши мажлисининг кун тартибига киритилган. Ушбу ҳужжатда БМТнинг ХТЙ ўтказиш тўғрисидаги ташаббуси қўллаб-қувватланиб, унда Марказий Осиё мамлакатларига ХТЙ бўйича тайёргарлик кўриш ва уни ўтказиш миллий дастурини ишлаб чиқиш тавсия этилган. Бу дастурда Марказий Осиё тоғ ҳудудларини барқарор ривожлантириш стратегиясини биргаликда ишлаб чиқиш, тоғ районларини ривожлантиришни тартибга солувчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар ва табиий ресурслардан фойдаланиш ва тоғ муҳитини муҳофаза қилиш бўйича битимлар рўйхатини келишиб олиш, илмий тадқиқотлар мавзу ва йўналишларини белгилаш, семинар ва конференциялар ўтказиш, ахборот бюллетенларини чиқариш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш мўлжалланган.

ХТЙни Ўзбекистонда ўтказиш борасидаги тайёргарликлар тўғрисида мулоҳаза юритишда мустақиллик шароитида мамлакатимиз тоғ ҳудудларида юз бераётган ижобий ўзгаришларни ҳам ҳар томонлама ҳисобга олиш ғоят муҳимдир. Масалан, тоғларда тоталитар тузум шароитида шаклланган хўжалик функциялари ўзгариб, бозор иқтисодиёти талабларига мослаштирилмоқда. Об'ектив сабабларга кўра, индустриал ривожланиш ва фойдали қазилмаларни қазиб олиш иккинчи даражага тушиб, аграр секторни қайта тиклаш, ғоят катта имкониятларга эга тоғ рекреация қувватларидан кенгроқ фойдаланишга ҳаракат қилиш (курорт, туризм ва бошқалар), тоғ ҳудудларининг транзит қувватларини тобора кўпроқ ишга тушириш (автомобиль, темир йўллар, туннеллар қуриш), муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар майдонини кенгайтириш (кўриқхоналар, миллий боғлар) катта аҳамиятга эга бўлиб бормоқда. Тоғ аҳолиси манфаатларини ҳисобга олиш ва уларни ижтимоий ҳимоялашга тобора кўпроқ аҳамият берилмоқда. Бундай ўзгаришлар истиқболда тоғ зонасини интеграл йўналишда ривожлантириш сиёсатининг энг муҳим жиҳатларини белгилаб олишга ёрдам беради. Шу билан бир қаторда, тоғ ҳудудларининг табиий-ресурс қувватлари, ижтимоий-иқтисодий имкониятларидан фойдаланиш стратегиясини қайта кўриб чиқиш ва уни барқарор ривожлантириш мақсадларига бўйсундириш ҳам муҳим вазифадир.

ХТЙни Ўзбекистонда ўтказиш бўйича энг муҳим тадбирлар қаторига қуйидагилар киради:

- республика жамоатчилиги эътиборини тоғ муаммоларига жалб этиш (радио, телевидение, матбуот);
- намунавий дастурлар тузиш;
- миллий тоғ сиёсатини ишлаб чиқиш;
- илмий тадқиқотларни ривожлантириш;
- регионал монтология (тоғшунослик) фанини шакллантириш;
- хилма-хил тадбирлар ўтказиш (конференциялар, семинарлар, фестиваллар);
- халқаро муносабатларни ривожлантириш лозим.

Таъкидлаш жоизки, бизнинг мамлакатимизда тоғ-кон билан боғлиқ масалалар 2002 йил 13 декабрда қабул қилинган «Ер ости бойликлари тўғрисидаги қонун билан тартибга солинади.

3-§. Атроф-табiiй муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда халқаро ташкилотлар ва конференцияларнинг фаолияти ҳамда аҳамияти

Инсон ҳаёт фаолияти учун қулай экологик шарт-шароит яратиш, одамларнинг ҳаётий манфаатлари – саломатлигини таъминлаш, барқарор экологик вазиятни вужудга келтириш бугунги куннинг энг долзарб вазифаларидан биридир. Кейинги йилларда республикамизда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш юзасидан жуда кўп тадбирлар амалга оширилди. Айниқса, давлатимиз мустақилликка эришгандан кейин республика ҳуқумати атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, бу борада хорижий давлатлар, ташкилотлар, уюшмалар билан мустаҳкам алоқа ўрнатиш, улар билан узвий ҳамкорликни кучайтириш масалаларига алоҳида аҳамият бериб келмоқда.

Ҳозирги пайтда атроф-муҳитнинг хилма-хил муаммоли жиҳатлари билан шуғулланувчи бир қанча халқаро (ҳукуматлараро ва ноҳукумат) ташкилотлар мавжуд.

Ноҳукумат ташкилотлар орасида 1948 йилда ташкил этилган табиат ва табиий бойликларни муҳофаза қилиш халқаро Иттифоқи (МСОП) марказий ўринни эгаллайди. Унга давлатлар, миллий ва халқаро ташкилотлар ҳамда ассоциациялар аъзо бўлиши мумкин. Иттифоқ ҳукуматлар, миллий ва халқаро ташкилотлар ўртасидаги ҳамкорликда кўмаклашиш учун тузилган. Шунингдек, у атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий бойликларни сақлаш масалалари билан шуғулланувчи айрим шахслар ўртасидаги ҳамкорликка

ҳам кўмаклашади. Шу мақсадда МСОП миллий ва халқаро тадбирлар ўтказилади, бу соҳадаги энг янги миллий ва техника ютуқларини ёяди, маорифни ривожлантириб, табиатни муҳофаза қилиш ғояларини тарғиб қилади. МСОП табиатни муҳофаза қилиш бўйича халқаро конвенциялар ва битимларни ишлаб чиқишга алоҳида эътибор беради.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти давлатлар ва халқаро ташкилотларнинг табиатни қўриқлаш соҳасидаги фаолиятини мувофиқлаштиришда асосий роль ўйнайди. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалалари БМТнинг Бош органлари: Бош Ассамблея, Иқтисодий ва Ижтимоий Кенгаш, шунингдек, минтақавий иқтисодий комиссиялар, ЮНКТАД, ЮНИДО, ПРООНнинг мутасил диққат марказида туради.

1972 йил Стокгольмда БМТнинг инсонни қўриқлаш турган муҳит муаммолари бўйича ўтказган конференцияси алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Унинг қарорлари ва резолюциясига биноан БМТ доирасида янги махсус орган – БМТнинг атроф-муҳит программаси (ЮНЕП) ташкил этилди. ЮНЕП ўзининг юридик табиатига кўра БМТнинг ёрдамчи органлари қаторига киради. Айти пайтда у ғоят катта автономиядан фойдаланди ва халқаро ташкилотнинг бир қатор белгиларига эга бўлди.

ЮНЕП атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги халқаро ҳуқуқ нормаларини ривожлантиришга кўп эътибор бермоқда. Программа универсал ва минтақавий конвенциялар ҳамда битимлар ишлаб чиқилишига кўмаклашмоқда. Унинг ташаббуси билан минтақавий денгиз – Ўрта ер, Қизил денгизлар, шунингдек Форс қўлтиғи ва бошқаларда денгиз муҳитини муҳофаза қилишга қаратилган дастур амалга оширила бошланди. Бу тегишли халқаро битимларнинг ишлаб чиқилишини кўзда тутди. ЮНЕП БМТнинг ЮНЕСКО, ХСТ, ФАО, ИМКО, ХМТ, БДТ, ИКАО, шунингдек, МАГАТЭ сингари ихтисослашган ташкилотларнинг табиатни қўриқлашга қаратилган тадбирларини молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлайди ва мувофиқлаштиради.

1993-2010 йилларда Орол муаммоларига бағишланиб республикамизда бир қатор кенгашлар, семинарлар, конференциялар ва шу каби бошқа анжуманлар ўтказилди. Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти (ЕХХТ)нинг Тошкент-Урганч шаҳарларида бўлиб ўтган «Атроф-муҳитни тиклаш»га бағишланган халқаро семинарида эса Марказий Осиёда атроф-муҳитни тиклаш бўйича

куруладиган тадбирлар ва унда жаҳон ҳамжамиятларининг иштироки муҳокама қилинди. Шунингдек, 1996 йилда Орол денгизи ҳавзасида барқарор экологик ривожланишни таъминлаш бўйича ЕҲҲТнинг халқаро семинари ўтказилди.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва унинг илмий текшириш институтлари Норвегия мамлакати мутахассислари билан ҳамкорлик қилиб тайёрлаган «Ўзбекистон Республикасида экологик ахборот тизими» лойиҳасини нашр эттиргани ҳам катта аҳамиятга эга бўлди. Шунингдек, халқаро ривожланиш бўйича Япония агентлиги билан ҳамкорликда Орол минтақасидаги олти шаҳарга тоза ичимлик суви етказиб беришнинг техник-иқтисодий асослари лойиҳаси ишлаб чиқилди. Швейцария ҳукуматининг молиявий назоратга ихтисослашган давлат инспекциясининг лабораториялари асбоб-ускуналар, кимёвий реактивлар билан таъминланди. Айни пайтда Жаҳон банки ҳомийлигида Ўзбекистон Республикасининг табиатни муҳофаза қилиш ва экологик вазиятни яхшилаш бўйича миллий ҳаракат режаси ишлаб чиқилмоқда.

Ҳозирги пайтда тоғ муаммоларига қизиқиш кескин ошди ва бунга оид конференциялар, семинарлар ўтказиш, монографиялар, илмий ишлар, фотоальбомлар нашр этиш анча кўпайди. Дунёнинг қатор мамлакатлари, айниқса Европа мамлакатлари (Италия, Франция, Швейцария, Австрия, Люксембург ва бошқалар), АҚШ, Хитой, Россия, Непал, Покистон, Перу, Қирғизистон ва бошқалар ХТҲга катта қизиқиш билан қараб, муҳим тадбирлар мажмуасини амалга оширмоқдалар.

Энг аввало Қирғизистон Республикаси Президентининг ташаббуси билан 2002 йилнинг ХТҲ деб эълон қилиниши кўп мамлакатларда, биринчи навбатда МДҲда, шу жумладан Марказий Осиёда турли тоғ дастурлари ва лойиҳаларини ишлаб чиқишни сезиларли даражада кучайтирди. Қирғизистон тоғ районларини ривожлантириш Миллий маркази, Халқаро Тоғ институти ташкил этилди, тоғ районларини барқарор ривожлантириш бўйича бир нечта дастурлар тавсия қилинди. Шу жумладан, тоғ қишлоқлари тармоқларини модели ривожлантириш асосида тоғларда яшаш барқарорлигини ошириш дастурида ижтимоий шериклик асосида маҳаллий тоғ ресурсларидан фойдаланишнинг қатор янги концепцияларини амалга ошириш режалаштирилган. Шунингдек, 1997 йил Қозоғистонда Марказий Осиё арид (қурғоқ) тоғларини тадқиқ этиш бўйича Халқаро марказ ташкил этилди. Россия давлати ташаббуси

билан МДХ олимлари ҳамкорлигига асосланган «Тоғ экологияси ва барқарор ривожланиш» дастури ишлаб чиқилмоқда.

Марказий Осиё мамлакатларининг ХТЙ ўтказишга тайёргарлик кўриш ва тоғларни ўрганиш соҳасидаги илмий тадқиқотларни мувофиқлаштириш (координациялаш) масалаларига бағишланган ва 1998 йил май ойида Бишкекда ўтказилган «Марказий Осиё тоғлари: муаммолар, тажриба, истиқболлар» мавзусидаги халқаро илмий семинари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Қирғизистон Миллий Фанлар академияси ва Қирғизистон Халқаро университети томонидан ташкил этилган ушбу семинарда Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон делегацияларига республикалар Фанлар академияларининг президентлари ва вице-президентлари бошчилик қилдилар. Унда Марказий Осиё тоғ ҳудудларини барқарор ривожлантириш стратегияси ва илмий тадқиқотларни фаоллаштириш, ресурслардан рационал фойдаланиш ва тоғ муҳитини муҳофаза қилиш бўйича комплекс дастурлар, лойиҳалар, ҳуқуқий нормалар ва қонунлар қабул қилишда ҳамкорлик қилиш масалалари муҳокама қилинди ва тегишли қарорлар қабул қилинди. 1999 йил 10-13 майда Бишкекда «Марказий Осиё тоғлари: регионал аспект» мавзусида иккинчи халқаро семинар ўтказилиб, унда Марказий Осиё давлатлари илмий-тадқиқот салоҳиятини аниқлаш, Марказий Осиё Тоғ ахборот тармоғи (МОТАТ) доирасида ҳамкорлик қилиш дастури концепцияси, МОТАТни ташкил этиш масалалари муҳокама қилинди. Семинар ишида Ўзбекистон делегацияси катор тавсия ва таклифлар берди. Семинарда Марказий Осиё регионал тоғ ахборот тармоғи марказини ташкил этиш ва унинг штаб-квартирасини Бишкек шаҳрида жойлаштириш тўғрисида қарор қабул қилинди, марказ фаолиятининг устувор йўналишлари белгиланди.

ХТЙ муносабати билан 1999 йил 28-30 сентябрда Душанбе шаҳрида «Марказий Осиё тоғ регионлари. Барқарор ривожланиш муаммолари» мавзусида халқаро конференция бўлиб ўтди. Конференция ишида Ўзбекистон делегацияси фаол иштирок этди. Конференцияда тоғ регионларининг асосий муаммолари – барқарор ривожланишга эришиш йўллари, тоғларда инсон эҳтиёжлари ривожини ва хавфсизлик, технологик тўсиқлар ва ривожланиш, тоғ аёллари эҳтиёжлари ва тоғ регионлари келажаги ва бошқалар муҳокама қилинди. Конференция якунида икки муҳим ҳужжат – анжуман қарори ва Марказий Осиё давлатлари бошлиқларига мурожаат қабул қилинди. Мурожаатда

Халқаро Тоғ йилини ўтказиш учун Марказий Осиё қўмитасини тузиш ва 2001 йилда тоғ регионларини барқарор ривожлантиришнинг давлатлараро ҳамкорлиги масалаларига бағишланган халқаро ҳукуматлараро конференция ўтказиш таклиф этилди. Унда МДХ мамлакатлари Фанлар аадемиялари халқаро ассоциацияси (Москва) доирасида Тоғ дастурини бажариш ташаббуси қўллаб-қувватланди. Марказий Осиё мамлакатларида тоғ регионлари ривожланиши бўйича мутахассислар ва тадбиркор-менеджер мутахассислар тайёрлайдиган (Хорог шаҳрида ташкил этилаётган Халқаро университетга ўхшаш) институтлар ва марказлар барпо этиш тавсия этилди.

1998 йил июнь ойида Даниянинг Орхус шаҳрида атроф-муҳит муҳофазасига бағишлаб ўтказилган тўртинчи халқаро конференцияда Ўзбекистон Республикаси вакиллари ҳам иштирок этди. Конференция ишида атроф-муҳитнинг транспорт воситалари билан ифлосланишини ва иссиқлик электрстанцияларининг чиқиндиларини камайтириш, қишлоқ хўжалигида турли захарли ўғитлар ишлатилишига барҳам бериш каби қатор масалалар кўрилди ва Ўзбекистон Республикасида ҳам худди шу йўналишда ишлар олиб борилаётгани конференция қатнашчиларига маълум қилинди. Конференцияда янги мустақил давлатлар эҳтиёжларига эътиборни қаратиш, айниқса Марказий Осиёдаги давлатларга донорлик ёрдамини кучайтириш, унинг самарали йўллариини излаб топишга қарор қилинди.

Хулоса қилиб айтганда, атроф-муҳит муҳофазаси ва экологик вазиятни яхшилаш барча давлатлар, халқаро ҳамжамиятлар, ноҳукумат уюшмалар билан ҳамкорликни кенг йўлга қўйиш орқалигина барқарор иқтисодий ривожланиш, табиат ресурсларидан самарали фойдаланиш, экологик тангликни бартараф этиш ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш имкониятига эга бўламиз.

Такрорлаш учун саволлар ва топшириқлар:

1. Экологик муаммоларни ҳал этиш ва уларнинг олдини олиш борасида Президентимиз Ислон Каримовнинг асосий зоялари нималардан иборат?

2. Атроф табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилиш принципларига асосан нималар киради?

3. Атмосфера ҳавоси ва космик фазони халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилида давлатларнинг иштироки қандай бўлиши лозим?

4. БМТнинг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятига мисоллар келтиринг.

5. БМТнинг экология соҳасидаги халқаро ташилотлари тизими ва функциялари тўғрисида сўз юритинг.

6. Экологик ҳуқуқбузарлик учун халқаро ҳуқуқий жавобгарлик деганда нимани тушунасиз?

7. Халқаро экология ҳуқуқи манбаларининг турлари ва амал қилиш доираси ҳақида нималарни биласиз?

8. Марказий Осий давлатлари ҳудудида мавжуд экологик муаммоларни ҳамкорлик асосида ҳал қилиш йўлларига мисоллар келтиринг.

ГЛОССАРИЙ

Аграр – (лот. «agricarius» – ерга, далага оид) ер-сув, ерга эгалик ва ер-сувдан фойдаланишга оид.

Адир – тоғларга яқин, тоғ этакларига алоҳида тепалик ерлар.

Айсберг – (ингл. «iceberg» – муз тоғ) кутб денгизларида қирғоқдан ёки муз тепаликларидан ўпирилиб тушиб, сувда сузиб юрадиган катта муз.

Акваланг – (ингл. «aqualang» – лот. «aqua» – сув+ингл. «lung» – ўпка) – одамнинг сув остида бемалол нафас олиб сузишига ҳамда ишлашига имкон берадиган аппарат.

Аквариум – (лот. «aquarium» - сув; сувдан) сув ҳайвонлари ва ўсимликларини асраш ва урчитиш учун фойдаланиладиган шиша идиш ёки сув жониворлари ва ўсимликларини ўрганиш ва намойиш қилиш билан шуғулланадиган махсус муассаса.

Акватория – (лот. «aqua» – сув+«territorium» – жой; вилоят) – сув ҳавзаси юзасининг бир қисми.

Амфибия – умуртқалиларнинг бир синфи, сувда ва қуруқликда яшашга мосланган жонивор ёки ҳам сувда, ҳам қуруқликда яшай оладиган ўсимлик.

Антропоген – (грекчада «anthropos» – киши) ўзгарган табиий муҳит – кишиларнинг хўжалик фаолияти жараёнида маълум бир ҳудуд ёки теграларда тубдан ўзгарган атроф табиий муҳит ҳолати. Бу ҳудуд ёки теграларни келтириб чиқарувчи омиллар мажмуасига қараб, *шаҳар*, *саноат* ва *аграр* (қишлоқ хўжалиги) теграларига ажратиб олсак бўлади. Бу ҳудуд ва теграларда табиат элементлари (ер, сув, атмосфера ҳавоси...)нинг сон ва сифат кўрсаткичлари, морфологик (ташқи) ва морфометрик (ўлчамли) белгилари ўзига хос тарзда намоён бўлади. Масалан, атмосфера ҳавоси атропоген ўзгарган табиий ҳудудларда бошқа кам таъсирланган атроф табиий муҳитга нисбатан 10-15 баробар кўпроқ ифлосланган бўлади. Саноат теграларида ҳаво таркибида заҳарли ис газининг (СО)нинг кўпайиши асосан металлургия (30-40%) ва химия саноати (15-20%), транспорт (10-15%) тасирида юзага келса, шаҳарларда эса ис газининг асосан транспорт (60-80%), оғир саноат (15-20%), химия саноати (5-10%) таъсирида юзага келади. Аграр теграларда тупроқларнинг морфологик (кўзга ташланадиган ташқи) кўриниши 1-1,5 метр чуқурликкача тубдан ўзгарган ва янги тур ҳосил қилган бўлади. Уларда тупроқ ифлосланиши пестицид,

гербицид, азот, фосфор, турли тузлар; шаҳарларда – маиший ахлат; саноат теграларида – саноат чиқиндилари ҳисобига амалга ошади. Саноат тегралари тоифасига кирувчи атом электростанциялари атрофидаги сув, тупроқ ва атмосфера ҳавосида радиоактив элеменлар миқдори шаҳарларга нисбатан бир неча ўн баробар кўп бўлади, лекин ис газининг миқдори электростанция атрофида аграр теграларга тенлашган, шаҳарларга нисбатан эса бир неча ўнлаб баробар кам бўлади.

Ареал – (лот. «area» – майдон, макон) ўсимлик ва ҳайвонларнинг бирор тури, туркуми ёки оиласи тарқалган ҳудуд.

Атмосфера – (юн. «atmos» – нафас, буғ, ҳаво, «sphaera» – шар) ерни ва бошқа баъзи планеталарни ўраб турган газсимон қобиқ.

Атроф табиий муҳитнинг сифати — табиатда, табиат ва инсон орасида моддалар ва энергиянинг алмашув жараёни доимо таъминлаб турувчи ва ҳаётни қайта тиклашни кафолатловчи экологик тизимларнинг ҳолати. Атроф табиий муҳитнинг сифати табиатнинг ўзи томонидан унга зарарли бўлган моддалардан ўз-ўзини тозалаш, табиий объектларнинг ўз-ўзини тикланилишини таъминлаш йўли билан амалга оширилади. Табиатда табиий жараёнлар шундай ўтадики, бунда қайсидир объектнинг якуний маҳсули бошқа объектнинг кўпайиши, ўз-ўзини тиклаши учун хом ашё бўлиб, чиқиндисиз жараён тамойиллари асосида ҳаёт ўтиб боради. Атроф табиий муҳитнинг сифати инсонинг соғлигига, унинг ҳаётига, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига салбий таъсир кўрсатмайдиган, табиий объектлар ва комплексларнинг сақланишини таъминлайдиган даражадаги барча табиий ресурсларнинг ҳолати демакдир. Бу тушунча орқали биз табиий объектларнинг бир-бири билан ўзаро боғлиқлигини, бирининг сифати ўзгарган тақдирда бошқаларга таъсир кўрсатилишини ҳамда уларнинг инсон саломатлигига таъсир қилишини тан оламиз.

Барқарор ривожланиш – келгуси авлодларнинг эҳтиёжларини хавф-хатарга қўймасдан ҳозирги даврдаги аҳолининг эҳтиёжларини қониқтирадиган аниқ ривожланиш.

Бархан(лар) – сахро ва чўлларда шамол таъсири (кучи) билан пайдо бўладиган кўчма қумтепалар.

Биосфера – юн. ернинг ҳаётга макон бўлган, тирик организмлар тарқалган жойи, қисми.

Гидросфера – ер шарининг сув қатлами, ер юзасидаги сувларнинг (океан, денгиз, кўл, дарё сувларининг) жами.

Давлат ўрмон фонди – Ўзбекистон ҳудудидаги ҳамма ўрмонлар давлат ўрмон фондини ташкил этади. Давлат ўрмон фонди: давлат аҳамиятига эга бўлган ўрмонлардан, яъни давлат ўрмон хўжа-

лиги органлари қармоғидаги ўрмонлардан ҳамда бошқа идоралар ва юридик шахслар фойдаланишидаги ўрмонлардан иборат бўлади.

Давлат ўрмон фонди участкалари – муайян чегараси, майдони, жойлашган манзили, ҳуқуқий режими қайд этилган ҳамда чизма-картографик материалларда кўрсатилган давлат ўрмон фондининг бир қисми.

Иқлим – бирор жойнинг ўзига хос об-ҳаво шароити, тоғ иқлими, денгиз иқлими.

Ихота – атрофни тўсиш, ўраш ва шу мақсадда қилинган тўсиқнинг ўзи. Ихота дарахтлари қаттиқ шамол, бўрон, гармсел ва шу кабилардан сақлаш мақсадида экилган дарахтлар.

Кадастр – маълум бир табиий хўжалик ёки бошқа объект муайян турининг географик жойлашуви, ҳуқуқий мақоми, миқдори, сифат тавсифлари ва баҳоси тўғрисидаги янгиланиб туриладиган маълумотлар ва ҳужжатлар тизими (Давлат кадастрлари тўғрисидаги қонуннинг 3-моддаси). Кадастр тизимида маълум бир табиий объектлардан ҳуқуқий фойдаланиш ҳақидаги тавсияномалар, фойдаланувчилар ва ифлослантирувчилар рўйхати, уларни қайта тиклаш чоралари ҳақида таклифлар ҳамда келажақдаги изланишлар ва бошқа шунга ўхшаш маълумотлар келтирилиши мумкин.

Қизил китоб – бу йўқолган ёки йўқолиш арафасида турган, йўқолиб бораётган, камёб ва камайиб бораётган ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг генофондини сақлаб қолиш мақсадида ташкил этилган маълумотлар рўйхати (реестри). Ушбу китобда ўсимлик ва ҳайвонот дунёси турларининг қисқача тавсифи, тарқалиши, ўсиш ва яшаш шароити, кўпайиши, ареали (тарқалиш майдони) ва унинг ўзгариши, уларни маданийлаштириш ва хонакилаштириш, муҳофаза этиш чоралари кўрсатилган бўлади.

Қўриқхона – ноёб ҳайвонлар, ўсимлик ва дарахтларларни сақлаш ва кўпайтириш учун ажратилган, давлат томонидан ҳимоя қилинадиган территория (бундай жойларда ов қилиш, дарахт кесиш ман қилинади).

Ландшафт – ўзаро таъсир этувчи табиат ёки табиий ва антропоген компонентлардан ҳамда пастроқ таксономик табақали мажмуалардан ташкил топган табиий ҳудудий мажмуа. Ландшафтнинг ўзгариши унинг ташқи таъсир остида ёки ички ўзгариши давомида янги хусусиятларга эга бўлиши ёки аввалгиларини йўқотиши. Табиат муҳофазасига оид адабиётларда қуйидаги тушунчалар занжирида ўрта мавқени эгаллайди: ландшафтга бўлган таъсир – ландшафтнинг

ўзгариши – аҳолининг хўжалик фаолияти ёки саломатлигидаги асоратлар. Ландшафт чегаралари бир-бирига қўшни ландшафтларнинг бўлиниш юзаси, уларнинг сифат ва хусусиятлари алмашилиши ҳамда ландшафтни бошқа ноландшафт тузилмалардан ажратгандек юзаликлар (масалан: ландшафт таркибига кирмайдиган атмосфера ёки литосфера қатламлари). Ландшафт чегараларини аниқлаб олиш ландшафтларни хариталашнинг муҳим элементиدير.

Наботот – ўсимликлар дунёси, ўсимликлар.

Оқинди – корхона ва хонадонлар ҳовлисида ўтган ариқлардан оқиб чиқаётган чиқинди ёки ёгин сувлари.

Оқова – ҳовуз, экинзор каби жойларга бир томондан кириб, иккинчи томондан чиқиб кетадиган сув ёки партов сув. Оқова қилиб суғориш – экинни эгатлардан сув оқизиб қўйиб суғориш.

Питомник – ўсимлик ёки ҳайвонотлар ўстириладиган ва кўпайтириладиган жой.

Плотина – сув оқимини тўсиш учун қурилган иншоот, катта тўғон.

Пляж – денгиз, дарё, кўл ва умуман сув бўйича чўмилиб чиққач куёш нури қабул қилиш учун қулай бўлган, кўпинча махсус жиҳозланган жой; кумлоқ, офтобрўя, соҳил.

Ресурс – зарурат туғилганда фойдаланиш учун мавжуд бўлган имконият, бойлик.

Санитария кесиш – ўрмоннинг санитария ҳолатини яхшилаш мақсадида касал, жароҳатланган, қуриётган ёки қуриган дарахтларни кесиш.

Сув истеъмоли (сувни истеъмол қилиш) – юридик ва жисмоний шахслар томонидан ўз эҳтиёжларини қондириш учун сув ресурсларидан уларни сув объектидан белгиланган тартибда олган ҳолда фойдаланиш.

Сув истеъмолчилари уюшмаси – юридик шахс бўлган сув истеъмолчилари томонидан сувга доир муносабатлар соҳасидаги ўз фаолиятларини мувофиқлаштириш, шунингдек умумий манфаатларини ифодалаш ва ҳимоя қилиш учун ихтиёрий асосда ташкил этиладиган нодавлат ноижорат ташкилоти.

Сув объекти – сувлар доимий равишда ёки вақтинча тўпланадиган ва сув режимининг ўзига хос шакллари ва белгилари бўлган табиий (жилғалар, сойлар, дарёлар ва бошқалар) ҳамда сунъий (очиқ ва ёпиқ каналлар, шунингдек коллектор-дренаж тармоқлари) сув оқимлари, табиий (кўллар, денгизлар, ер ости сувли қатламлари) ва сунъий

(сув омборлари, сел сувлари тўпланадиган жойлар, ҳовузлар ва бошқалар) сув ҳавзалари, шунингдек булоқлар ва бошқа объектлар.

Сув объектларидан муддатли фойдаланиш – сув объектларидан белгиланган маълум муддатда фойдаланиш бўлиб, у икки хил бўлади: қисқа муддатли фойдаланиш; сув объектларидан йигирма йилгача фойдаланиш.

Сув объектларини муҳофаза қилиш – сув объектларини сақлаш ва тиклашга қаратилган тадбирлар тизими.

Сув омбори – турли сувдан фойдаланувчиларнинг ва сув истеъмолчиларнинг сувга бўлган эҳтиёжини қондиришни тартибга солиш мақсадида бунёд этиладиган, сув йиғиладиган махсус табиий ёки сунъий келиб чиқишга эга бўлган сув ҳавзаси.

Сув режими – сув объектлари ва тупроқ-грунтда сув сатҳи, тезлиги, сарфи ва ҳажмининг вақт бўйича ўзгариши.

Сув ресурслари – фойдаланиладиган ёки фойдаланилиши лозим бўлган сув объектлари сувлари. Сув ресурслари ер усти сувлари – ер қобиғининг устида жойлашган сувлар ҳамда ер ости сувлари – ер сатҳидан пастда ер қобиғининг тоғ жинслари қатламларида жойлашган сувларга бўлинади.

Сув хўжалиги – иқтисодиётнинг сув ресурсларини ва сув объектларини ўрганиш, ҳисобга олиш, бошқариш, улардан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилиш, шунингдек сувларнинг зарарли таъсирига амалга ошириладиган сув объекти.

Сув хўжалиги объекти – сув ресурсларини тўплаш, бошқариш, етказиб бериш, улардан фойдаланиш, уларни истеъмол қилиш, ажратиб бериш ва муҳофаза қилиш мақсадида сув хўжалиги фаолияти амалга ошириладиган сув объекти.

Сувдан махсус фойдаланиш – юридик ва жисмоний шахслар томонидан сувларнинг ва сув объектларининг ҳолатига таъсир этувчи махсус иншоотлар ва қурилмаларни қўллаган ҳолда амалга ошириладиган сувдан фойдаланиш. Айрим ҳолларда сувдан махсус фойдаланишга махсус иншоотлар ва қурилмаларни қўлламаган ҳолда, аммо сувларнинг ва сув объектларининг ҳолатига таъсир этадиган сувдан фойдаланиш ҳам киритилиши мумкин.

Сувдан умумий фойдаланиш – жисмоний шахслар томонидан сувларнинг ва сув объектларининг ҳолатига таъсир этувчи махсус иншоотлар ва қурилмаларни қўлламаган ҳолда ўз эҳтиёжларини ҳамда бошқа эҳтиёжларни қондириш мақсадида сувдан фойдаланиш.

Сувдан фойдаланиш – юридик ва жисмоний шахслар томонидан сув ресурсларини сув объектдан олмаган ҳолда улардан ўз эҳтиёжлари учун фойдаланиш.

Табиий ресурс (захира) – табиий келиб чиққан ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, ер ва ер ости бойликлари, атмосфера ҳавоси ва сув объектларидан кишиларнинг иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ва бошқа ҳаётий зарур эҳтиёжларини қондириш мақсадида ишлатилаётган ёки шу мақсадларга мўлжалланган табиий объектлар. Улар фанда ва амалиётда флористик, фаунистик, экологик, минерал, гидрологик, ер ва ўрмон ресурслари деб аталади.

Табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш – инсонларнинг хўжалик ва бошқа фаолиятларида табиат бойликларидан уларнинг қайта тикланиш қобилятини сақлаш, модда ва энергия алмашувининг табиий кечувини тўхтатмасдан, захираларининг умумий ҳажмини ҳисобга олган ҳолда самарали фойдаланиш.

Такса – лотинча «taxatio» сўзидан олинган бўлиб «нархни белгилаш» деган маънони англатади. У айрим ҳайвонот ва ўсимлик дунёси объектларининг белгиланган нархини ўзида ифода этади. Табиатни муҳофаза қилишга йўналтирилган фуқаровий-ҳуқуқий чоралар орасида муҳим ўрин тутиб, етказилган зарарни қоплашнинг мазкур усули асосан, ноқонуний овлаш, балиқ овлаш, ўрмондан фойдаланиш қоидаларини бузиш каби ҳолатларда кенг қўлланилади. Такса жавобгарлиги ҳайвонот дунёси объектларини ноқонуний фойдаланганлик, шунингдек, ўрмон ресурсларига ҳамда алоҳида табиат объектларига зарар етказилганлик учун қўлланилиши кўзда тутилган ҳамда зарарнинг қиймати ва баҳоси тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда олдиндан белгиланган бўлади.

Тегра – теварак, атроф.

Тикланадиган (тугамайдиган) табиий ресурслар – флористик, фаунистик, гидрологик, ўрмон, космик ва ер объектлари. Аммо «Қизил китоб»га кирган ноёб ва йўқолиб кетаётган флористик ва фаунистик ресурслар, тупроқларнинг табиий унумдорлиги, уларни тиклаш имкониятининг пастлиги учун ҳам нисбатан тикланмайдиган ресурслар тоифасига киритилади. Чекланмаган даражада фойдаланиш имконияти бўлган ресурсларга тугамайдиган ресурслар дейилади. Чунончи, қуёш энергиялари, шамол, океан ва денгиз сувларининг кўтарилиши ана шундай ресурслардир.

Тикланмайдиган (тугайдиган) табиий ресурслар – минерал (нефть, газ, руда, кўмир ва х.к.) бойликлар, айрим турдаги йўқолиб

кетган ҳайвонот ва ўсимлик дунёси. Яқин йилларда ёки узоқ муддат даврида тамом бўладиган ресурслар тугайдиган ресурслар деб аталади.

Трансчегаравий сувлар – икки ва ундан ортиқ давлатлар чегараларини кесиб ўтадиган ёки шундай чегараларда жойлашган ҳар қандай ер усти ёки ости сувлари.

Ўрмон – муайян ҳудудда дарахт ва бутасимон ўсимликлар ҳамда табиатнинг атроф-муҳит билан ўзаро алоқадор бўлган бошқа элементлари мажмуи асосида шаклланган табиий комплекс бўлиб, муҳим экологик, иқтисодий ва ижтимоий аҳамиятга эга.

Ўрмон зараркунандалари – ўрмон ўсимликларига зарар етказувчи организмлар.

Ўрмон касалликлари – атроф табиий муҳитнинг салбий ноқулай омиллари ёхуд организмлар таъмирида келиб чиққан, касал ўсимликдан соғлом ўтувчи ҳамда ўсимликлар таркиби ўзгариши ёки уларнинг нобуд бўлишига сабаб бўлувчи патологик жараёнлар.

Ўрмон фонди ерлари – ўрмон билан қопланган ерлар, шунингдек ўрмон билан қопланмаган, аммо ўрмон хўжалиги эҳтиёжлари учун берилган ерлар.

Ўрмондан фойдаланиш – ўрмон ресурслари ва ўрмоннинг фойдали хусусиятларидан фойдаланиш бўйича юридик ва иқтисодий жиҳатдан тартибга солинган фаолият.

Ўрмондан фойдаланувчи – ўрмондан фойдаланиш ҳуқуқи ўрмон қонунчилигида белгиланган тартибда тақдим этилган юридик ёки жисмоний шахслар.

Ўрмонларнинг вазифалари – ўрмонлар асосан экологик (сувни муҳофаза қилиш, қўриқлаш, санитария-гигиена, соғломлаштириш, рекреацион), эстетик ва бошқа вазифаларни бажаради, чекланган даражада фойдаланиш аҳамиятига эга.

Ўрмонлашув – муайян бир ҳудуднинг ўрмон билан қопланганлик даражаси бўлиб, ернинг ўрмон билан қопланган қисмини умумий майдонига нисбатан аниқланади ҳамда фоизларда ифодаланади.

Фауна – (нем. «Fauna» – ҳайвонот дунёси, Рим мифологиясида дала ва ўрмонлар маъбудаси) бирор ҳудуд, мамлакат ёки геологик даврнинг ҳайвонот дунёси, уларда яшаган ёки яшаётган ҳайвонлар мажмуи.

Флора – (лот. «Flora» – рим мифологиясида гуллар, баҳор ва ёшлик маъбудаси, «flos», «floris» – гул) Ер қуррасининг бирор қисмида ёки бирор геологик даврида мавжуд бўлган барча ўсимликлар мажмуи, ўсимликлар дунёси.

Чиқинди – керакли қисми ишлатилгандан қолган нарсалар; чиқит, қолдик.

Экологик инқироз – бу экологик тизимда модда ва энергия алмашинувининг табиий ҳолатда кечиши бузилиши ёки модда ва энергиянинг кичик ва катта айланиш жараёнларининг маълум бир босқичдаги узилишидир. Масалан, деҳқончилик маданиятининг фан талаблари даражасида бўлмаслиги, тупроқ унумдорлигининг пасайиши ва ундаги микроорганизмларнинг қирилиб кетиши оқибатида ерга тушадиган органик моддаларнинг ўсимлик дунёси учун озука бўлган минерал моддаларга айланмаслиги содир бўлади. Натижада тупроқ экологияси бузилади ва инқирозли ҳолат юзага келади. Орол денгизининг қуриб бориши натижасида Оролбўйи ҳудудларида иқлим ресурслари, тупроқ унумдорлиги, атмосфера ҳавоси, ер ости ва ер усти сувлари, ўсимлик ва ҳайвонот оламида рўй бераётган ўзгаришлар ва салбий жараёнлар экологик инқирозга мисол бўла олади. Экологик инқирозли ҳудудларнинг экологик тизимларида модда ва энергия алмашувининг экологик хавфсиз даражада тиклаш жуда мураккаб ва ўта кўп чиқимли тадбирдир. Шунинг учун ҳам экологик хавфнинг олдини олиш чора-тадбирлари бирламчи, унга қарши кураш эса иккиламчи аҳамият касб этиши даркор.

Экологик комплекслар – маълум ҳудуддаги экологик тизимларнинг мажмуи, яъни ҳудудийлик хоссаси билан тавсифланади. Унга кўра, маълум маконда мавжуд бўлган барча биологик мавжудотлар, улар эгаллаб турган ҳудуд билан биргаликда экологик комплексни ташкил этади. Экологик комплекс музлик, тундра, ўрмон тундраси, тайга, ўрмон, субтропик чўллар, ўрмон чўл, чўл, тропик чўл, ярим дашт, намли субтропик, саванна, япалоқ баргли ўрмон, тропик нам ўрмон, тоғ, тоғолди ва шу каби ҳудудларда ўзига хос тусда шаклланади.

Экологик сиёсат – бу субъект (индивид, гуруҳ, партия, давлат ва бошқа)ларнинг атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва аҳоли экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маърифий, ташкилий-ҳуқуқий тусдаги чора-тадбирлари мажмуи.

Экологик таҳдид – инсоннинг табиатга кўрсатаётган таъсири билан боғлиқ ҳолда табиатнинг инсонга акс таъсири, яъни унинг иқтисодиётига, ҳаётида хўжалик аҳамиятига молик бўлган жараёнлар, табиий ҳодисалар билан боғлиқ (стихияли талофатлар, иқлимнинг ўзгариши, ҳайвонларнинг ялпи кўчиб кетиши ва бошқалар) ҳар қандай ҳодиса.

Экологик тизим – бу биргаликда яшовчи ҳар хил турдаги организмлар ва улар яшашининг шарт-шароитларидир. Улар ўзларини ўраб турган табиий муҳит билан алоқада бўладилар.

Экологик хавфсизлик – атроф табиий муҳит ҳолатини организмларнинг ҳаётий зарур эҳтиёжларига жавоб бера олиши ёки инсонлар учун соғлом, тоза ва қулай табиий шароитга эга атроф-муҳит ҳолати. У атроф-муҳитга салбий антропоген таъсирни камайтиришга йўналтирилган тадбирлар мажмуини амалга ошириш орқали эришилади. Н.Ф.Реймерс экологик хавфсизликка икки хил ёндашган: 1) табиат объектлари, алоҳида инсон ва инсониятнинг бевосита ёки билвосита ҳаётий муҳим элементларини зарарланишига (ёки бу зарарланишдан келадиган хавфларга) олиб келмайдиган фаолият, вазият ва жараёнлар уйғунлиги; 2) Ер шари ва унинг турли минтақаларида инсониятнинг табиий, иқтисодий-ижтимоий, техноген ва сиёсий тайёргарлиги (жиддий бўлмаган талофатларга мослашиши) даражасида экологик мувозанатни таъминловчи вазият, жараён ва фаолиятлар мажмуаси.

Экология – (юнонча «oikos» – уй, яшаш жойи, яшаш муҳити, «logos» – таълимот) тирик организмларнинг ўзаро ва уларнинг яшаш муҳити билан бўладиган муносабати ҳақидаги фан бўлиб, ноэволюцион тарзда ривожланувчи табиат тизимидаги тирик организмлар ва уларнинг атроф-муҳит билан бўладиган муносабатларига доир қонуниятларни тадқиқ қилади.

Эрозия – лот. тупроқнинг, ер қобиғининг сув, муз ёки шамолат таъсирида емирилиши, нураши.

Ягона давлат сув фонди – жилғалар, сойлар, дарёлар, сув омборлари, кўллар, денгизлардан, каналлар, коллектор-дренаж тармоқлари, булоқлар, ҳовузларнинг сувлари ва бошқа ер усти сувларидан: ер ости сувлари, қор захиралари ва музликлардан иборат.

ЭКОЛОГИК КАЛЕНДАРЬ

(Табиатни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муҳим саналар)

- 11 январь – Қўриқхона ва миллий парклар куни.
2 февраль – Халқаро сув ботқоқликлари куни.
9 февраль – Халқаро денгиз сут эмизувчиларини муҳофаза қилиш куни.
14 март – Халқаро тўғонларга қарши ҳаракат қилиш куни.
21 март – Халқаро Она сайёра куни.
21 март – Халқаро ўрмон куни.
22 март – Халқаро оби-ҳаёт куни. Бутунжаҳон сув куни.
23 март – Бутунжаҳон метериология куни.
29 (30) март – Ерни муҳофаза қилиш куни.
1 апрель – Халқаро қушлар куни /1906/.
7 апрель – Халқаро соғлиқни сақлаш куни.
15 апрель – Халқаро экологик билимлар куни.
18-22 апрель – Парклар паради.
22 апрель – Халқаро оламни асраш куни /1990/.
22 апрель – Халқаро ерни муҳофазалаш куни /1992/.
19-24 апрель Боғлар куни.
24 апрель – Бутундунё лабаратория ҳайвонларини муҳофаза қилиш куни.
28 апрель – Кимёвий хавфсизлик куни.
3 май – Қуёш куни.
12 май – Экологик таълим куни.
15 май – Халқаро иқлим куни.
15 май – Кичик дарё ва ҳавзаларни ҳимоялаш куни.
22 май – Халқаро биохилма – хиллик куни /2000/.
5 июнь – Бутунжаҳон атроф муҳитни муҳофаза қилиш куни /1972/.
8 июнь – Бутунжаҳон океанлар куни.
15 июнь – Юннат ҳаракатининг ташкил топган куни.
17 июнь – Умумжаҳон чўлланиш ва қурғоқчиликка қарши кураш куни /1994/.
11 июль – Халқаро аҳоли куни.
11 июль – Балиқ тутишга қарши тадбирлар куни.
2 август – Кийик (буғу) куни.

- 6 август – Ядро қуролларини қўллашни таъқиқлаш куни.
- 15 сентябрь – Бутунжаҳон тинчлик куни.
- 15 сентябрь – Ўрмон куни.
- 16 сентябрь – Халқаро озон қатламини муҳофаза қилиш куни /1994/.
- 17 сентябрь – Халқаро кўршапалаклар кечаси куни.
- 21-27 сентябрь – «Биз оламини тозалаймиз» ҳафталиги.
- 22 сентябрь – Бутунжаҳон автомобиллардан ҳоли кун.
- 26 сентябрь – Бутунжаҳон денгизлар куни.
- 27 сентябрь – Бутунжаҳон туризм куни.
- 29 сентябрь – Бутун жаҳон денгиз куни.
- 4 (5) октябрь – Халқаро ҳайвонларни муҳофаза қилиш куни.
- 6 октябрь – Бутунжаҳон яшаш (табиий) муҳитни муҳофаза қилиш куни.
- 8 октябрь – Халқаро экологик фалокатларга қарши курашиш куни.
- 11 октябрь – Халқаро табиий офатлар хавфини камайтириш куни.
- 14 октябрь – Халқаро стандартлаштириш куни.
- 14 октябрь – Қўриқхона ишчилари куни.
- 16 октябрь – Бутундунё овқатланиш куни.
- 17 октябрь – Халқаро қашшоқликка қарши курашиш куни.
- 17 октябрь – Халқаро БМТ куни.
- 15 ноябрь – Иккиламчи қайта ишлаш куни.
- 20 ноябрь – Чекишдан воз кечиш куни.
- 24 ноябрь – Савдосизликка барҳам бериш куни.
- 29 ноябрь – Бутунжаҳон Табиатни муҳофаза қилиш жамияти ташкил этилган кун.
- 3 декабрь – Халқаро пестицидларга қарши курашиш куни.
- 5 декабрь – Халқаро кўнгиллилар куни.
- 9 декабрь – Халқаро био хилма – хилликни сақлаш куни.
- 10 декабрь – Ҳайвонлар ҳуқуқлари бўйича декларацияси қабул қилинганлигига бағишланган тадбирлар куни.
- 11 декабрь – Халқаро тоғ куни.
- 29 декабрь – Халқаро био хилма-хиллик куни.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2012.

Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т., 1996.

Каримов И. А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Т. 2. – Т., 1996.

Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3. – Т., 1996.

Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т. 4. – Т., 1996.

Каримов И. А. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. Т. 5. – Т., 1997.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т. 6. – Т., 1998.

Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. – Т., 1999.

Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т. 8. – Т., 2000.

Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т. 9. – Т., 2001.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т. 10. – Т., 2002.

Каримов И. А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т. 11. –Т., 2003.

Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т. 12. – Т., 2004.

Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. – Т., 2005.

Каримов И. А. Инсон ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т. 14. – Т., 2006.

Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т. 15. – Т., 2007.

Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўллари. Т. 16. – Т., 2008.

Каримов И. А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. – Т., 2009.

Каримов И. А. Жаҳон инқирози оқибатларини енгиш мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Т.18. – Т., 2010.

Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Т.19. – Т., 2011.

Каримов И.А. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. – Т. 20. – Т., 2012.

Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т., 2008.

Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т., 2011.

Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси. – Т., 2011.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. – Т., 2013.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси. – Т., 2011.

Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. – Т., 2010.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекси. – Т., 2010.

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. – Т., 2010.

Ўзбекистон Республикасининг «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1993. – № 1. – 37-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Сув ва сувдан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1993. – №5. – 221-м.

Ўзбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитаси тўғрисида»ги Низом // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1996. – № 5–6. – 70-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Атмосфера хавосини муҳофаза қилиш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1997. – №2. – 52-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат ер кадастри тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – № 9. – 165-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўсимлик дунёсини муҳофаза этиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – № 1. – 12-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1998. – №1. – 14-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Ўрмон тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 1999. – №5. – 122-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Давлат кадастрлари тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2001. – № 1-2. – 18-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Чиқиндилар тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2002. – № 4-5. – 72-м.

Ўзбекистон Республикаси «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2002. – № 4-5. – 68-м.

Ўзбекистон Республикасининг «Ер ости бойликлари тўғрисида»ги қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. – 2003. – №1. – 5-м.

Ўзбекистон Республикаси Қизил Китоби. I-жилд. Ўсимликлар. – Т., 1998.

Ўзбекистон Республикаси Қизил Китоби. II жилд. Ҳайвонот олами. – Т., 2003.

Бринчук М.М. Правовая охрана атмосферного воздуха. – М., 1985. – С.5.

Баратов П. Табиатни муҳофаза қилиш. – Т., 1991.

Шодиметов Ю. Ижтимоий экологияга кириш: Дарслик. – Т., 1994.

Тўхтаев А., Хайдарова Х., Сидиқов Ю. Экология алифбоси. – Т., 2004.

Турсунов Х. Экология асослари ва табиатни муҳофаза қилиш. – Т., 1997.

Усмонов М.Б. ва бошқ. Экология ҳуқуқи: Дарслик. – Т., 2001.

Усмонов М.Б. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш муаммолари // Қонун ҳимоясида. – 2004. – № 7.

Холмўминов Ж.Т. Табиат ва муҳофаза // Ҳаёт ва қонун. – 1998. – № 12. – Б. 49-51.

Холмўминов Ж.Т., Мирзаев Т. Экология ва ҳуқуқ // Фан ва турмуш. – 1998. – № 6. – Б. 16-17.

Холмўминов Ж.Т. Экология ва қонун. – Т., 2000.

Холмўминов Ж.Т., Маллаев Н. Табиат ёрдамга муҳтож. Природа требует защиты // Сельское хозяйство Узбекистана. – 1991. – № 1. – Б. 39-40.

Холмўминов Ж.Т. Экологик қонун талабларини бузганлик учун фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик муаммолари // Хўжалик ва ҳуқуқ. – 2001. – №2. – Б.17-20.

Ражабов Н.Ш. Экологик меъёрлашнинг ҳуқуқий муаммолари // Давлат ва ҳуқуқ. – 2004. – № 4.

Холмўминов Ж.Т. Экология муаммолари: кеча, бугун, эртага // Муҳофаза. – 2004. – № 3-4. – Б. 20-21.

Холмўминов Ж.Т., Маллаев М.Р. Атмосфера ҳавосини ҳуқуқий муҳофаза қилиш: Ўқув қўлланма. – Т., 2004.

Холмўминов Ж.Т. Ресурслардан оқилона фойдаланинг // Муҳофаза. 2004. – №2. – Б. 20-21.

Алиханов Б.Б., Лим В.П., Аҳмедов Н.А. ва бошқ. Қўриқхоналар ва миллий боғлар. – Т., 2005.

Холмўминов Ж.Т. Хавф билан ёнма-ён // Муҳофаза. –2005. –№1. – Б. 20-21.

Холмўминов Ж.Т. Ёшларга экологик-ҳуқуқий тарбия бериш ва шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2006. – №3. – Б. 65-67.

Эргашев А., Эргашев Т. Агроэкология: Дарслик. – Т., 2006.

Ражабов Н.Ш. Экологик меъёрлашнинг ҳуқуқий муаммолари: Монография. – Т., 2007.

Намозов Ф.С. Ўзбекистон Республикасида ўрмонларни муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишни такомиллаштиришнинг ҳуқуқий муаммолари. – Т., 2008.

Маматқулов Р. Табиатни соф сақлаш – одамни асраш демак // Ўзбекистон овози. – 2008. – 22 май.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Саноатда, кончиликда ва коммунал-маиший секторда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш давлат инспекцияси фаолиятини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори // Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорлари тўплами. – 2008. – №5. – 25-м.

Бўронов Ю. Иқлим ўзгаришлари: тилсим ва ечим // Халқ сўзи. – 2008. – 6 нояб.

Содиқов Д. Онажоним – табиат // Халқ сўзи. – 2008. – 23 июль.

Сайхун С. Табиатга муносабат // Ўзбекистон овози. – 2008. – 5 июнь.

Холмўминов Ж.Т. Табиий ресурслардан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий муаммолари. – Т., 2009.

Холмўминов Ж.Т. Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш, иқлим ўзгариши ва озон қатлами бузилиши олдини олишнинг халқаро ҳуқуқий асослари // Фалсафа ва ҳуқуқ. – 2009. – № 2. – Б.14-17.

Холмўминов Ж.Т. Аҳоли соғлиғини муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий асослари // Соғлом авлод учун. – 2009. – № 4. – Б. 8-13.

Холмўминов Ж.Т. Инсон ва фуқароларнинг экологик ҳуқуқларини кафолатлашнинг халқаро-ҳуқуқий асослари // Инсон ҳуқуқлари ва гуманитар ҳуқуқ: фалсафий ва ҳуқуқий масалалари: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т., 2009. – Б. 30-35.

Холмўминов Ж.Т. Ёшлар тарбиясида экологик-ҳуқуқий, валеологик ва акмеологик ёндашув. – Т., 2010.

Холмўминов Ж.Т. Экология ва ҳаёт: конунчиликни такомиллаштириш масалалари. – Т., 2010.

Холмўминов Ж.Т. Баркамол авлодни шакллантиришда экологик-ҳуқуқий таълим ва тарбиянинг ўрни // Ҳуқуқий тарбия – баркамол авлодни шакллантиришнинг муҳим омили: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Т., 2010. – 18 май. – Б. 46-51.

Холмўминов Ж.Т. Экология ва ёшлар // Тошкент оқшоми. – 2010. – 4 июнь.

Холмўминов Ж.Т. Экологик муҳофазанинг айрим масалалари // Арбитраж ва ҳуқуқ. – 2010. – 11 авг.

Холмўминов Ж.Т. Инсоннинг асосий бузилмас ҳуқуқларига мос равишда // Соғлом авлод учун. – 2011. – №10. – Б. 12-15.

Холмўминов Ж.Т. Экология ва экология ҳуқуқи фанларини ўқитишни такомиллаштириш масалалари // Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси – ёш олимлар илмий тадқиқотларини юксалтириш асоси. – Т., 2011. – Б.14-17.

Холмўминов Ж.Т. Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг экологик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари // Научные исследования в сфере прав и свобод человека: состояние и перспективы. – Т., 2011. – С. 58-67.

Сув ҳуқуқи: Дарслик / ю.ф.д., проф. Ж.Т.Холмўминовнинг умумий таҳрири остида. – Т., 2011.

Ўрмон ҳуқуқи: Дарслик / ю.ф.д., проф. Ж.Т.Холмўминовнинг умумий таҳрири остида. – Т., 2011.

Холмўминов Ж.Т. Конституция ва экологик қонунчилик // Жамият. – 2012. – 23 нояб.

Холмўминов Ж.Т. Оилада экологик ҳуқуқий таълим ва тарбияни олиб бориш ва уни узлуксизлигини таъминлашнинг ҳуқуқий асослари // ТДЮИ Ахборотномаси. – 2012. – №1. – Б. 73-77.

Холмўминов Ж.Т. Экологик муаммолар ечими: табиатни муҳофаза қилишнинг конституциявий асослари // Инсон ва қонун. – 2012. – 31 янв.

Холмўминов Ж.Т. Келажакка муҳим одим // Жамият. – 2012. – 13 апр.

Аҳмедов Т. Иқлим ўзгаришлари: дунё ҳамжамияти эътиборида // Жамият. – 2012. – 30 нояб.

Шоимов Н.Б. Ички ишлар органларининг экологик қонунлар ижросини таъминлаш фаолияти: Ўқув қўлланма. – Т., 2011.

Шоимов Н.Б. Ички ишлар идоралари фаолияти учун экология ҳуқуқи фанини ўқитишнинг аҳамияти // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг Ахборотномаси. – 2010. – №4. – Б.72-75.

Холмўминов О.Ж. Ер участкаси тушунчаси ва унинг мазмуни // Суд-ҳуқуқ ислохатларининг истиқболлари: кеча ва бугун: Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. – Т., 2010. – Б.337-339.

Холмўминов О.Ж. Яна сервитут ҳуқуқи ҳақида // Баркамол авлодни тарбиялашда экологик қонунчиликнинг ўрни: Илмий-амалий конференция материаллари. – Т., 2010. – Б. 180-183.

Холмўминов О.Ж. Ер участкаларидан ижара асосида фойдаланишнинг айрим ҳуқуқий масалалари // Фалсафа ва ҳуқуқ илмий-назарий, маънавий-маърифий журнали. – Т., 2010. – №3. – Б.65-68.

Шоимов Н.Б. Халқаро экологик хавфсизликни таъминлашда Ўзбекистоннинг тутган ўрни // Халқаро ҳуқуқий муносабатларда Ўзбекистоннинг ўрни ва роли: Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Т., 2011. – 22 апр. – Б. 251-255.

Шоимов Н.Б. Экология соҳасидаги жиноятлар учун жавобгарликни кучайтиришнинг баъзи жиҳатлари // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг Ахборотномаси. – 2012. – №2. – Б. 29-33.

Шоимов Н.Б. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва экологик хавфсизликни таъминлашнинг конституциявий-ҳуқуқий асослари // Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академиясининг Ахборотномаси. – 2012. №4. – Б. 62-65.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

УМУМИЙ ҚИСМ

I боб. Жамият ва табиатнинг ўзаро алоқадорлиги. Экология ҳуқуқи, унинг предмети, тизими ва манбалари

1-§. Табиат, жамият ва инсон. Атроф-табиий муҳитнинг ҳозирги замон ҳолати.....	8
2-§. «Экология ҳуқуқи» тушунчаси, предмети, вазифалари ва тизими.....	16
3-§. Экология ҳуқуқининг методи, принциплари ва манбалари.....	20

II боб. Экология соҳасидаги давлат бошқаруви ва назорати. Табиий объектларга нисбатан мулк ҳуқуқи

1-§. «Экология соҳасида давлат бошқаруви ва назорат этиш» тушунчаси ҳамда унинг вазифалари.....	31
2-§. Экология соҳасида давлат бошқаруви органларининг тизими ва ваколатлари.....	38
3-§. Табиий ресурсларга нисбатан мулк ҳуқуқининг объектлари, субъектлари тушунчаси ва ўзига хос хусусиятлари.....	44

III боб. Экологик-ҳуқуқий жавобгарлик ва экологик ҳуқуқбузарларликнинг олдини олиш

1-§. Экологик ҳуқуқбузарликлар: тушунчаси, моҳияти, мазмуни ва хусусиятлари.....	55
2-§. «Экологик жавобгарлик» тушунчаси, моҳияти ва турлари.....	60
3-§. Экологик ҳуқуқбузарликларга қарши курашиш ва уларнинг олдини олиш борасидаги ички ишлар органларининг роли ва вазифалари.....	72

МАХСУС ҚИСМ

IV боб. Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби

1-§. «Ер ресурсларидан фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби» тушунчаси.....	76
---	----

2-§. Ердан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви, назорат этиш тартиби ҳамда ер қонунчилиги талабларини бузганлик учун жавобгарлик.....	83
3-§. Ер ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари.....	100

V боб. Сув ресурсларидан фойдаланиш ва муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби

1-§. «Сув ресурсларидан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилишнинг ҳуқуқий тартиби» тушунчаси.....	103
2-§. Сувдан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилиш соҳасида давлат бошқаруви ҳамда назорат этиш тартиби ҳамда жавобгарлик масалалари.....	109
3-§. Сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари.....	125

VI боб. Ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосидан фойдаланиш, уларни муҳофаза қилишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби

1-§. «Ер ости бойликларидан фойдаланиш ва уни экологик муҳофаза қилишнинг ҳозирги аҳволи, ҳуқуқий тартиби» тушунчаси ва мазмуни.....	128
2-§. Атмосфера ҳавосининг тирик мавжудот учун экологик аҳамияти ва уни ҳуқуқий экологик муҳофаза қилиш масалалари.....	143
3-§. Ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун жавобгарлик.....	157
4-§. Ер ости бойликлари ва атмосфера ҳавосини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари.....	166

VII боб. Ўсимликлар дунёси ва ўрмон бойликларини муҳофаза қилиш ҳамда улардан фойдаланишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби

1-§. «Ўсимлик дунёси ва ўрмон бойликларини экологик муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланишнинг экологик ҳуқуқий тартиби» тушунчаси ва хусусиятлари.....	170
2-§. Ўсимлик дунёси ва ўрмон бойликларига нисбатан мулк ҳуқуқи. Ўсимлик дунёси ва ўрмон бойликларидан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, бу соҳага оид низоларни ҳал этиш ва юридик жавобгарлик асослари.....	179

3-§. Ўсимлик дунёсини ва ўрмон бойликларини экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари.....	192
---	-----

VIII боб. Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланишнинг экологик-ҳуқуқий тартиби. Муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг экологик-ҳуқуқий ҳолати

1-§. «Ҳайвонот дунёси ва муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг ҳуқуқий экологик тартиби» тушунчаси ва хусусиятлари.....	195
2-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш, муҳофаза қилиш, муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларнинг давлат томонидан бошқарилиши ва назорат этиш тартиби ҳамда юридик жавобгарлик масалалари.....	200
3-§. Ҳайвонот дунёсидан фойдаланиш, муҳофаза қилиш ҳамда муҳофаза этиладиган табиий ҳудудларни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг роли ва вазифалари.....	208

IX боб. Атроф табиий муҳитни халқаро экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилиш

1-§. «Халқаро экология ҳуқуқи» тушунчаси, вазифалари ва унинг ўзига хос хусусиятлари.....	215
2-§. Атроф табиий муҳитни халқаро экологик муҳофаза қилишнинг тамойиллари ва манбалари. Халқаро ҳамкорлик.....	216
3-§. Атроф-табиий муҳитни экологик-ҳуқуқий муҳофаза қилишда халқаро ташкилотлар ва конференцияларнинг фаолияти ҳамда аҳамияти.....	231

Глоссарий.....	237
Экологик календарь.....	246

ЭКОЛОГИЯ ҲУҚУҚИ

(Иккинчи нашр)

Дарслик

Муҳаррир С. С. Қосимов
Техник муҳаррир Д. Х. Хамидуллаев

Босишга рухсат этилди 09. 09. 2013. Нашриёт ҳисоб табағи 16,0.
Адади 50 нусха. Буюртма . Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент шаҳри, Интизор кўчаси, 68.